

Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar

JOG ÉS ÁLLAM • 33. SZÁM

**Erdélyi református
házassági bírászkodás
a Házassági Főtörvénytörvény
fennállása idején**

Nagy Péter

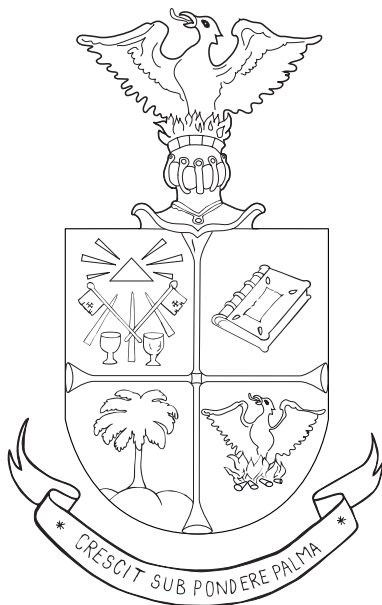
**Erdélyi református
házassági bíraskodás
a Házassági Főtörvényszék
fennállása idején**

Jog és Állam

33. szám

Nagy Péter

**ERDÉLYI REFORMÁTUS
HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS
A HÁZASSÁGI FŐTÖRVÉNYSZÉK
FENNÁLLÁSA IDEJÉN**

Budapest, 2021

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

© Szerző, 2021

Sorozatszerkesztő:
Dr. habil. Homicskó Árpád Olivér

Szakmai lektor:
Homoki-Nagy Mária

Nyelvi lektor:
Rózsahegy-Nagy Márta

ISSN 2063-4757
ISBN 978-615-5961-60-1

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Miskolczi-Bodnár Péter dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

www.patrocinium.hu

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
1. BEVEZETÉS	9
1.1. A PROTESTÁNS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS HISTORIOGRÁFIÁJA	10
1.1.1. A nemzetközi szakirodalom tendenciái	10
1.1.2. A hazai szakirodalom	15
1.2. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	28
1.3. A KUTATÁS ÉS FELDOLGOZÁS MÓDSZERE	30
2. A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS FORRÁSAI	35
2.1. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI JOG FORRÁSAI	35
2.2. A JOGFORRÁSOK HIERARCHIÁJA AZ EGYKORÚ EGYHÁZI JOGTUDOMÁNY TÜKRÉBEN	38
2.3. AZ ERDÉLYI HÁZASSÁGI JOG FORRÁSAI A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN	39
2.3.1. <i>Az erdélyi házassági jogra vonatkozó világi jogszabályok (ius ecclesiasticum externum)</i>	39
2.3.2. <i>Az erdélyi református egyházi jog kútfői, különös tekintettel a házassági jogra ius ecclesiasticum internum)</i>	41
3. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS TÖRTÉNETE	51
3.1. A REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS 1790-IG	51
3.1.1. <i>A közjogi keretek</i>	51
3.1.2. <i>Az erdélyi református házassági anyagi jog vázlata a 18. századig</i>	55
3.1.3. <i>A házassági bíráskodás processzusa a 18. századig</i>	57
3.2. A REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS SZERVEZETI KERETEI 1790 ÉS 1868 KÖZÖTT	61
3.2.1. <i>A magyarországi református házassági bíráskodás kérdése</i>	61
3.2.2. <i>Az erdélyi házassági bíráskodás közjogi és szervezeti keretei az egyházi reformig</i>	64
3.2.3. <i>A református házassági bíráskodás közjogi kereteinek változásai 1868-tól 1895-ig</i>	69
3.2.4. <i>Az erdélyi református házassági bíráskodás szervezetének átalakítása az 1860-as és 1870-es években</i>	76
4. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS SZERVEZETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL	83
4.1. A HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK	83
4.1.1. <i>A házassági törvényszékek szervezete</i>	83
4.1.2. <i>Az erdélyi református házassági bíráskodás rendhagyó szervezeti egységei</i>	85

4.2. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI FÖTÖRVÉNYSZÉK	90
4.2.1. <i>A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék szervezetének egyházi jogi keretei</i>	90
4.2.2. <i>A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre</i>	92
4.2.3. <i>A Házassági Főtörvényszék működése</i>	95
4.2.4. <i>A Főtörvényszék gyakorlata</i>	98
4.2.5. <i>A Házassági Főtörvényszék ítélkezésen túli tevékenysége</i>	101
5. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK ELJÁRÁSJOGA	107
5.1. A PER KEZDETE	108
5.2. A PERBELI KÉPVISELET	113
5.3. A PER MEGSZÜNTETÉSE ÉS FELFÜGGESZTÉSE	116
5.4. A PER MENETE	116
5.5. A BIZONYÍTÁS	118
5.6. AZ ÍTÉLET	125
5.7. A PERKÖLTSÉG	130
5.8. A PERÚJÍTÁS	134
5.9. A VEGYES HÁZASSÁGI VÁLÓPEREKBE VALÓ ELJÁRÁS	134
5.10. A „PER VIAM INSTANTIAE” INDÍTOTT VÁLÓ ÜGYEKRŐL	145
6. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ANYAGI JOG A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN	157
6.1. A GELEJI KÁNONOK	157
6.2. BOD PÉTER DOGMATIKAI RENDSZERE	158
6.2.1. <i>A házasság megsemmisítésének okai</i>	160
6.2.2. <i>A házasság felbontása</i>	170
6.3. VÁLTOZÁSOK A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZJOGBAN	181
6.4. AZ 1893-AS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁSI ÖSSZEÍRÁS	188
6.5. STATISZTIKA A HÁZASSÁG FELBONTÁSÁRÓL	190
7. ÖSSZEZÉS	195
8. MELLÉKLETEK	201
9. FELHASZNÁLT IRODALOM	206
9.1. LEVÉLTÁRI ANYAGOK	206
9.2. NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK	208
9.3. TÖRVÉNYEK	210
9.4. TOVÁBBI JOGFORRÁSOK	211
9.5. FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM	212
10. HELY- ÉS NÉVMUTATÓ	229
11. SUMMARY	241

ELŐSZÓ

A könyv szerzője a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának általam meghirdetett „*A magyar bírósági szervezet története*” című témakörben vállalt kutatási feladatokat és ebből a tudományági részterületből állította össze sikerrel megvédett doktori értekezését. Már a jelentkezés elfogadásának témavezetői feltétele volt, hogy a címbeli kutatások eredeti levéltári források feldolgozására irányuljanak, és – mind időhatárokat tekintve, mind földrajzi értelemben – átfoghatóak, az adott határidőre feldolgozhatóak legyenek. A témavezetői elvárásom volt az is, hogy az értekezés használja fel a tárgykörben született köztörténeti részfeldolgozásokat, de igazodjon a doktori iskola szakmai profiljához, tehát vegye figyelembe az állam- és jogtörténeti tudományági részterület tematikáját, dogmatikáját és módszertani követelményeit, továbbá kövesse a tudományos műhelyünk közelmúltban rögzített speciális elvárásait.

Nagy Péter értekezését a tágabb szakmai közvélemény nagy meglepéssel fogadta. A szerző az állam- és jogtörténet eddig ismeretlen részterületét dolgozta fel és olyan kérdéskört kutatott, amely területi-topográfiai szempontból (az erdélyi jogfejlődést tekintve) is hiánypótló jellegű. A közelítésmódja is komplex, hiszen a házasság felbontásának elvi, normatív és gyakorlati nézőpontját egyszerre érvényesíti. A címben meghatározott kutatási tárgy átfoghatónak bizonyult, így esélyt kínált egy határterületi szemléletű, tárgyyszerű tudományos feldolgozáshoz.

Az értekezés készítője korábban is foglalkozott a korszak erdélyi jogtörténetével. Az OTDK-n I. helyezést elért diákköri dolgozatában Dósa Elek tudományos munkásságát foglalta össze, majd a magyar közigazgatási bíráskodás hazai történetének szakirodalmát kutatta. A PhD értekezéséhez szükséges elsődleges források feltárásához és feldolgozásához már a doktori tanulmányai kezdetén rendelkezett megfelelő módszertani jártassággal, így viszonylag korán elkészíthette az értekezés tárgykörébe vágó résztanulmányait. Ezeket széles körben hozzáférhetővé tette, több tudományos konferencián ismertette. Az értekezés készítése során számos erdélyi specialistával, a tárgykörrel foglalkozó köz- és egyháztörténésszel konzultált és felhasznalta tapasztalataikat, hasznosította tanácsait.

A könyvvé formált disszertáció forrásbázisát alapvetően az eddig feltáratlan levéltári dokumentumok képezik. A szerzőnek sikerült a szétszórt, nehezen rendszerezhető egykorú forrásokat elvi keretbe illeszteni és dogmatikai szinten általánosítani. Fontosnak vélem azt is, hogy a könyvben alapos és értő elemzést találunk az erdélyi református egyház házassági jogát összefoglaló, és ítélkezési gyakorlatát jelentősen befolyásoló magánmunkálatokról, szakirodalmi közleményekről.

A szerző számos új tudományos eredményt mutat fel, hiszen eddig nem kutatott témakört választott, a református egyház jog olyan részkerdését vizsgálta és összegezte, amely napjainkig e szűkebb szakmai körben is feltáratlan volt. Nagy Péter az állam- és jogtudomány hasznára olyan tárgykört emelt tudományos szintre, amellyel eddig főleg köz- és művelődés-történészek, továbbá néprajzkutatók foglalkoztak. A könyv inspiráló alpműve lehet a tárgybeli intenzívebb erdélyi jogtörténeti kutatásoknak is.

Budapest, 2020. december 2.

Stipta István

1. BEVEZETÉS¹

A magyar házassági jogunk fejlődésével számos kutató foglalkozik. Monográfiák, disszertációk és szaktanulmányok jelzik az adott terület iránti tudományos érdeklődés intenzitását. Régebbi magánjogunk partikuláris jellege, a történelmünk jelen kérdéskörére is kiható viharai, a házassági joghoz kapcsolódó hatáskörök állam és egyház közötti megosztására vonatkozó térben és időben eltérő megoldások miatt azonban továbbra is számos megválaszolatlan kérdés maradt.

A 19. század utolsó harmadára kialakult házassági jogi rendszerről Szezhlo Kornél úgy nyilatkozott, hogy Magyarország a „tíz-fele házassági jog hazája.”² A különböző felekezetek házassági és bontójogi rezsimjeinek értelmezése ezért a korabeli jogászok számára is komoly kihívást jelentett. A magyarországi jogtörténet-tudomány elsősorban a polgári házassági jogunk kodifikációjával és érvényesülésével foglalkozott, ugyanakkor a katolikus kánonjog és a szentszékek gyakorlatának története is számos kutatás témáját képezi.³

Jelen munka tárgya a házassági bírászkodás történetének egy szűkebb tereuma, a protestáns házassági jog, különös tekintettel az erdélyi viszonyokra. A Királyhágón túli területek három nemzetre és négy vallásra alapuló rendje a házassági bírászkodás különleges rendszerét alakította ki. A kissé leegyszerűsítő megállapítás szerint minden ember a saját felekezetének joga szerint köthetett, vagy annak elismerése esetén bonthatott házasságot. Ez a rendszer a 16. századtól – az Ehepatent 1786-ban II. József által Erdélyben történő bevezetése és 1791-beni visszavonása közti időszakot leszámítva – egészen a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk hatályba lépéséig fennállt.

Ebben a munkában a felekezeti rendszerre épülő házassági bírászkodás egyik elemét, az erdélyi református házassági bírászkodást vizsgálom, időkeretét tekintve: a házassági törvényszékek fennállása idején, 1868-tól 1895-ig.

1 A munka hivatkozásaiban gyakran használt könyvészeti rövidítések: évf.: évfolyam; sz.: folyóirat szám; o.: oldal; p.: jegyzőkönyvi pont.

2 SZEZHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek*. Jogtudományi Közlöny, 1883. 44. sz. 349–350. o.

3 Lásd: BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bírászkodás*. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 364 o.; BALOGH Elemér: *Egyházi bírászkodás a középkori Erdélyben*. Iustum Aequum Salutare, 2010. 6. évf. 1. sz. 57–64. o.; BALOGH Elemér: Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez. In: GÖRÖG Márta–HEGEDŰS Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia: Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogász pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017. 22–30. o.; HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 278 o. TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850-1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017. 217 o.

1. Bevezetés

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez a munka csupán kiindulópont lehet az erdélyi református házassági bíraskodással, tágabban véve házassági joggal foglalkozó kutatásoknak, mivel a lenyűgöző mértékben és minőségben fennmaradt erdélyi református levéltári anyagok a téma szempontjából kimeríthetetlen forrásbázist jelentenek nem csak ebben a tárgykörben, hanem az erdélyi perjogtörténet és társadalomtörténet más aspektusait, fehér foltjait illetően is egészen a 16. századtól kezdve.

Ezúton szeretném megköszönni a segítséget New York-i kutatóutam során nyújtott segítségéért, Rebecca Federman-nek, a bázeli kutatóutam során nyújtott segítségért Tréfás Dávidnak, valamint az erdélyi kutatóútjaim során nyújtott segítségért Ősz Elődnek és Tóth Leventének, értékes észrevételeikért Horváth Attilának és Antal Tamásnak, valamint köszönetemet fejezem ki témavezetőmnek, Stipta Istvánnak. Hálásan köszönöm Homoki Nagy Mária professzor alapos lektori véleményét, valamint Rixer Ádámnak a kötet kiadásában nyújtott segítségét.

1.1. A protestáns házassági bíraskodás historiográfiája

1.1.1. A nemzetközi szakirodalom tendenciái

A házassággal és annak történetével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom átláthatatlan tömegéből egy-egy véletlenszerűen kiválasztott munka ismertetése aligha segíthet abban, hogy a jelentárgyát térben és időben el tudjam helyezni, illetve meg tudjam határozni a lehető legpontosabban azt a kérdést, amely jelen munka vezérfonala, valamint rögzíteni tudjam annak minél teljesebb és szakszerűbb megválaszolásához szükséges módszert.

Ezért azt a módszert választottam, hogy a külföldi eredmények tekintetében az erdélyi házassági bíraskodásra hatást gyakorló protestáns területek monografikus szakirodalmát vizsgáltam meg. Ezek közül pedig azokat tárgyaltam részletesebben a historiográfiai elemzés részeként, amelyek egyrészt a módszertan, másrészt pedig a felhasznált eredmények terén a vonatkozó kortárs magyar jog- és társadalomtörténeti munkákra kimutatható hatást gyakoroltak.

A nyugati társadalmakban az 1960-as években kezdődő, majd a 70-es 80-as években kibontakozó társadalmi változások hatására a házasság intézménye és annak történelmi karaktere a társadalomtörténeti kutatások homlokterébe került. Glenda Riley először 1991-ben megjelent *Divorce. An American Tradition* című monográfiájában⁴ csak az Amerikai Egyesült Államok házassági, különösen bontójogával foglalkozó, e korszakban publikált számos tanulmány mellett több mint ötven monográfiát rögzített könyvének bibliográfiai részében.⁵ Ugyanebben az időszakban jelentek meg az angol házasságokat főként társadalomtörténeti módszerekkel feldolgozó, napjainkig

4 RILEY, Glenda: *Divorce. An American Tradition*. London–Lincoln, University of Nebraska Press, 1997. 262 o. Az első kiadás: New York, Oxford University Press, 1991.

5 RILEY i. m. 191–193. o.

irányadó monográfiái különösen John Gillis,⁶ Allen Horstmann⁷, Joanne Bailey⁸ és Lawrence Stone tollából.⁹

Számos amerikai egyetem kutatója foglalkozott a reformáció házassági bíraskodásra gyakorolt hatásával, különös tekintettel Európára. Viggo Nørskov Olsen 1971-ben publikálta azt a munkáját, amelyben összegyűjtötte és elemezte a házasság felbontásáról szóló korai újkori katolikus, humanista, református szerzők és az angol reformátorok véleményeit.¹⁰

Thomas Max Safley 1984-ben megjelent *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study* című opusában¹¹ 1551 és 1600 közötti időszakot kutatva a katolikus Konstanz és Freiburg bírói fórumainak házassági jogi gyakorlatát és vetette össze a protestáns Bazel peranyagaival. A bontó okok mellett nagy hangsúlyt fektetett a statisztikai adatok feldolgozására és azok komparatív vizsgálatára. Robert Kingdon 1995-ben megjelent munkájában¹² Genf történetét vette górcső alá a genfi konzisztórium 1542 és 1564 közötti jegyzőkönyvei alapján. Öt tipikus ügyet kiválasztva mikrotörténeti módszerekkel mutatja be a reformáció hatását a házassági bíraskodásra.

Az ottawai Carleton University professzora, Roderick Phillips – akinek első, európai hírnevet meghozó munkája a roueni házassági perek francia forradalom alatti történetével foglalkozott¹³ – 1988-ban adta közre *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society* című 672 oldalas munkáját,¹⁴ amely a házassági bíraskodás történetével foglalkozó szakirodalom legátfogóbb, megkerülhetetlen összegzése. Rövidített változata 1991-ben

6 GILLIS, John R.: *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to the Present*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1985. 417 o.

7 HORSTMANN, Allen: *Victorian divorce*. Palgrave Macmillan, 1985. 196 o.

8 BAILEY, Joanne: *Unquiet lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*. New York, Cambridge University Press, 2003. 262 o.

9 STONE, Lawrence: *Road to divorce England 1530-1987*. Oxford, Oxford University Press, 1990. 528 o.

10 OLSEN, Viggo Nørskov: *The New Testament Logia on Divorce. A Study of their Interpretation from Erasmus to Milton*. Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 10. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1971. 161 o. Az angol elméleti fejlődéssel foglalkozik: Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszméarlatok tükrében*. Jogtudományi Közlöny, 2017. 72. évf. 2. sz. 66–75. o.

11 SAFLEY, Thomas Max: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study*. Sixteenth Century Essays and Studies, Volume 2. Kirksville, Missouri, Missouri State University, 1984. 210 o.

12 KINGDON, Robert: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard Historical Studies 118. Harvard University Press, 1995. 224 o.

13 PHILLIPS, Roderick: *Family Breakdown in Late-Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792-1803*. Oxford, Clarendon Press, 1980.

14 PHILLIPS, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society*. Cambridge University Press, 1988. 672 o.

jelent meg,¹⁵ amelynek magyar fordítását 2004-ben vehették kézbe a hazai olvasók.¹⁶ A munka kettős megközelítésben tárgyalja a megjelölt tárgykörünket, egyrészt a politikai gondolkodás, az ideológia és a teológiai álláspontok alakulását továbbá a bontótörvények fejlődésére tett hatását veszi górcső alá, másrészt e perek szereplőit, azok társadalmi összetételét és motivációját vizsgálja.¹⁷ Phillips foglalkozik a katolikus kánonjog legfontosabb vonatkozó intézményeivel illetve azok történetével, valamint hosszabban tárgyalja a vonatkozó fő protestáns szerzők álláspontjait, különös tekintettel a bontó okok terén tapasztalható eltérésekre. Tárgyalja mind az angol, mind pedig az amerikai szabályozást a 17–18. századra kiterjedően, valamint a francia forradalom hatását is elemzi a francia házassági jogra vonatkozóan. Az eseménytörténeti, valamint jogtörténeti folyamatok kronologikus ábrázolásán túl nagy hangsúlyt fektet a társadalomtörténeti elemekre. Részletesen elemzi ugyanakkor a nyugat-európai államok, valamint az Amerikai Egyesült Államok változásait, reformjait 1815-től egészen az 1980-as évekig.

A német társadalom- és jogtörténetírásban az 1980-as években indult meg a jelentősebb, tendenciaszerű érdeklődés a házassági jog története iránt. Az osztrák szakirodalomban az erdélyi protestáns házassági jog önálló kutatási területként nem volt meghatározó.¹⁸ A legtöbb vonatkozó tanulmány egyrészt a jelentős hatást gyakorló osztrák jog történetével, valamint a kánonjoggal foglalkozott, vagy az úgynevezett „erdélyi”, „kolozsvári” vagy „magyarországi” válással kapcsolatban elemezték az erdélyi viszonyokat. Emiatt ezeket a munkákat a vonatkozó fejezetekbe építettem be.

Az egyik első és módszertanilag meghatározó német munka Dirk Blasiusnak, az essen egyetem jog-, alkotmány-, és társadalomtörténet tanárának *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive* című, 1987-ben megjelent műve.¹⁹ A kötet jelentősége nemcsak a hatalmas primer és szekunder forrásbázisra építő eredményekben, hanem az abban rögzített és megvalósított módszertani szemléletben rejlik. Blasius hangsúlyozta, hogy a házasságot és annak felbomlását nem lehet csupán jogi vagy társadalomtörténeti módszerekkel feldolgozni, arra kell törekedni, hogy ezeket a kérdéseket a saját komplexitásuknak megfelelően kell tudományos kutatás tárgyává tenni.²⁰ Elmélete rendkívül népszerűnek bizonyult és hatást gyakorolt a magyarországi kutatásokra is, amelyeket a következő

15 PHILLIPS, Roderick: *Untying the knot: a short history of divorce*. Cambridge University Press, 1991. 261 o.

16 PHILLIPS, Roderick: *Amit az Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 342 o.

17 NAGY Sándor: *A válás mint történelmi tapasztalat. Roderick Phillips: Amit Isten összekötött. A válás rövid története*. Aetas, 2006. 1. sz. 227. o.

18 BRAUNEDER, Wilhelm–KOHLE, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. (Frey Dóra–Horváth Edit ford.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2011. 16. o.

19 BLASIUS, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 74. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. 281 o.

20 BLASIUS i. m. 11–21. o.

fejezetben bővebben elemzek. Mértékadó munkájában dogmatikailag elemzi az Allgemeines Landrechts-et, valamint a górcső alá veszi a 19. századi házassági jogi reformokat, valamint az egyházak vonatkozó hatáskörének változásait. Foglalkozik a társadalomtörténeti „dimenzióval” is, azon túl a Bürgerliches Gesetzbuch születését és bontójogi rendszerét is elemzi. Kitekintést ad, mind a Weimari Köztársaság, mind pedig a Harmadik Birodalom házassági jogi szabályozására.

Sylvia Möhle Göttingen 1740-1840 közötti házassági jogi gyakorlatát dolgozta fel munkájában a Sozialgeschichte módszereivel²¹ elsősorban archív forrásokra alapozva. Egy évvel később jelentette meg Andreas Gestrich *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert* című munkáját, amelyben főként a társadalomtörténet módszereit használja, illetve összegzi az addig született vonatkozó szakirodalmat is,²² hangsúlyozva a téma interdiszciplináris művelésének fontosságát. Ugyancsak ehhez a módszertani iskolához kapcsolható Bettina Jakob *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute* című munkája²³ és Frank Roes *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive* című monográfiája,²⁴ illetve Alexandra Lutz²⁵ és Monika Wienfort²⁶ munkái.

A téma jogtörténeti módszerű feldolgozását adja Joachim Stolz *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung* című 1983-as disszertációjában.²⁷ Gabi Roßdeutscher *Privateautonomie im Scheidungsrecht* című munkájában a házasság felbontásáról kötött megállapodások 18–20. századi német történetét dolgozta fel, amelyben kitér a közös jog, az Allgemeines Landrechts és a Bürgerliches Gesetzbuch vonatkozó rendelkezéseinek átfogó elemzésére is.²⁸

21 MÖHLE, Sylvia: *Ebekonflikte und Sozialer Wandel, Göttingen 1740–1840*. Reihe Geschichte und Geschlechter, Band, 18. New York–Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997. 256 o.

22 GESTRICH, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. Enzyklopädie deutsche Geschichte, 50. Band. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999. 162 o.

23 JAKOB, Bettina: *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute*. Berlin, WDL, 2001. 170 o.

24 ROES, Frank: *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive rechtsfortbildende Analyse ihrer Grundlagen unter dem Aspekt der Zeitgemäßheit*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005. 370 o.

25 LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht Konflikte und Lebenswelten in der frühen Neuzeit*. Campus Verlag, 2006. 408 o.

26 WIENFORT, Monika: *Verliebt, Verlobt, Verheiratet eine Geschichte der Ehe seit der Romantik*. C. H. Beck, 2014. 336 o.

27 STOLZ, Joachim: *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung*. Inaugural–Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Rechte der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1983. 293 o.

28 ROSSDEUTSCHER, Gabi: *Privateautonomie im Scheidungsrecht*. Rechtshistorische Reihe, 133. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995. 335 o.

Ralf Frassek habilitációs munkájában – a wittenbergi konzisztórium által – a száz régióra gyakorolt hatást elemzi a házassági bíráskodás területén. A forrásközpontú monográfia a korszakot érintő szakirodalom legfontosabbjai közé tartozik.²⁹ Az utóbbi években látott napvilágot Wiebke Mund doktori disszertációja, amely a berlini Főtörvényszék gyakorlatának fényében vizsgálja a porosz házassági jogot az 1835 és 1879 közti időszakban.³⁰ A dolgozat a forrásközpontú jogtörténeti elemzés módszertani iskoláját követi. Az 1876 és 1911 közötti bontóperek felekezetek közötti komparatív módszerű elemzését adja Brigit Stalder – a berni egyetemen megvédett – „*Der Ehehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911* című,³¹ 2007-ben megjelent munkájában.

Fontosnak tartom, hogy a svájci szakirodalmat is érintsem, mivel Svájc jelentős hatást gyakorolt a magyarországi és erdélyi reformációra, köztük a házasságról való szemlélet fejlődésére is. Küngolt Kilchenmann 1946-ban adta közre munkáját, amelyben a zürichi házassági bíróság Zwingli-korabeli szervezetét mutatja be.³² A bevezetőben elsőként a szervezettel, ezt követően a processzussal, végül pedig az anyagi joggal foglalkozik. A munka döntő hányadában – a címnek megfelelően – a szervezettel foglalkozik nagy aprólékossággal, a vonatkozó levéltári források szisztematikus feldolgozása mellett. Kitér a bírák személyére, a megválasztás menetére, az összeférhetetlenség okaira, valamint a döntéshozatal menetére is, majd a szervezet munkáján, és a kifejtett gyakorlaton keresztül mutatja be a zürichi házassági bíráskodás rendszerét. Lukas Grünenfelder 2007-ben publikált monográfiájában³³ a zürichi házassági bíráskodás kora-újkori történetét dolgozta fel a jogtörténeti-normatív módszerrel.³⁴ Az öt nagy fejezetre bontható munka elsőként Kilchenmannhoz hasonlóan a szervezetet mutatja be, ezt követően foglalkozik az eljárásjoggal, illetve az anyagi joggal. A jogszabályi rendelkezéseken túl minden esetben külön alfejezetben mutatja be azok gyakorlatban való érvényesülését a fennmaradt levéltári emlékek alapján.

29 FRASSEK, Ralf: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit – Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums*. Jus Ecclesiasticum 78. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005. 367 o.

30 MUND, Wiebke: *Das preußische Ehescheidungsrecht in der Judicatur des Berliner Obertribunals von 1835 bis 1879*. Schriften zur Preußischen Rechtsgeschichte, Band, 5. Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008. 193 o.

31 STALDER, Brigit: „*Der Ehehimmel begann schon früh sich zu trüben...*” *Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911*. Geschichtswissenschaft, Band 12. Berlin, Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007. 428 o.

32 KILCHENMANN, Küngolt: *Die Organisation des zürcherischen Ehegerichts zur Zeit Zwinglis*. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus. Band 1. Zürich, Zwingli Verlag, 1946. 232 o.

33 GRÜNENFELDER, Lukas: *Das Zürcher Ehegericht, Eheschliessung, Ehescheidung und Ehetrennung nach der erneuerten Satzung von 1698*. Schultheiss, 2007. 249 o.

34 SEGESSER, Daniel Marc: „*Integrale Rechtsgeschichte*”: ein interdisziplinärer Einblick in die Forschung in der Schweiz. Traverse: Zeitschrift für Geschichte, 2013. Jg., 20., H. 1., 109. o.

Annika Lillemor Lara Rabaa a házasság intézményének badeni történetét dolgozta fel jogtörténeti szemszögből, az 1810-es évektől kezdve. Munkájához azonban a társadalomtörténet eredményeit is felhasználta, illetve elemzi a bádeni és a francia polgári jog tudományának eredményeit és az általuk gyakorolt hatást, valamint figyelmet szentel az írott jog és a joggyakorlat viszonyára, az egyes eltérésekre.³⁵

1.1.2. A hazai szakirodalom

Jelen fejezet célja, hogy retrospektív bibliográfiára alapuló módszertani-historiográfiai eszközökkel összegezze a református házassági jog történeti módszerű eredményeit – különös tekintettel az erdélyi viszonyokra vonatkozóan –, rámutatva az esetleges fehér foltokra és párhuzamos eredményekre.³⁶

A vonatkozó tudományos diskurzust az 1850-es évektől kezdve vizsgálom.

Jogtörténészek és történészek mellett számos teológus és lelkész is jelentetett meg tanulmányt, vagy tett közzé a témába vágó, fontos forrást. A házassági jog felekezeti történetét illetően egyértelmű a katolikus kánonjogi szabályokat, azok történetét tárgyaló művek túlsúlya, ugyanakkor a 19. századi jogfejlődést górcső alá vevő világi bíraskodást elemző tanulmányok száma is jelentős. Ezeket a műveket akkor említem, amikor az a református házassági jog története szempontjából indokoltnak látszik.

A református egyházi szerzők tollából több tudománytörténeti, értékelő munka és bibliográfia is napvilágot látott. Makkai Sándor az erdélyi református egyházi irodalmat az 1850-től 1925-ig terjedő időszakra vonatkozóan dolgozta fel,³⁷ míg Révész Imre emberfeletti szorgalommal összeállította a magyar református egyháztörténet általános könyvészetét 1960-ig.³⁸ Utóbbi ugyan befejezetlen maradt, a neves egyháztörténész azonban az utókor számára kijelölte a tovább vizsgálandó szakirodalmi, különösen periodikai kört. Az a tény, hogy a munka csupán a témához tartozó fontosabb jogi monográfiákat, különlenyomatokat, tanulmánykötet-részleteket tartalmazza, illetve, hogy a gyűjtés folytatására vonatkozó esetleges utak meghatározása során egyetlen jogi szakfolyóiratot sem jelölt meg, tovább erősíti a jelen munka szükségességét. A témaköröm feldolgozásakor nagy segítséget jelentettek Bárdi Nándor bibliográfiái³⁹

35 RABAA, Annika Lillemor Lara: *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2011. 434 o.

36 NAGY Péter: *A református házassági jog történeti szakirodalma, különös tekintettel Erdélyre*. KREDIT, 2018. 1. évf. 1. sz. 174–186. o.

37 MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 59 o.

38 RÉVÉSZ Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvésze*t. Bibliográfiai gyűjtemény. silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf 902 o.

39 BÁRDI Nándor György: *Románia magyar történetírás 1920–1940 bibliográfiai gyűjtés*. [https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s](https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s)

és Tóth Levente a 2002 és 2013 közötti református egyháztörténeti kutatásokat összegző tanulmánya.⁴⁰

1.1.2.1. A realiztikus történeti jogi iskola dogmatikai és rendszertani eredményei

A 19. század közepén a református egyház jog átfogó dogmatikai rendszerezése még váratott magára. A nagyszámú, sokszor jogforrásként kezelt munka többnyire egy-egy résztémát tárgyalt. Jó példa erre Kovács János műve, aki az atyafiság és a sógorság tilos fokozatait vette sorra a házasságban, miközben a témához tartozó irodalmat is összegyűjtötte 1567-től kezdődően.⁴¹

Az 1848-1849-es szabadságharcot követő időszak jogtudományának más területein is megfigyelhető tendenciája, miszerint a publikációs tevékenység csökkent, a jogforrásgyűjtemények, és a jogszabályok magyarázatára szorító munkák száma vált átmenetileg uralkodóvá, e területen is kimutatható.⁴² Ez az egy-egy forrás közzétételére vonatkozó publikációs szokás megfigyelhető egészen az 1880-as évek elejéig.⁴³

r%C3%A1s_1920_1940_bibliogr%C3%A1fiai_gy%C5%B1t%C3%A9s_%C3%96szsze%C3%A1ll%C3%ADtotta_B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor (Letöltés: 2019. május 5.); Bárdi Nándor, Bándi Melissa, Hunyadi Attila: Magyar szakirodalom Románia – Erdély – romániai magyarság történetéről 1990–2000. https://www.academia.edu/9069198/B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor_-_B%C3%A1ndi_Melissa_-_Hunyadi_Attila_Magyar_szakirodalom_Rom%C3%A1nia_Erd%C3%A9ly_rom%C3%A1niai_magyars%C3%A1g_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9r%C5%91l_1990_2000 (Letöltés: 2019. május 5.)

40 TÓTH Levente: *Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2002–2013 között*. In: Péntek János–Salat Levente–Sziszaki Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. I. kötet, Kolozsvár, Ábel Kiadó, 2015. 201–221. o.

41 KOVÁCS János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban*. Sárospatak, 1855. A mű tartalmazza az egyházjogi tárgyú munkák jegyzékét 1567-től.

42 SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közlebről a tiszántúli egyházkerületben lévő belv. hitvallású evangélicus lelképásztorok részére kiadva*. Debrecen, 1853.; SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli belv. hitv. ev. lelképásztorok részére összeszedve*. Debrecen, 1854.; BEÖTHY Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata*. Pest, 1853.; *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete*. Kolozsvártt, Gámán J. örökösei Ny., 1871., BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel*. Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876.; TÓTH Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás*. 1881. Debrecen, Nyomatott a város könyvnyomdájában. 12 o.; TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban*. Debrecen, Város könyvny., 1882.

43 SZABÓ Károly: *A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Szuszannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „míglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 9. évf., 476. o.; SZEREMLEI Samu: *Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánági örvidéken*. Sárospataki Füzetek, 1866. 7–8. sz. 680–682. o.; RÉVÉSZ Imre, id.: *A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovics Ágoston váradi püs-*

Makkai Sándor munkájában elszigetelt, a megvalósult egyházi unió miatt elhalt iskolának tekintette Dósa Elek és Kolosváry Sándor⁴⁴ egyházjogi munkáit.⁴⁵ A realiztikus történeti jogi iskola követői azonban – az egyházban végzett személyes munkájuk és szerepvállalásuk mellett – a házassági jogi dogmatika terén is számos maradandó eredményt értek el. Ők végezték el az erdélyi egyházjog történeti alapokra és forrásokra támaszkodó dogmatikai rendszerező munkáját,⁴⁶ amely ma is nélkülözhetetlen kelléke és előfeltétele a jogtörténet tudományos igényű kutatásának.

Dósa Elek a Magyar Tudományos Akadémia által is díjazott *Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana* című munkájának második, *Egyházi magánjogtan* című részében tárgyalja a helvét hitűek házassági jogát, melyet a többi releváns erdélyi felekezet jogával együtt az *Erdélyi jogtudomány* második kötetében, az *Erdélyi magyar magánjogtanban* is tárgyal. Az egyházi bíraskodásról az előbbi munka harmadik kötetében, az *Erdélyi magyar pertanban* értekezik.

Kolosváry Sándor a tanulmány témájához tartozó kisebb cikkek mellett⁴⁷ 1875-ben jelentette meg *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga* című összefoglaló művét, melyben Dósa módszertani szemléletét követve és mélyítve tárgyalja a református egyházjogot. Munkája 1877-ben újabb kiadást ért meg.⁴⁸ A mű végén kerültek kifejtésre a házasság általános kérdéseit követően: a mátkaság, az eljegyzés, a házasság kellékei és

pökének, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házasságügyi működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1876.7. évf. 4. sz. 273. o.; A fülöpszállási reform, egyházjegyzőkönyvéből. A Szent Presbiteriumtól kecskeméti konferenciában Anno 1718. szerkesztett Ecclesiai rendelkezések a házasság körül, melyek publicáltattak ezen fülöpszállási sz. Gyülekezetben is, Anno 1739. 11. Januarii. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1880. 23. évf. 29. sz. 937–938. o.

- 44 Kolosváry Sándor nevét számos alakban használták: Kolosvári, Kolozsvári, Kolosváry, Kolozsváry. Munkám során egységesen a Kolosváry Sándor formát használom.
- 45 MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925. 17. o.
- 46 NAGY Péter: *Erdélyi református egyház jog és a realiztikus történeti-jogi iskola*. Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz. 35. o.
- 47 KOLOSVÁRY Sándor: *Viszcapillantás*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 2. sz. 81–83. o., 12. sz. 89–90. o., 13. sz. 97–98. o.; KOLOSVÁRY Sándor: *Történelmi apróságok a multból*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 7. sz. 52–54. o., 8. sz. 61–62. o., 9. sz. 71–72. o., 30. sz. 238–239. o.; KOLOSVÁRY Sándor: *Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 7. évf. 213–215. o.
- 48 KOLOSVÁRY Sándor: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga*. Kolozsvár, Stein, 1877. 484, [1] o. (1877a) Életéhez és munkásságához lásd: NAGY (2017b) i. m. 35–39. o.; ÁMÁN Ildikó: *Kolosváry Sándor: (1840-1922)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz. 385–398.; Óvári Kelemennek közös munkásságukról: PÉTERVÁRI Máté: *Óvári Kelemen: (1844-1925)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz. 531–550.; NAGY Péter: *A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – Corpus statutorum Hungariae municipalium*. In: BALOGH Judit – KONCZ Ibolya Katalin – SZABÓ István – TÓTH J. Zoltán: 65 Studia in honorem István Stipta. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2017.

törvényi akadályai, a házassági jog hatása és megszűnése és a vonatkozó törvénykezési rend is.⁴⁹ Bozóky Alajos készített bírálatot Kolosváry művéről, melyben élesen támadta annak tudományos jellegét, ugyanakkor elismerte eredményeit is: „Áttérve már most a fentebbi műre, általában véve megjegyezzük, hogy azt céljának megfelelőnek tartjuk. Négyszázhetvenkét nagy nyolczadrétü lapon egyes felekezetnek, pláne azon felekezet csak egyik egyházkerületének jogát, közülünk még nem fejtegette senki.”⁵⁰

A korszakban több tanulmányt is jelentetett meg Karol Kuzmány (Kuzmány Károly) szlovák evangélikus lelkész a Sárospataki Füzetek hasábjain. 1859-ben tette közzé az *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg* című munkáját,⁵¹ majd ezt követően 1860-ban publikálta Bécsben *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes* című művét.⁵²

Az erdélyi magánjog témáját tárgyalva nem hagyható ki Wenzel Gusztáv *A magyar és erdélyi magánjog rendszere* című kétkötetes műve,⁵³ amely azonban meglehetősen szűkszavúan szól a református házassági jogról, egy alcímbe sűrítve, bő egy oldalban foglalja össze az unitárius, evangélikus és református házassági anyagi jogot.⁵⁴ Részletesebben az osztrák, valamint a kánonjog vonatkozó szabályait tárgyalja. A komparatív módszerű munkájának döntő fontosságú eleme az volt, hogy az erdélyi és a magyar magánjog alapelveiben azonos, és a részletszabályokat illetően is nagyon szoros rokonságot mutat.⁵⁵ Kuzmány és Dósa munkái mellett a protestáns jog ismeretetéséhez még felhasználta Fogarasi János Kövy Sándor munkája alapján készített *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei* című munkáját is.⁵⁶

49 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 430–472. o.

50 BOZÓKY Alajos: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház joga*. Irta Dr. Kolosvári Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolosvári egyházmegye házassági törvényszékének bírója. Kolozsvár 1875-1877. Jogtudományi közlöny, 1877. 12. évf. 1. sz. 3–5. o.

51 KUZMÁNY Károly: *Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz*. Sárospataki Füzetek, 1859. 208–226. o.; KUZMÁNY Károly: *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg*. Sárospataki Füzetek, 1859. 297–315. o.

52 KUZMÁNY Károly: *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes*. Wien, 1860.

53 WENZEL Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda, Kir. M Egyetemi Nyomda, 1863–1864.

54 WENZEL (1864) i. m. 178–179. o.

55 WENZEL (1864) i. m. 1–6. o. Ezt a nézőpontját fejt ki: Wenzel Gusztáv: *Magyar- és Erdélyi törvényhozásának s jogrendszerének párhuzama*. Werbőczy óta. Magyar Academiai Értesítő, 1852. 12. évf. 2. sz.

56 FOGARASI János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei*. Pest, Eggenberger József és Fia, 1845.

1.1.2.2. Az 1880-as évek vitái

Az 1880-as évek egyházjogi szakirodalmának egyik legérdekesebb vitáját négy jogtudós párhuzamos munkái jelentették. Kováts Gyula, Roszner Ervin, Timon Ákos⁵⁷ és Sztéhlo Kornél számos vonatkozó témájú tanulmánya mellett, több monográfiát is megjelentettek, mely igen heves, néhol a szakmai kereteket elhagyó vitát eredményezett. Roszner, Timon és Kováts kánonjogi katedráért folytatott harcát Mikszáth Kálmán is megírta *Páris almája* című munkájában: „[...] amíg más katedrákra többnyire úgy nevezik ki a professzort, hogy Trefort végiggondolva az összes ismerősein, fölteszi találmomra az egyikről, hogy beválik és azt nevezi ki, legtöbbször a tudatlanok közül választván a tudósokat, – addig az üresedési kilátással mosolygó kánonjogi katedra számára egyszerre három jeles fiatalember cseperedett fel a tudományos körök szeme láttára. Az egyik Timon Ákos, a másik Kováts Gyula, a harmadik Roszner Ervin. Egyforma derék ember valamennyi, egyformán emlegetett örököse a katedrának mind a három.

Ekkor fogja magát Timon Ákos, és ír egy vastag egyházjogi munkát.

Most már Timon Ákos lett a legerősebb pretendens.

Nosza nekiiramodik Kováts Gyula, és ő is ír egy nagy egyházjogi munkát.

No, most már elmaradt a szegény Roszner Ervin.

Csakhogy Roszner Ervin se rest. Íme ő is elkészítette a maga egyházjogi munkáját.

Hollá! Megint egyenlők a sanszok!

*Timon Ákos a maga munkáját tartja a legjobbnak, a Rosznerét meglehetősennek, a Kovátsét gyengének. Roszner a magáét a legjobbnak, a Kovátsét meglehetősennek, a Timonét gyengének, Kováts ellenben a maga munkáját tartja a legjobbnak, de a többiről nem tart semmit.*⁵⁸

Kováts Gyula 1882-ben a Jogtudományi Közlöny hasábjain több részben tette közzé *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán* című munkáját,⁵⁹ melyet továbbfejlesztve 1883-ban tette közzé *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára* című monográfiáját,⁶⁰ mely részben magántanári vizsgájának is alapja volt. A vegyes

57 TIMON ÁKOS: *A párbér /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány*. Budapest, Pesti Könyv Ny. 1882. [1], 44

58 MIKSZÁTH KÁLMÁN: *Páris almája*. In: Mikszáth Kálmán összes művei 75. Cikkek és karcolatok 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 46–50. o. Lásd még: STIPTA ISTVÁN: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015. 121–122. o.

59 KOVÁTS GYULA: *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán*. Jogtudományi Közlöny, 1882. 17. évf. 18. sz. 137–139. o.; 19. sz. 147–150. o.; 20. sz. 154–156. o.; 21. sz. 162–164. o.; 23. sz. 177–179. o.; 24. sz. 186–187. o.; 25. sz. 194–196. o.; 27. sz. 213–214. o.; 28. sz. 219–220. o.; 29. sz. 227–229. o.; 31. sz. 242–243. o.; 32. sz. 252–253. o.

60 KOVÁTS GYULA: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1883. 327 o. Ismertetések: LECTOR: Kováts Gyula: *Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozá-*

1. Bevezetés

házasság intézményének története mellett külön fejezetben foglalkozott a protestáns jogfejlődéssel is, melyben egyaránt kitért az erdélyi és Királyhágón inneni viszonyokra. Ugyanakkor csupán a legelemibb pontokat rögzíti, fontosnak azonban Justus Henning Böhmer, valamint Benedict Carpzov egyházjogi munkáinak magyarországi hatására vonatkozó, e fejezetben tett megállapításai.⁶¹

1885. március 9-én olvasták fel a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának ülésén Kováts Gyula újonnan megválasztott levelező tag székfoglaló előadását, melyben – a katolikus kánonjogtörténeti bevezetőt követően – Szilágyi Márton eljegyzésről szóló értekezését elemezte.⁶²

Ugyancsak 1885-ben jelent meg Sztehlo Kornél *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára című monográfiája*.⁶³ A szerző munkájában az egyensúlyra törekszik. Két külön részben ismerteti a válásra vonatkozó alaki és anyagi jogot. Jó arányérzékről tanúskodik, hogy mind a magyarországi, mind az erdélyi vonatkozó jogi környezetet, a katolikus és protestáns megoldásokat – sokhelyütt rövid elemzésre áttérve – történeti kontextusban kívánja bemutatni.⁶⁴ Recenziót írt erről Kováts Gyula és Daempf Sándor is.⁶⁵

sunk feladatára. Budapest, 1883. Magyar igazságügy, 1883. 20. évf. 3. sz. 265–272. o.; SIPŐCZ László: A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint. Irta Dr. Kováts Gyula. 1883. A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt. Irta Dr. Kováts Gyula. 1884. Magyar igazságügy, 1884. 21. évf. 4. sz. 294–305. o.; BALLAGI Aladár: A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitesiüggyéd stb. Budapest, 1883. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. 328 o. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1883. 26. évf. 45. sz. 1455–1463. o.

61 KOVÁTS (1883) i. m. 221–235. o.

62 KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.

63 SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarország és Erdélyben gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára*. Franklin, 1885. XV, 248 o.

64 Sztehlo Kornél 1890-ban jelentette meg a második, átdolgozott és bővített kiadást. SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890. VIII, 304 o. Recenzió: REINER János: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztehlo Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.)*. Jogtudományi Közlöny, 1890. 19. sz., 147–148. o.; SZTEHLO Kornél: *Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról írt munkám tárgyában*. Jogtudományi közlöny, 1890. 25. évf. 25. sz. 194–195. o.

65 KOVÁTS Gyula: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, Franklin-társulat, 1885. Magyar igazságügy, 1885. 23. évf. 6. sz. 538–563. o. Ebből kisebb polémia alakult ki: SZTEHLO Kornél: *Válasz Dr. Kovács Gyula kir. táblai pótbíró urnak. A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi júniusi füzetében közölt bírálatára*. Jogtudományi Közlöny. 1885. 27. sz. 211–212. o.; 28. sz. 218–220. o.; KOVÁTS Gyula: *Felelet Sztehlo Kornél úrnak*.

Kováts Gyula az említett polémia folyamányaként Timon Ákos munkájának bírálatát, valamint a viszontválaszt kibővítvé *A párbér jogi természete* cím alatt külön kötetben is megjelentette.⁶⁶

Roszner Ervin 1887-ben adta ki *Régi magyar házassági jog* című munkáját,⁶⁷ melyben egészen az őskori előzményekig ment vissza. A régi, főként a kánonjogi rendelkezéseket és hazai törvényeinket elemző munka számos helyen reflektál a „protestáns író”, Kováts megállapításaira. Több ismertetés és bírálat jelent meg munkájáról Pulszky Ágost, Vécsey Tamás, Károlyi Árpád tollából.⁶⁸ A leghevesebb vita Kováts Gyula recenziója nyomán támadt.⁶⁹

Fontos kiemelni, hogy e négy jeles szerző közül egyedül Sztehlo Kornél foglalkozott az erdélyi protestáns házassági bíraskodással részletesen.

Révész Kálmán 1888-ban tett közzé egy rövid cikket a Protestáns egyházi és iskolai lapokban azzal a céllal, hogy összegezze a Kováts és Roszner könyvei körül kialakult vitát. Összefoglalta Pulszky Ágost véleményét, mely szerint a neves jogfilozófus úgy nyilatkozott, hogy mindenben Rosznernek van igaza. Révész elemzésében – különösen a tridentini zsinat eredményeiről kialakult vita érveinek számbavétele nyomán – katolikus és protestáns véleményt különböztet meg.⁷⁰

Magyar igazságügy, 1885. 24. évf. 2. sz. 120–124. o.; DAEMPF Sándor: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. - Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben, különös tekintettel a magyar kír. Curia gyakorlatára, írta Sztehlo Kornél köz- és váltóügyvéd stb. - Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és 1-248. l. Jogtudományi közlöny, 1885. 20. évf. 15. sz. 117–118. o.; 16. sz. 123–126. o.; F-N A-R: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a magyar kír. Curia gyakorlatára. Írta: Sztehlo Kornél. Budapest. Franklin-társulat. Ügyvédek lapja, 1885. 2. évf. 55. sz. 9. o.**

66 KOVÁTS Gyula: *A párbér jogi természete*. Budapest, Pallas, 1886. 113 o.

67 ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, Franklin Társulat, 1887. VII, 491, [1] o.

68 PULSZKY Ágost: *Régi magyar házassági jog. Írta: Báró Roszner Ervin. Kiadja a Franklin-tár sídát. Buda-Pest, 1887.* Budapesti Szemle, 1887. 52. évf. 130. sz. 148–153. o.; VÉCSEY Tamás: *Régi magyar házassági jog. Írta báró Roszner Ervin. Franklin-társulat. Budapest. 1887.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 40. sz. 314–316. o.; KÁROLYI Árpád: *Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog. Budapest. Franklin-társulat. 1887. - 492. o.* Századok, 1887. 21. évf. 840–845. o.

69 KOVÁTS Gyula: *Felelet báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz. 390. o.; KOVÁTS Gyula: *Felelet br. Roszner Ervin: „Régi magyar házassági jog” c. munkájára.* Budapest, Pallas, 1887. 53. o.; ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz. 390. o.; 52. sz. 416–418. o.; 1888. 23. évf. 1. sz. 4–6. o.; 2. sz. 12–15. o.; 3. sz. 20–22. o. Különlenyomat: ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül.* Budapest, Franklin, 1888.; KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára.* Jogtudományi Közlöny, 1888. 23. évf. 3. sz. 22–24. o.; 4. sz. 31–33. o.; 5. sz. 41–43. o.; 6. sz. 53–54. o.; 7. sz. 61–64. o. Különlenyomatban: KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára.* Budapest, Franklin, 1888. 45 o.

70 RÉVÉSZ Kálmán: *Felelet Báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára. Írta Kováts*

Sztehlo Kornél és Konek Sándor között is kisebb polémia alakult ki – az előbbi evangélikus ügyvéd – bírói joggyakorlatra támaszkodó műve kapcsán.⁷¹ Sztehlo ezen kívül számos cikket jelentetett meg az erdélyi házasságról, különösen az ágytól és asztaltól való elválásztásának református egyházjogbeli szabályairól.⁷²

Nagy Lajos a magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó világi és egyházi jogforrásokból készített kivonatot,⁷³ Szilágyi Sándor pedig Timon Ákos és Kováts Gyula párbérrel kapcsolatos vitájához hozzászólva tett közzé történeti forrást az erdélyi viszonyokról a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő hasábjain.⁷⁴

Pokoly József református teológus és egyháztörténész 1894-ben több részletben jelentette meg *A magyar protestáns házassági jog rövid története 1789-ig* című tanulmányát a Protestáns Szemleiben.⁷⁵ Pokoly Kováts Gyula kijelentésére reagálva – miszerint a Királyhágón inneni házassági bíráskodás nem volt jelentős⁷⁶ – azt próbálta bebizonyítani, hogy az anyaországi területen is volt önálló protestáns felekezeti házassági jog: „Még mai napig is vita tárgyát képezi, hogy a Magyarország területén lakó összes protestánsoknak volt-e önálló, saját házassági joguk, házassági bíráskodásuk és ha volt: vajjon az állami főhatalom által elismertetett-e az, avagy nem? A mi Magyarországnak a Királyhágón túli részét illeti: ismeretes, hogy a reformáció kezdete óta, illetőleg Erdélynek a protestantismushoz való csatlakozásától fogva máig, jóformán csak 1786-1791-ig szünetelt a protestáns házassági jog és bíráskodás érvénye.”⁷⁷

Gyula, jogi tudor, kir. Ítéltáblai bíró. Budapest. 1887. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1888. 31. évf. 5. sz. 145–149. o.

71 KONEK Sándor: *A házasság jog bírói gyakorlatához. A házasság jog bírói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasság jog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házasság részéről fenforgó gyűlölet?* Jogtudományi Közlöny, 1877. 12. évf. 51. sz. 401–404. o.; SZTEHLO Kornél: *A házasság jog bírói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen czím alatt a „Jogtud Közlöny” 1877. évi 51. számában közölt czikkére.* Jogtudományi közlöny, 1878. 13. évf. 1. sz. 1–2. o.

72 SZTEHLO Kornél: *Az ágy és asztaltóli elválásztás jogi hatálya protestáns egyházjogi szempontból.* Jogtudományi Közlöny, 1872. 7. évf. 52. sz. 379–381. o.; SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz. 4. o.; SZTEHLO Kornél: *Egyházi bíráskodás.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 47. sz. 372–373. o.; 49. sz. 390–391. o.

73 NAGY Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata.* Debrecen, 1883.

74 SZILÁGYI Sándor: *A válóperek történetéhez.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1884. 6. évf. 11–12. sz. 541–544. o. A témához tartozó további kisebb hozzászólások, forrásközlések: INCZE József: *Az erdélyi házasságokról.* Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 14. sz. 6. o.; NAGY Lajos: *Egy száz éves császári rendelet.* Debreceni Protestáns Lap, 1886. 4. évf. 12. sz. 97–99. o.

75 POKOLY József: *A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig.* Protestáns Szemle, 1894. 17–29. o.; 100–122. o.; 162–177 o.; 235–251 o.; 305–323. o.

76 KOVÁTS (1883) i. m. 210. o.

77 POKOLY (1894) i. m. 17. o.

1.1. A protestáns házassági bíraskodás historiográfiája

Az erdélyi református házassági jog vizsgálatához nélkülözhetetlen Pokoly József *Az erdélyi református egyház története* című öt kötetes magnum opusa, amely számos helyen vizsgálja az egyházi bíraskodás történetét.⁷⁸

Kovács Albert *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira* című munkájában a magyar protestáns egyházjogtanon túl kitér az egyetemes fejlődésre is, így a Dósa–Kolosváry-féle, csak a belső forrásokra és fejlődésre koncentráló módszer helyett a katolikus, valamint az egyetemes protestáns egyházi jogforrástan történetét is bővebben tárgyalja.⁷⁹

Csecsetka Sámuel evangélikus főiskolai tanár 1888 és 1892 között megjelent három kötetes opusának harmadik kötetében kétszáz oldalon rendszerezte a magyarországi evangélikusok házassági jogát.⁸⁰ Nem szorítkozott egyedül a hatályos jog bemutatására, hanem annak történetét is bemutatta, amely így a lutheránus felekezet a témát illető egyik legfontosabb jogi, jogtörténeti összefoglalása lett.

A századforduló környékén számos forrásközlés és kisebb elemzés látott napvilágot a vegyes házasság, a gyermek vallására vonatkozó magyarországi és erdélyi viszonyokról Révész Kálmán, Szádeczky Béla, és Rugonfalvi Kiss István tollából.⁸¹

A 17. századi erdélyi református házassági jog történetéhez Illyés Géza tett közzé érdekes részleteket *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére* címmel 1936-ban a Református Szemlében.⁸²

Az 1930–1940-es évek közepén a tudományos érdeklődés homlokterébe a vegyes házasság és a gyermek vallása került, melyről jelentős, a jogtörténeti előzményeket is számba vevő, elemző vita alakult ki.⁸³

78 POKOLY JÓZSEF: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, Franklin-társulat, 1904–1905.

79 KOVÁCS ALBERT: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira*. Budapest, Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1878.

80 CSECSETKA SÁMUEL: *Magyarországi evangélikus egyházjogtan*. 3. kötet. Pozsony, Wigand F. K. nyomdája, 1892. 677–877. o.

81 GERGELY KÁROLY: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról*. Szatmár, 1892.; MITROVICS GYULA: *A polgári házasság törvényei, párbuzamban az eddigi házassági joggal*. Steinfeld J., 1895. 104 o.; RÉVÉSZ KÁLMÁN: *A gyermekek vallásáról*. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1894. 37. évf. 26. sz. 401–403. o.; SZÁDECZKY BÉLA: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon*. Kolozsvár, Ajtai Ny., 1899. [3], 55 o.; RÉVÉSZ KÁLMÁN: *XVII-ik századi házassági perek az abauji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében*. Történelmi Tár, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900. 102–118. o.; RUGONFALVI KISS ISTVÁN: *Radvánszky György eljegyzése b. Petróczy Erzsébettel*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1903. 68 o.; Rugonfalvi Kiss István: *Radvánszky György házassági pöre /1724-25*. Budapest, Hornyánszky V. 1903. 111, 129 o.

82 ILLYÉS GÉZA: *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére*. Református Szemle, 1936. 29. évf. 261. o.

83 GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ: *Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés*. Protestáns Szemle, 1941. 325–331.; PÉTERY ALADÁR: *A vegyesházasság és a vallásközi béke*. Protestáns Szemle, 1932. 318–330. o.; POLNER ÖDÖN: *A reverzális-ügy fejlődése*. Szeged, Ablak a Gy. könyvnyomda, 1937.; SOMOGYI ISTVÁN: *Megegyezések a gyermekek vallására*. Budapest, Studium, 1933. 63.; TAKÁTS

Móra Mihály 1941-ben jelentette meg a házassági kereseti jog kánonjogi szabályairól szóló munkáját a Pázmány Péter Tudományegyetem egyházjogi és törvénykezési jogi szemináriumának közös kiadványaként,⁸⁴ melyre válaszul Szentpéteri Kun Béla – az elvégzett munka elismerése mellett – felhívta a figyelmet arra, hogy a református egyházi jog történeti vizsgálata szinte teljesen elhalt.⁸⁵

Degré Alajos 1941-ben, a Notter emlékkönyvben publikálta a magyarországi szentszékek protestáns köteléki perekkel kapcsolatos kutatásait.⁸⁶

1.1.2.3. Legújabb jogtörténeti és társadalomtörténeti eredmények

A szocializmus időszakának ideológiai meghatározottsága miatt az egyházjogi kutatások állami támogatottsága radikálisan lecsökkent. Rác Lajos egy korai dolgozatát a polgári házasság intézményének magyarországi megvalósulásáról 1972-ben az ELTE jogtörténeti tanszéke adta ki, melyben a szerző röviden kitért a vonatkozó református és erdélyi előzményekre is.⁸⁷

Degré Alajos több mint tíz évvel később jelentette meg hasonló, a 19. századi eredményeket bemutató, szakirodalomra támaszkodó rövid tanulmányát.⁸⁸

A jogtörténet-tudomány művelői tollából származó, a református házassági jog történetére vonatkozó újabb eredmények egy kivétellel nem jelentek meg. Herger Csabáné magyar házassági köteléki jogról és az európai modellekről szóló monográfiájában röviden foglalkozik a protestáns állásponttal, valamint a hazai felekezeti

Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos barcai*. In: *Hangok a múltból*. Budapest, Athenaeum, 1930. 413, [1] o.; Kovács Eduard (berencei): *A vegyesházasság kérdése a negyvenes években*. Magyar Salon, 4. köt. 82. o.; Fejér György: *Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaiboz a vegyes házasságok ügyében*. Religio és Nevelés 1842. I.; Polner Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Budapest, Magyar Protestáns Irod. Társ. 1933. 23.; Sztéhló Zoltán: *A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon*. In: *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*. Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930. 461–505. o.

84 MÓRA Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához*. Budapest, Szt. István Társ., 1941. X, [2], 260 o.

85 SZENTPÉTERI KUN Béla: *Elbanyagoljuk a protestáns egyház jogot?* Református Élet, 1942. 9. évf. 23. sz. 7. o.

86 DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. In: Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest Szt. István-Társulat. 1941. 159–171. o. Különlenyomatban: DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig*. Budapest Stephaneum Ny. 1941. [1], 14 o.

87 RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972. 121 o.

88 DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon*. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz. 36–42. o.

rendszer leghangsúlyosabb vonásainak bemutatásával.⁸⁹ Ruzsoly József is foglalkozik ezzel a témával – részben a protestáns hatást és elveket is rögzítve – oktatási célú kézikönyvében.⁹⁰

E magánjogtörténeti tematika a 90-es évek közepén tért vissza a tudományos diskurzusba. A református házasság és annak felbontására vonatkozó kutatások gyarapodása a társadalomtörténet területén kezdődött. Módszertani alapvetése a német társadalomtörténeti gondolkodás (főként Blasius munkája nyomán, amely népszerű a hazai kutatók körében) magyarországi hatása révén az, hogy a társadalomtörténetet és jogtörténetet közelíteni kell egymáshoz.⁹¹ Ennek magyarországi interpretációja szerint a jogtörténet jobbára csak a történeti jogforrások keletkezéstörténetével és azok dogmatikai elemzésével foglalkozik, azonban a hétköznapi joggyakorlatra, illetve arra, hogy „ezek a struktúrák” hogyan szabályozták a társadalmi interakciókat, nem fordítottak figyelmet. A „társadalomtörténeti fordulatot” követően, miután a jog és a vonatkozó jogforrások (végrendeletek, periratok) kutatása a jogtörténetesek kizárólagos terepéből kikerült, a társadalomtörténetesek e tárgyú kutatásai előtt is megnyílt a lehetőség.⁹² A jogtörténeti és történeti eredmények kölcsönös felhasználásának csökkenése azt eredményezte, hogy – dogmatikai és releváns jogintézmény-történeti változások ismerete nélkül – a vonatkozó új eredmények sok esetben a felbontás és érvénytelenség okait és joghatásait sem különböztetik meg.

Nagy Sándor számos tanulmányt írt,⁹³ és e témájú doktori disszertációját⁹⁴ 2018-ban jelentette meg.⁹⁵

89 HERGER (2006) i. m. 60–66. o., 147–154. o.

90 RUSZOLY József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, Iurisperitus Kiadó, 2018.144–151. o.

91 BLASIUS (1987) 11–20. o.

92 MÁTAY Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793-1848*. Debrecen, 2006. 7. o.

93 NAGY Sándor: *Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez, 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai*. Jogtörténeti Szemle, 2005. 4. sz. 10–15. o.; NAGY Sándor: *Osztrák válások Erdélyben, 1868-1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”*. Fons, 2007. 3. sz. 359–428. o.; NAGY Sándor: *Ehvéltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a XIX. század második felében. Budapest (Pest-Buda) példája*. Korall, 2007. december, 142–157. o.; NAGY Sándor: *Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében, 1882–1893*. Korall, 2008. június. 100–131. o.; NAGY Sándor: *Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében*. In: Horváth J. András (szerk.): *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 115–134. o.; NAGY Sándor: *Budapesti válások – Kolozsváron, 1869-1895. A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata*. Fons, 2010. 2. sz. 165–213 o.

94 NAGY Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012. 2017 o.

95 NAGY Sándor: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válás Budapesten (1850–1914)*. Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018.

A magyarországi református viszonyok újbóli tárgyalása Nagy Varga Vera⁹⁶ és Kocsis Gyula nevéhez fűződik.⁹⁷ Mátay Mónika a debreceni válóperek vizsgálatát végezte el, melynek eredményeit doktori disszertációjában tette közzé.⁹⁸ Vonatkozó tematikában publikált Fazekas Csaba is, aki a Tiszáninnyi Református Egyházkerület vegyes házasságokkal kapcsolatos állásfoglalásait vette górcső alá.⁹⁹ Örsi Julianna pedig a túrkevi református házasságkötések társadalomnéprajzi vizsgálatát végezte el, melyet a *Confessio* hasábjain publikált *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése* címmel.¹⁰⁰

Kiss Réka a Küküllői egyházmegye jegyzőkönyveire és egyéb irataira alapján vizsgálta a házasság megkötésének és felbontásának gyakorlatát, különös tekintettel a 17. század viszonyaira.¹⁰¹ Kolumbán Zsuzsanna számos tanulmányt tett közzé az erdélyi református házassági jog 19. századi történetéről. Főként a válás intézményének társadalomtörténeti, történeti demográfiai analízisét végezte el az Udvarhelyi

96 NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810)*. Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, 1987. 18. évf. 99–122. o.; NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723-1810)*. In: KOC SIS Gyula (szerk.): *Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból*. Cegléd, Magánkiadás, 2012. 103–122. o.

97 KOC SIS Gyula – NAGY VARGA Vera: *A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján*. In: NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. Veszprém, MTA VEAB, 1989. 215–224. o.; KOC SIS Gyula – NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század)*. Ceglédi Füzetek, 1993. 28. évf. 77–91. o.

98 MÁTAY Mónika: *Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái*. In: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika – TÖTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. 244–274. o.; MÁTAY (2006) i. m. 252 o.

99 FAZEKAS Csaba: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844*. Sárospataki Füzetek, 2001. Ú. F. 5. évf. 1. sz. 73–102. o.

100 ÖRSI Julianna: *A túrkevi református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe III. kötet 8. Túrkeve*, 2000. 113–158. o.; ÖRSI Julianna: *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői*. Ethnographia, 2015. 126. évf. 3. sz. 351–372. o.; ÖRSI Julianna: *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése*. *Confessio*, 2017, 41. évf. 3. sz. 1–10. o.

101 KISS Réka: „Házastárs nélkül szűkölködve”. *Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében*. In: VARGYAS Gábor – HOPPÁL Mihály – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 303–345. o.; KISS Réka: *Matrimonialis causák a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében*. In: KÓSA László–KISS Réka (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999. 41–59. o.; KISS Réka: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére*. In: BORSOS Balázs–SZARVAS Zsuzsanna–VARGYAS Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rititiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004. 293–309. o.

egyházmege és házassági törvényszék levéltári emlékeinek széleskörű felhasználására alapozva.¹⁰² Márton Tünde Mária pedig tanulmányaiban a Széki egyházmege parciális zsinatainak 17. századi jegyzőkönyvei alapján kutatta az erdélyi református házassági jog történetét.¹⁰³

Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente fáradhatatlan munkája eredményeképpen tették közzé először a Hunyad-Zarándi Református Egyházmege Parciális Zsinatainak végzéseit 2007-ben.¹⁰⁴ A következő évben pedig a Küküllői Református Egyházmege Parciális Zsinatainak végzéseit jelentették meg Kolozsváron, melyek megkerülhetetlen forrásai az erdélyi református házassági jog történetének.¹⁰⁵ Fegyveresi Zsolt ugyanebben az évben pedig a Küküllői egyházmege joggyakorlatát elemezte tanulmányában.¹⁰⁶

Sipos Gábor 2002-ben tette közzé a református eljegyzésekre, házasságokra és válásokra vonatkozó, az erdélyi traktusok jegyzőkönyveire alapozott kutatásának eredményeit.¹⁰⁷ Több tanulmány jelent meg a vegyes házasságok erdélyi történetéről,¹⁰⁸

102 KOLUMBÁN Zsuzsánna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2009. 447–465. o.; KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Házasságra eröltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegeyében a 19. század folyamán*. In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII. Csíki Székely Múzeum – Pro Print, Csíkszereda, 2011. 263–276. o.; KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegeyében*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Középpontban a család II. Túrkeve – Szolnok*, 2012. 69–82. o.; KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Divorce in Odorbei County, during the 19th Century*. In: SAVANELI, Bidzina – NOSIKE, Austin O. – ALCOTT, Chriss – PACUKAJ, Sokol (ed.): *Book of Proceedings. 3rd International Conference on Human and Social Sciences*. Rome, MCSER Publishing, 2013. 192–199. o.

103 MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válókok a Széki egyházmege parciális zsinatainak jegyzőkönyvében*. In: EGYED Emese–PATKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2013. 280–288. o.; MÁRTON Tünde Mária: *Divorce in the Szék district during the mid-seventeenth century*. *Colloquia. Journal of Central European History*, 2009. Vol. 14.

104 BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmege Parciális Zsinatainak végzése*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007. 295 o.

105 BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente: *A Küküllői Református Egyházmege Parciális Zsinatainak végzése I. 1638-1720*. Kolozsvár, 2008.

106 FEJVERESI Zsolt: *Házassági ügyek a XVIII. század végén a Küküllői egyházmegeyében a parciális zsinati jegyzőkönyvek tükrében*. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvania*, 2007, 52. évf. 1–2. sz. 78–94. o.

107 SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.) *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas, 2002. 105–122. o.

108 LUKÁCS Olga: *A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században*. *Studia Universitatis*

1. Bevezetés

illetve számos forrásismertetés került publikálásra.¹⁰⁹ Ugyancsak 2002-ben jelent meg Kolumbán Vilmos József *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében, 17-18. század* című műve,¹¹⁰ amelyben bemutatja a korabeli református házassági törvénykezés alapvető anyagi és eljárási szabályait.

Összegezve az utóbbi évtizedek erdélyi református házassági bíraskodással kapcsolatos eredményeit, kijelenthető, hogy a 16–18. századra vonatkozó kutatások a dominánsak, a 19. századi, különösen annak második felére eső folyamatokkal csupán három szerző foglalkozott, a kutatások módszerei pedig kizárólag egyház- és társadalomtörténetiek voltak.

1.2. Levéltári források

A felhasznált levéltári források többsége a kolozsvári Erdélyi Református Egyház Levéltárából származik. Az archívumban őrzött hatalmas iratanyagból feldolgoztam az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának levéltárában található házassági bíraskodás szempontjából releváns ügyiratait,¹¹¹ ezen kívül a zsinati és közgyűlési jegyzőkönyveket, amelyeknek 1872–1899 közötti anyaga nyomtatásban is megjelent.¹¹² Utóbbiakat minden esetben összevettem az eredeti példányokkal.¹¹³

A püspöki levéltár iratanyaga között kaptak helyet a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei, amelyek teljes egészében fennmaradtak, vizsgálhatóvá téve ezzel a korabeli törvénykezési fórum működését.¹¹⁴

Babes-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica, 2007. 52. évf. 1. sz. 44–58. o.; ZAMFIR Korinna: *A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20. században*. In: MARTON József–BODÓ Márta (szerk.): *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történelméről*. Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat, 2009. 235–252. o.

109 NAGY Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Szusanna házasságai*. Történeti tanulmányok, 21. évf. 2013. 187–208. o.; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Seps-i Református Egyházmegye válási jegyzőkönyvei*. In: BÁRTH Dániel – LACKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárh János tiszteletére*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004. 355–378. o.

110 KOLUMBÁN Vilmos József: *Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002. 110–125. o.

111 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: EREL), A1–20 Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A2 Ügyiratok (a továbbiakban: A2)

112 Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek <http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/>

113 Hiányzó évek: 1873, 1875, 1876, 1877, 1893, 1895.

114 EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei, D. Jegyzőkönyvek. Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei 1866–1895. (a továbbiakban: A21. D.); Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én

A téma szempontjából rendkívül fontos forráscsoportot jelentett volna az 1849 előtti püspöki levéltár. A szabadságharc idején azonban Antal János püspök a román szabads csapatok által fenyegetett Enyedről 1848 novemberében a püspöki levéltárat hátrahagyva Marosvásárhelyre menekült. Az iratanyag 1849. január 3-án, a város elpusztításakor megsemmisült, így a zsinatok munkájából csupán a Főkonzisztóriumhoz átküldött jegyzőkönyv-másodpéldányok maradtak fenn.¹¹⁵

Az egyházmegyei levéltárak anyaga, így a házassági törvényszékek jegyzőkönyvei és a peres iratok jelentős része épségben megmaradt, amelynek legnagyobb hányadát az Erdélyi Református Egyház Levéltára őrzi. Ezek közül a Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) egyházmegye jegyzőkönyveire, illetve mutatóira,¹¹⁶ a Dési egyházmegye jegyzőköny-

tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi evang. ref. egyházkerület 1876-ik évben tartott rendes házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve. 1878. october 8.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszéki rendes ülésének jegyzőkönyve. 1878.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 1879. mart. 7 maj. 6. sept 29. dec 20.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879 november 4–7.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1880. május 24–27.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1881. junius 16. 17. és 18.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 ésén tartott üléseiről.; Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; Házassági főtörvényszék 1884.; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.

115 SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Aetas, 1993. 3. sz. 190. o.; DÁNÉ Veronka–SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002. 34–45. o.

116 EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban: B1): Házassági törvényszék (1792)–1895 jegyzőkönyvek; I/10. Kolozs-Kalotai egyházmegye ítéletes jegyzőkönyve. 1864–1884.; I/9. Kolozs-Kalotai ev. Reform. Egyházi Kerület belső belső igazgatóságát illető tárgyainak Jegyzőkönyve 1861-től [1871-ig].; I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott és főtörvényszéki megerősítést nyert valóítéleteinek jegyzőkönyve. 1889–1895.; Házassági ügyek tárgyalási jegyzőkönyve. 1889–1895.; A Kolozs-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárában lévő periratok betűsoros mutatója. Készítette 1875. Mihálcz Elek valkói ref. pap.; A Kolozs-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárának jegyzőkönyve. 1875. Magyarvalkó Mihálcz Elek m. valkói ev.ref. pap, Tract: székbíró; Váloperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve.

1. Bevezetés

veire, illetve peres iratanyagaira,¹¹⁷ a Széki egyházmegye,¹¹⁸ valamint a kolozsvári mint különleges jogállású, házassági törvényszékekkel rendelkező egyházközség vonatkozó jegyzőkönyveire támaszkodtam.¹¹⁹

A polgári és az egyházi ítélkezézfórumok közötti, problémamentesnek aligha mondható viszony szempontjából, valamint a vonatkozó szabályok megalkotása feletti viták, és a vegyes házassági ügyekkel kapcsolatos vallás- és közoktatásügyi minisztériumi iratok kulcsfontosságúak lettek volna, azonban az 1956-os Országos Levéltárart ért tűzvészben az egyházi ügyekre vonatkozó 1857 csomó és 223 kötet terjedelmű anyag elpusztult.¹²⁰

1.3. A kutatás és feldolgozás módszere

Ebben a munkában – figyelembe véve a szakirodalmi eredményeket és a felhasznált módszereket – arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként működött a 19. század második felében az erdélyi református házassági bírászkodás.

Az első módszertani alapelveként fontosnak tartom rögzíteni, hogy a kutatásom tárgya az erdélyi református ítélkezés volt, ezért csupán annyiban foglalkozom a Királyhágón inneni folyamatok ismertetésével, amennyiben azok segítséget nyújtanak abban, hogy az attól eltérő erdélyi sajátosságokat be tudjam mutatni. Mind a közjogi, mind pedig az egyházi uniót követően megmaradtak Erdély jogéletének sajátosságos keretei, amelyek azonban a polgári jogrendszer kiépítésénél számos vitát váltottak ki. Ezért a két eltérő fejlődési utat Erdély szemszögéből, komparatív módon mutatom be. Másrészt rögzítem, hogy a kutatás az Erdélyi Református Egyház, később az Erdélyi Református Egyházkerület területére korlátozódik.¹²¹ Ez utóbbi elv részben át is töri Erdély 19. századi földrajzi határait, mivel házassági bírászkodás a romániai missziós gyülekezetben is folyt.

A társadalomtörténeti munkák a legtöbb esetben az anyagi jog peres iratokra alapuló bemutatására, valamint a perben részt vevő felekre és társadalmi helyzetükre

117 EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B7. A Dési Egyházmegye Levéltára, 1681–1964. (a továbbiakban: B7.) Házassági törvényszék jegyzőkönyvei: 1769–1773., Váloperek jegyzőkönyve, 1814–1842., Házassági törvényszék Jegyzőkönyve. 1869. 9-ik november – [1895-ig], Házassági törvényszék iratai: R/1–266.

118 EREL, B részleg: Egyházmegyei levéltárak, B2 Széki Egyházmegye Levéltára, 1625–1944. Házassági törvényszéki jegyzőkönyvek, 1884–1894.

119 EREL, C részleg: Egyházközségek és helyi intézmények levéltárai, C1–2. Kolozsvári Egyházközség levéltára (1486–1945), C1. Írott könyvek (a továbbiakban: C1), I. B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és Közgyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1854 októb. 11-én kezdve.; I. B. 107. A kolozsvári ev. ref. egyházmegye közgyűléseinek és házassági törvényszékeinek gyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1873ik évtől kezdve.

120 BÉLAY Vilmos: *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár (1867) 1916–1945 (1949): Rепertórium*. Budapest, 1963. (kézirat) 4. o.

121 Ehhez lásd: SZÁSZ Domokos: *Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe*. Kolozsvár, Stein János. Ny. Az ev. ref. főtanoda könyomdája, 1877.

helyezték a hangsúlyt. Nem vizsgálták azonban azt, hogy a tényleges joggyakorlat és az írott jog milyen kapcsolatban állt egymással, illetve a dualizmus idején megvalósuló nagyléptékű jogfejlődés ezt a viszonyt hogyan alakította. Különösen fontosnak tartom e kérdés elemzését, mivel a jogalkotói faktorok között nemcsak a társadalmi folyamatok lehetnek az egyedüli jelentős döntési szempontok. A 19. századi házassági jog alakulására jelentős hatást gyakoroltak a teológiai–ideológiai aspektusok és egyházi autonómia megőrzésére való törekvés is. A tekintélyes mennyiségű primer forrás és a korabeli adatgyűjtések lehetővé teszik, hogy az egyes jogintézmények gyakorlatban való megvalósulását statisztikai módszerekkel vizsgáljam, valamint ezek eredményeképpen az egyes egyházmegyék közötti eltéréseket összehasonlítsam.

A protestáns házassági bíráskodás történetével foglalkozó tanulmányok jelentős része a szervezeti, az eljárási és az anyagi jogi kérdéseket vegyesen tárgyalja, olykor átláthatatlanul ábrázolva ezzel az egyébként is bonyolult korabeli jogi rendszert. A processzus és az anyagi jog szétválasztása ennek a könyvnek fontos vezérfonala.

Az erdélyi házassági jog jogforrásainak a 19. század második felében uralkodó rendszere egyrészt a református hitelvekben, másrészt az erdélyi jog történetében és a törekeny autonómia megőrzéséért folytatott küzdelmekben gyökerezik. Különösen fontos feladat a vizsgált korszak jogforrásainak rendszerezése és elemzése. Az egyes törvények, vagy az egyházon belüli normák közötti ellentétek, illetve hatásuk csak ennek a munkának az elvégzésével mutathatók ki teljes bizonyossággal. A pontos elhatárolás ahhoz is hozzájárulhat, hogy az egyes normaalkotó szervek közti viszonyrendszer alakulását is vizsgálatom tárgyává tudjam tenni.

Elsőként a Királyhágón túli házassági törvénykezés történetét mutatom be. Ehhez főként a legújabb tudományos kutatások eredményeit használtam fel. Az előzmények eseménytörténeti központú rögzítése, valamint ezen belül az állam és az egyház közötti viszony, a vonatkozó jogforrások, és a kibontakozó anyagi és eljárási jog vizsgálata fontos alapot jelent ahhoz, hogy a tárgyidőszakot jelentő 19. század második felére kialakult erdélyi református házassági jogot átfogóan elemezni tudjam, egyszersmind ábrázoljam az egyes eljárásjogi, illetve anyagi jogi eltéréseket is. Az előtörténet vizsgálata különösen fontos, mivel a házassági jog egyes elemei, alapelvei időben eltérően alakultak ki. Elsőként az anyagi jog, ezt követően az eljárásjog, végül pedig a dolgozat szűkebben vett tárgyidőszakában fennálló (bíráskodási) szervezet formálódott. Az 1860–1870-es években megvalósított egyházszervezeti reform nem befolyásolta jelentős mértékben az erdélyi református házassági bíráskodás rendszerét és jogorvoslati rendjét.

A második fejezetben az erdélyi református házassági törvénykezés szervezeti kereteit mutatom be az 1870-es évek egyházszervezeti reformját követő időszakot illetően, különös tekintettel a Házassági Főtörvényszékre. E fórum szerepe, tevékenysége volt a kutatás egyik központi kérdése és – a szerkezet kialakítására is hatást gyakorló – rendező elve. Ugyanakkor a Főtörvényszék szervezetével, tevékenységével, gyakorlatával egyetlen szaktanulmány sem foglalkozott, így az erre vonatkozó in-

formációkat a vonatkozó levéltári anyagok feldolgozása és elemzése után kaphattam. Külön alfejezetben foglalkozom a Házassági Főtörvényszék bíráival, ugyanakkor a prozopografikus feldolgozásra a rendelkezésemre álló iratanyagok és a szakirodalom jelen állása miatt nem nyílt lehetőségem. Részletesen foglalkozom a Házassági Főtörvényszék gyakorlatával is, ugyanakkor az eljárási, valamint anyagi jogot érintő elvi jelentőségű ügyeket az ezekkel foglalkozó fejezetben dolgoztam fel, a szervezetet elemző részben csupán a meghozott határozatokat formai szempontból, valamint az ítélkezésen túli tevékenység szempontjából vizsgálom.

Ezt követően tárgyalom a házassági törvényszékek előtti peres eljárást, aminek alapja egyrészt az 1882-es Utasítás tekintetében a normatív leíró módszer, másrészt pedig a joggyakorlattal való egybevetés, amelyek által az írott jog gyakorlati megvalósulását is górcső alá tudom venni. A normatív leíró módszer alkalmazását indokolja az, hogy az Utasítás rendkívül kevés példányban maradt fenn, Magyarországon pedig egyetlen példánya sem ismert. Eljárásjogi rendelkezéseivel kapcsolatban Sztehlo Kornél meglehetősen felületes és egyoldalú ismertetése óta az utóbbi évtizedben foglalkoztak újra a témával az erdélyi néprajz- és társadalomtörténet művelői közül: Kolumbán Zsuzsánna és Szócsné Gazda Enikő, a választott módszerük azonban nem tette lehetővé az eljárásjog beható elemzését. A vegyes házasságok esetében alkalmazott eltérő rendelkezésekkel, illetve a házassági rezsimek közti eltérésekből fakadó jogvitákkal és az előidézett társadalmi jelenségekkel külön fejezetben foglalkozom. Mindkét alfejezetnél, különösen a második, a magyar szakirodalomban kuriózumnak számító „válási migrációval” foglalkozó részben nem a teljes témakör tárgyalása, hanem az erdélyi református házassági bíráskodás 19. század második felében lévő gyakorlatának és kapcsolódó szemléletének vizsgálata volt a célom.

Ezt követően elemzem az anyagi jog egyes kérdéseit. A dogmatikai elemző módszerre épülő alfejezetben az ítéletekben hivatkozott források házasság megsemmisítési és felbontási okaira, az azokban bekövetkezett változásokra és a joggyakorlathoz fűződő viszonyára helyezem a hangsúlyt. Kiemelkedő jelentősége miatt részletesen elemzem Bod Péter *Házassági törvény rajz*¹²² című munkáját, az 1882-ben megalkotott Házassági Főtörvényszéki utasítást, Dósa Elek, valamint Kolosváry Sándor vonatkozó egyházjogi munkáit, ugyanakkor a joggyakorlatot is górcső alá veszem. Ezt követően az egyes felbontási és semmisség bírói megállapítására vonatkozó okok gyakorlati érvényesülését történeti statisztikai módszerekkel vizsgálom.

Fontosnak tartom rögzíteni, hogy a házasság teológiai alapjai kívül esnek a dolgozat keretein, mivel az egyes nézetek egymás melletti ábrázolása, valamint a joggyakorlatra való vetítése álláspontom szerint félrevezető lehet. Az erdélyi református gyakorlatra való hatás vizsgálata csak a tudástranszfer útjainak rögzítését követően lehetséges.

Nem foglalkozom az egyes protestáns országok, valamint a katolikus szentszékek gyakorlatával való összehasonlítással, mivel ez csak akkor végezhető el, ha az erdélyi

122 Bod Péter jeles munkáját Benkő László 1836-os eredeti fordításának megfelelő formában írom: *Házassági törvény rajz*.

házassági bíráskodás 19. századi rendszerét átfogóan ismerjük. A jelen könyv azonban ennek csak egy részével, a református házassági bíráskodással foglalkozik, a többi felekezet gyakorlatát feltáró kutatások még váratnak magukra, ide értve az erdélyi katolikus kánonjogi gyakorlatot is.

A munka elkészítése során a tudományos írásokkal szemben támasztott elvárások szerinti hivatkozási rendszert használtam mind a szakirodalom, mind pedig a primer források tekintetében. Ez alól egyetlen szerzővel kapcsolatban tettem kivételt. Bod Péter vonatkozó két jelentős munkáját a vizsgálat tárgyául választott korszakban használt, leginkább a jogszabályok rövidítésére emlékeztető módon hivatkozok, ezzel is kiemelve annak jogforrási jellegét.

A korabeli perszövegek esetében minden esetben igyekeztem megőrizni az eredeti szó- és nyelvhasználatot, ezen csak abban az esetben változtattam, amennyiben az a megértés szempontjából szükséges volt, így például az értelmezést zavaró nyelvhelyességi hibákat és központozást igyekeztem a mai követelmények alapján átírni.

2. A 19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS FORRÁSAI

2.1. Az erdélyi református házassági jog forrásai

A korabeli jogforrások rendszerének meghatározását Dósa Elek és Kolosváry Sándor munkáiban megfogalmazott vonatkozó elméletek felvázolásával kell kezdeni. Ez azért is fontos, mivel azon kívül, hogy mind a két jogtudós fontos szerepet töltött be az erdélyi református egyházban, Kolosváry Sándor egyben a kolozsvári házassági törvényszék és a főtörvényszék, valamint az Igazgatótanács tagja is volt. Mindkét jogtudós munkája az egyházi törvénykezés alpműve lett, sokszor pedig még hivatkozási alapként is használták a két egyházi ítélkező fórum előtt zajlott perek dokumentumainak megfogalmazása során. Ebből arra következtethetünk, hogy Dósa és Kolosváry tudományos-rendszerező munkái közkezen forogtak és hatással voltak nemcsak korabeli vonatkozó gondolkozásra, hanem a joggyakorlatra is. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy Kolosváry az 1870-es évekbeli szervezeti reform kodifikációs munkájában és számos további elvi jelentőségű döntés meghozatalában is részt vett.¹²³

Dósa Elek munkája egyedülálló abból a szempontból, hogy átfogó és részletes képet kíván adni nemcsak az egyház belső viszonyainak szabályozásáról, hanem az államhoz való kapcsolatáról is, miközben teret szentel az egyház belső és külső jogforrásainak egyaránt.

Elsőként Dósa *Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana* című munkáját tárgyalva megállapíthatjuk, hogy szerkezete az *Erdélyhoni jogtudomány* szerkezetére sokban hasonlít, sőt a két mű szoros kapcsolatban áll egymással. Az egyházjog forrásainak összegzésénél kifejezetten hivatkozik is Dósa az *Erdélyhoni jogtudományra*¹²⁴ és a világi jogszabályok rendszerére.¹²⁵

A jeles mű első része foglalkozik az egyházi közjogtannal (*jus publicum ecclesiasticum*), amely alatt azokat az egyházi törvényeket érti, amelyek az egyháznak mint önálló testületnek, akár személyek, más testületek vagy az állam felé való jogait és kötelességeit szabályozzák. Különlegessége a könyvnek, hogy az egyházi hatalom a hatalommegosztás szellemében kerül felosztásra. Elsőként az egyházi közakarat kinyilvánításának módjait osztja fel egyházi törvényhozó és egyházi ítélő hatalomra, ezt követően az egyházi közakarat teljesítésének (a végrehajtó hatalomnak) háromféle módját határozza meg. A második rész az egyházi magánjogtant (*jus ecclesiasticum privatum*) foglalja magába: az egyházi törvényeknek azon csoportját, melyek az egy-

123 Magyar Tudományos Akadémia Régi Akadémiai Levéltár K 1231: 71. 13. o.

124 DÓSA (1861) i. m. 4–40. o.

125 DÓSA (1863) i. m. 5. o.

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíráskodás forrásai

ház tagjainak jogait és kötelességeit, az egyházi vagyonyjogot és perjogot tárgyalja. Jelen munka keretében az opus első, a jogforrástant rendszerező felével foglalkozom.

Dósa egyházi jogforrástana szerint a hitcikkék (articuli fidei, dogmata seu praecepta religionis) azok az alapigazságok, amelyeken az egyház tagjainak Istenről alkotott képe és tiszteletének módja nyugszik. A hitcikkektől megkülönbözteti azokat a szabályokat, amelyek az egyházra mint „külvilági társulatra” vonatkoznak. Ezeket a szabályokat egyházi törvényeknek nevezi (canones, seu leges ecclesiasticae), amelyek egyben az egyházi jogtudomány (jus canonicum seu ecclesiasticum) tárgyát képezik.

Az egyház belső jellemét a hitcikkék fejezik ki, az egyházi törvények feladata pedig a hitcikkék érvényre juttatása az adott társadalomban, az adott jogrendszerhez illeszkedő módon. Dósa azonban magukat az egyházi kútfők rendszerezését nem végezte el, csupán kilenc pontba összefoglalta azokat.

Első helyre sorolta a Szentírást, különös tekintettel az Újszövetségre. Második pontba sorolta a Diploma Leopoldinumot és a vallásokról szóló 1693-ban kiadott pótdiplomát. Ezeket követték a „törvénygyűjtemények,” első helyen „a régi királyok dekrétumai”, majd Werbőczy István Tripartituma, az Approbata Constitutio, a Compilata Constitutio és az Articuli Novellares. Ezt követően rögzíti Dósa a helvét vallástételeket.

Az ötödik és hatodik pontban vette górcső alá Dósa a Geleji Katoni István által összegyűjtött kánonokat és az azt kiegészítő 1646-ban Szatmárnémetibe összehívott zsinat által megalkotott végzéseket.¹²⁶ Ezt követő helyre sorolta a nemzeti zsinatok (nationalis synodus) végzéseit, amelyeket az egyházi főtanács és az egyházi zsinat kölcsönös megegyezése alapján adtak ki.¹²⁷

Az egyházi jog forrásai voltak a közösleges egyházi zsinatok (synodus provincialis seu generalis) végzései.

Végül az egyházban régi idők óta „divatozó” gyakorlatot említi, amelyek más néven az egyházi törvény erejével bíró zsinórmértékek. Ezek közé a források közé sorolja – az erdélyi házassági jog szempontjából kiemelkedő fontosságú – Bod Péter Synopsis juris connubialis és Iudiciaria fori ecclesiastici praxis című munkáit, valamint II. József császár Házassági pátensét (Ehepatent).¹²⁸

Dósa szűkszavú forrástani elemzésével ellentétben a tanítvány, Kolosváry Sándor munkájának első 86 oldalán bőségesen tárgyalta a vonatkozó joganyagot, nagy hangsúlyt fektetve azok kialakulására, történeti kereteire, okaira és jellegzetességeire. A Dósa által megkezdett munkát tovább folytatta, annak történeti kiterjesztését rögzítette is: „Egyh[ázi] jogi kútfőink felette különfélék, és különböző időkben is keletkezvén, alapos megismerésük, történelmi tanulmányok nélkül, lehetetlen volna. Éppen ezért, e munka köréhez képest, igyekezni fogunk, egyes kútfőinket legalább vázlatos történelmi megjegyzésekkel és felvilágosításokkal kísélni.”¹²⁹

126 Lásd: Geleji Kánonok.

127 A. C. 1. 1. 3.

128 DÓSA (1863) i. m. 4–6. o.

129 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 10. o.

A különböző természetű források katalógusszerű felsorolásán túl azok keletkezésének folyamatát és körülményeit is ismertette. A Dósára jellemző következetes jogforráshasználaton túl, számos hazai és külföldi, magyar és latin nyelvű egyházi, egyházjogi, történeti és jogtörténeti munkát is felhasznált.

A munka második részében az egyházkerület kormányzatát, majd az egyházi vagyont, végezetül a házassági jogot tárgyalta. Az eljárási kérdéseknek összesen két oldalt szentelt, a témában jobban elmélyedni kívánó olvasónak pedig Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományának* harmadik, *Erdélyhoni magyar pertan* című kötetét ajánlotta azzal a megjegyzéssel, hogy abban az „egyházi törvénykezés körüli eltérések is kellőleg feltüntetve vannak.”¹³⁰

Kolosváry az egyházi jogforrásokat közönséges, azaz általános jellegű és különös törvényekre osztotta fel. A közönséges források között az első helyet a Szentírás foglalta el, ezt követték Kálvin János tanai, majd az Erdélyben 1757-ben elfogadott *Confessio Helvetica* és a *Heidelbergi Káté*.

A különös, az erdélyi református egyházra vonatkozó jogforrásokat öt nagy csoportba osztotta. Először az országos „törvényeket,” ezek gyűjteményeit tárgyalta, különös tekintettel a *Corpus juris Hungaricire*, az Erdélyben törvényerőre emelt¹³¹ *Tripartitumra*, majd Erdély önálló törvénygyűjteményeinek történetét és jogforrási hierarchiában betöltött helyét elemezte (*Approbatae Constitutiones, Compilatae Constitutiones, Articuli Novellares*).¹³² Itt tárgyalta ugyanakkor azokat az országos törvényeket, amelyeket Erdély és Magyarország uniójának ideje alatt alkottak meg, és tárgyak az egyház volt. A fontos források között tárgyalta a *Diploma Leopoldinumot*, és a vallásügyekben kiadott pótdiplomát, a *Diploma suppletoriumot*.¹³³

Az egyházi törvények közé sorolta az egyházi kánonokat, melyek közül a Geleji-féle gyűjteményt emeli ki, amely a házassági bíráskodásra és egyházi pervezetésre vonatkozóan számos rendelkezést tartalmazott. Rögzíti a nemzeti zsinatok végzéseit, az Egyházi Főtanács teljes gyűlésének és a Közzsinatnak végzéseit és rendeleteit, valamint az 1871-ben nagyrészt képviseleti alapon szervezett erdélyi egyházkerületi közgyűlés, mint törvényhozó hatalom által alkotott törvényeket és határozatokat.

130 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 385. o.

131 Több fejedelem esküjében is szerepel a *Tripartitum*, amelyeket az *Approbata* és *Compilata Contitutio* részét képezik, valamint a *Diploma Leopoldinum* 3. cikke törvényerőre emel. KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 29. o. A törvénykönyv vagy törvénygyűjtemény elnevezést az erdélyi szerzők gyakran használták a *Tripartitummal* kapcsolatban. Dósa Elek az *Erdélyhoni jogtudományban* törvénykönyvnek nevezi. DÓSA ELEK: *Erdélyhoni jogtudomány, melyet az alkotmányos Erdélyben az 1000-dik év óta törvényszerűen költ, s az 1849-dik évig érvényességgel bírt törvények és szokások szerint*. Kolozsvár, Stein, 1861. 8. o. Polgári törvénykönyvek elnevezés alatt sorolja fel „a régi királyok végzéseit”, a *Tripartitumot*, az *Approbata* és *Compilata Contitutio-t* és az *Articuli Novellares*t is egyházjogi munkájában. DÓSA (1863) i. m. 5–6. o. Kolosváry is a törvénykönyv kifejezést használta. Kolosváry (1877a) i. m. 28. o.

132 Lásd: HORVÁTH Attila: *Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga*. In: VERESS Emőd: *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 231–232. o.

133 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 38–49. o.

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíráskodás forrásai

A szokás között megkülönböztette az országos szokásokat (abban az esetben, ha azok az egyházak jogállására vonatkoztak), valamint az egyházi szokásokat. Egyházi szokásjog alapján került alkalmazásra – Dósával megegyező álláspontot tükrözve – Bod Péter korábban említett két műve.

Kolosváry külön pontban rögzítette a királyi rendeleteket, kiemelve ezek közül II. József házassági rendeletét, ugyanakkor figyelmet fordított „*a magas kormány által időnként kiadott, jelenleg fennálló felelős kormány által kiadott olyan rendeletek, amelyek sem az országos törvényekkel, sem az egyházi autonómiával nem rendelkeznek.*”¹³⁴

2.2. A jogforrások hierarchiája az egykorú egyházi jogtudomány tükrében

Dósa a jogforrásokat illetően négy elvet fogalmazott meg.¹³⁵ Az első elv szerint a Szentírás a polgári, az egyházi törvények, és a hitelvek felett áll. Ennek alapjául Dósa a Hármaskönyv előbeszédének 6. címének 7. §-át,¹³⁶ a 9. címet,¹³⁷ valamint a Második Helvét Hitvallás második fejezetét hivatkozta: „*A hit dolgában tehát nem fogadunk el más döntőbíró, csak magát Istent, aki a Szentírás által jelenti ki, hogy mi igaz, mi hamis, mit kell követnünk, vagy mit kell kerülnünk.*”¹³⁸

Az *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana* rögzítette, hogy a világi törvények az egyházi jog felett állnak, de csak a külső cselekmények tekintetében, hitéleti kérdéseket azonban nem szabályozhatnak.¹³⁹ A harmadik „kútfők tekintélyéről” szóló elv szerint az egyházi törvények és az egyháztanács közönséges zsinattal közösen alkotott végzései egymással szembeni elsőbbséggel nem bírtak, mivel az egyháztanács közönséges zsinattal közös végzéseit is egyházi törvényeknek kellett elismerni.¹⁴⁰

134 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 10–13. o.

135 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 7–8. o.

136 Hármaskönyv. Előbeszéd, 6. cím 7. § In: MÁRKUS Dezső (szerk.) Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, Franklin-társulat, 1897. „*Azért az emberi törvényeknek az isteni törvényből kell eredniök. Mert csak abban a köztársaságban van rend, a melyet isteni törvényhez alkalmazott törvényekkel kormányoznak. Az isteni törvénnyel ellenkező törvények tehát sem a nép megegyezéséből, sem buzaszokásból ereje nincsen.*” (a továbbiakban: H. k. Előbeszéd, 6. 7.)

137 H. k. Előbeszéd, 9. 2. § „*Következessük tehát, hogy a statutum és törvény vagy rendelet a természeti avagy isteni jogot a maga egészében erejétől meg nem foszthatja; mert sem a pápa, sem más valaki nem rendelhetné, azt, hogy az ó- vagy újszövetséghez ne tartsuk magunkat, vagy hogy a szülők gyermekeiket ne neveljék; de némely különös esetekben, az isteni vagy természeti jog ellenére is, a rablónak vagy éjjeli tolvajnak megölése igazságos lehet.*”

138 2. fejezet, 4. pont. BULLINGER Henrik: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior.* BUZOGÁNY Dezső (ford.). Budapest, Kálvin Kiadó, 2017. 31. o.

139 K. k. 2. 3. 3. „*A fejedelem mindazáltal egyedül a maga akaratóból és önkényesen, kiváltképen az isteni és természeti jogot sértő dolgokban és az egész magyar nemzet régi szabadságának ártalmára semmit sem rendelhet; hanem össze kell hívnia és megkérdeznie a népet; ha vajjon ennek az ilyen törvények tetszenek-e vagy sem? Akik, ha igennel felelnek, azontúl az ilyen végzéseket (az isteni és természeti jog mindig épségben maradván) törvényekül tartjuk meg.*”

140 A C 1. 1. 3.

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

Ennek oka az volt, hogy a két egyházi grémium közösen kibocsájtott jogszabálya az egyházi törvényeket megváltoztathatta. A jogszabályi összeütközések elkerülésére az erdélyi református egyházban a Hármaskönyvben is rögzített lex posterior derogat legi priori elvét alkalmazták.¹⁴¹

Fontos, elvi szinten megfogalmazott tételt jelentett, hogy az egyházban régóta alkalmazott gyakorlatnak csak a törvényt pótló erejét ismerték el, világi és egyházi törvényeket nem módosíthatta vagy ronthatta le, összeütközés esetében a törvény betűjét kellett alkalmazni.¹⁴² Kolosváry Sándor elfogadta a Dósa által rögzített elveket, az azokhoz fűzött magyarázatot azonban tartalmilag továbbfejlesztette.¹⁴³

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

A következő fejezetekben az egyházjog-tudományban bevett klasszifikáció szerinti (ius ecclesiasticum internum és ius ecclesiasticum externum) felosztást alkalmazom, bővebben tárgyalva a házassági jogra vonatkozó belső egyházjogi normákat, utalva azonban azokra az állami jogszabályokra, amelyek jelentősen hatottak a házassági bíraskodás rendjére, ezeket azonban a későbbi fejezetekben részletesen elemzem.¹⁴⁴

2.3.1. Az erdélyi házassági jogra vonatkozó világi jogszabályok (ius ecclesiasticum externum)

A Tripartitum, az Approbatae Constitutiones, a Compilatae Constitutiones, az Articuli Novellares, illetve az 1848-ig született törvénycikkek,¹⁴⁵ valamint a Diploma Leopoldinum és a vallásügyben kiadott pótdiplomája az egész erdélyi jogrendszer sarokkövei voltak, az ezeket feldolgozó tudományos értekezések pedig számos kérdésre adtak választ, noha a további kutatásoknak, így a jogtörténet tudományának is számos fehér foltot kell még felszámolnia.

141 H. k. 2. 2.

142 DÓSA (1863) i. m. 7–8. o.

143 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 73–78. o.

144 Lásd még: NAGY Péter: Az erdélyi református házassági jog forrásai a házassági törvényszékek fennállása idején (1868-1895). In: FURKÓ Bálint Péter (szerk.) Az önképtől és tudásrepresentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019. 227–248. o.

145 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában; 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalta házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról; 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről; 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíraskodás forrásai

A királyi vagy császári rendeletek hosszú sora formálta azt a jogi környezetet, amely a házassági bíraskodás sajátos erdélyi rendszerét kialakította. A Habsburg uralom idejéből származó, főként azonban az 1790-ben megnyíló országgyűléstől kezdve születő tekintélyes mennyiségű rendeletek hatalmas fehér foltot képeznek a mindenkori politikai viták elvi feloldását rögzítő törvények és a valós joggyakorlat között. Ezeknek a rendeleteknek az összegyűjtése nélkül nem lehet meghatározni a házassági bíraskodás által kialakított vagy felhasznált jogintézmények történetét. Jelen szakirodalmi álláspont szerint Benkő László Bod Péter fordításaihoz fűzött jegyzetei és Pokoly József korszakos egyháztörténeti munkája, valamint az utóbbi évtizedek forrásközlései adnak információt ezekből az értékes forrásokból, és tudhatunk meg így többet a jogorvoslati rendszer 19. századi változásairól, valamint a házasságvédő szerepköréről, amely eredetével és megvalósításának módosulásaival kapcsolatban a mai napig számos tisztázatlan kérdés van.¹⁴⁶

Hasonlóképp jelentős hiátust képez az erdélyi perjogtörténet Habsburg uralom korszakában végbement fejlődése, amely a legelemibb szintig meghatározza az erdélyi református perjog karakterét. Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudománya*, valamint a korábbi tankönyvek és jegyzetek részletes pillanatképeket rögzítenek a jogrendszer e részéről, azonban a perrend módosulásainak végig vezetése mindmáig hiányos. Erre a kérdésre már Bónis György is felhívta a figyelmet az *Erdélyi perjogi emlékek* című forrásközlésében.¹⁴⁷ Ugyanakkor Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományában* az 1777-ben Mária Terézia által kiadott erdélyi Táblai Utasításra¹⁴⁸ történő számos hivatkozás is óvatosságra inti Bod Péter *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkáját forgató kutatót. Az erdélyi református egyházi – különösen a házassági – perek vezetésének vizsgálata számos kérdést vet fel.

II. József Házassági pátense rendeleti formában való hatályosulása Erdélyben rövid életű volt, de – mint a fennebbi jogforrástani elemzés is mutatja –, (noha más jogforrástani szinten) mindkét jogtudós a 19. század második felében született munkájában rögzítette a pátentst és számos helyen hivatkozta is, így a házassági jogra, és a téma szempontjából kiemelt házassági elválásra gyakorolt hatásának vizsgálata indokolt.

Kolosváry Sándor jogforrástani fejtegetésében is rögzíti azokat az országos törvényeket, amelyek Erdély és Magyarország uniójának ideje alatt születtek, és szabályozási tárgyuk az egyház volt.¹⁴⁹ Az unió megvalósulása, a törvények erdélyi hatályosulása

146 Nagy Sándor a magyarországi viszonyokkal kapcsolatban: NAGY (2018a) i. m. 180–182. o.; Kánonjogi szempontból foglalkozott a kérdéssel: KOVÁCS Beatrix: *A kötelevédő szerepe az egyházi házassági eljárási ügyekben*, PhD értekezés, Budapest, PPKE HDI, 2013. 235. o. Herger (2006) i. m. 185–186. o.

147 BÓNIS György: *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. ID. Szász Károly perjogi előadásai 1836.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1942. XXI. o.

148 *Instructio pro tabula regia judiciaria Transylvanica. De natura et activitate Tabulae Regiae Judiciarum in generali*, Cibini, Typis Joannis Barth, 1777. Magyar fordításban: *Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben adott) rend szabás, mely magyarra fordítottat Marus-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben. Kolo'svárt, a' Királyi Lyceum betűivel*, 1828.

149 Házassági bíraskodás szempontjából releváns: 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában; 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról;

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

– különös tekintettel a magánjogra – még a feldolgozatlan területek közé tartozik. A szakirodalom konszenzusra jutott azzal kapcsolatban, hogy az unió megvalósítása hosszabb átmeneti időszakot igényelt. Az unió közigazgatási megvalósítása az uniós koordinációért felelős királyi biztos tevékenysége 1872-ben részben befejezettnek tekinthető,¹⁵⁰ ugyanakkor a korabeli joggyakorlat eltérése számos különös helyzetet eredményezett. Jelen dolgozat keretei között maradvá fontos megemlíteni a társadalomtörténet által használt „*migráns válóperek*” terminológiával megnevezett jelenséget.¹⁵¹

2.3.2. Az erdélyi református egyházi jog kútfoi, különös tekintettel a házassági jogra ius ecclesiasticum internum)

A 19. századi házassági bíráskodásra vonatkozó erdélyi református egyházi jogforrásoknak két kronológiai szakasza volt: az 1860-as illetve 1870-es évek elején végbement egyházi reform előtti, illetve az után keletkező egyházi normák. A téma szempontjából legfontosabb jogalkotó szerv az első korszakban a konzisztórium, a generális synodus és a partialis synodus, addig a másodikban az egyházkerületi zsinat határozatai voltak. Az egyházmegyei zsinatok házassági bíráskodásban való normaalkotó szerepe ekkora már háttérbe szorult. Amennyiben valamilyen kérdést nem rendezett az egyházkerületi zsinat, a Házassági Főtörvényszék gyakorlata igyekezett azt pótolni másodfokú ítéleteiben és határozataiban, legjelentősebb forrása pedig az 1882-ben kiadott Utasítás volt.¹⁵² Szokásjogi úton továbbra is érvényesült II. József Házassági pátense, a legfontosabb forrás azonban továbbra is Bod Péter *Synopsis juris connubialis*-a volt.

Ezek alapján az alábbiakban a zsinat legfontosabb házassági jogi határozatait, a szokásjogi úton érvényesülő egyházjog-tudományi munkákat, illetve a bírói normák típusait gyűjtöttem össze és elemeztem.

2.3.2.1. Az egyházkerületi zsinat határozatai

Az Egyházkerületi Közgyűlés (ekkor még Közzsinat) már az 1871-es új központi szervezetet érintő reformot, és az ez alapján 1872-ben felállított Házassági Főtör-

1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. Lásd még: BEÖTHY Zsigmond: A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel. Budapest, Tettey és társa, 1876.

150 KISTELEKI Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény*. In VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 283. o.; PÁL Judit: *Unió vagy „unificálás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867-1872)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2010. 258. o.

151 NAGY (2010) 165–213. o.; Lásd még: NAGY (2007) i. m. 359–428. o.

152 1.–1882. H. F. Sz. *Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben* (a továbbiakban: 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás).

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíraskodás forrásai

vényszék¹⁵³ munkájának megkezdése előtt fontos határozatot hozott, amelynek oka a felekezeten kívüli vegyes házasságok körüli feszültségek voltak.

1870-ben összehívott közzsínaton¹⁵⁴ Szász Gerő kolozsvári esperes javaslatot tett a vegyes házasságok ellátásában való szigorításra. Véleménye szerint az 1848-as törvények biztosították a különböző felekezetek közötti egyenjogúságot, az erdélyi reformátusoknak pedig biztosították a sértetlenségét, így visszaadták a hívek felett gyakorolható teljes bírói hatalmat. A katolikus fórumok előtt lefolyt vegyes házassági válóperekben az érvényesen létrejött házasságok esetén legfeljebb separatiót lehetett megítélni, mivel katolikus egyház a házasságot szentségnek, és ennél fogva felbonthatatlannak tartja. Ez az elv érvényesült azoknak a tényállásoknak az esetében is, amelyek esetében a protestáns törvények divortium megítélését szabták meg. Ezért azt javasolta, hogy ezt követően a katolikus fórumok által kimondott separatio esetén a református félre nézve a református házassági bíróságok mondják ki a házasság felbontását, ugyanakkor tartásuk fent azokat a saját eljárási szabályokat, amelyeket a saját házassági törvényeik megszabtak. Az addigi szokás szerint a református fél esetében először hat hónapra mondható ki a szétválasztás (separatio), a határozat további végrehajtására pedig az illetékességgel rendelkező „*egyházmegyei közegek*” voltak jogosultak. Ennek alapján a Közzsínat a fennálló törvények értelmében három módozatot állapított meg vegyes házasságok esetén, amelyek kimutathatóan hivatkozási alapot képeztek a református házassági bíraskodásban egészen a felekezeti törvénykezési rendszer megszüntetéséig.¹⁵⁵

Az erdélyi református egyház új szervezetében megalkotott, a házassági bíraskodással foglalkozó normái közül az egyik legfontosabb az 1875. évi 81. számú zsinati határozat volt,¹⁵⁶ amely házassági elválási esetekben alkalmazott fegyelmi fogság büntetésének helyettesítéséről rendelkezett. A vallás és közoktatási miniszter, valamint az igazságügyi miniszter a Polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk a felekezeti házassági bíróságok és a világi törvényszékek hatásköri kérdéseinek rendezéséről szóló rendelkezések gyakorlati megvalósulása érdekében leiratot küldött Nagy Péter püspök részére, amelyben a korábbi külhatósági kényszerítéssel való felhagyásra hívja fel a református egyház figyelmét, ugyanakkor kéri, hogy az egyház keretein belüli megoldásról gondoskodjanak. Az egységes jogalkalmazás érdekében Nagy Péter püspök az egyházmegyéket vezető esperesek részére két pontból álló *rendeletet* küldött ki. A Közzsínat az Igazgatótanács javaslatát változtatás nélkül elfogadta, ezzel a külhatóság

153 *Az erdélyi evang. reformált Egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi Augustus hó 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. és 26-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* 8., 25., 26., 38., 39., 49. p. Forrás: <http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (letöltés: 2018. 11. 2.) [a továbbiakban: Egyhkr. közgy. 1872.]

154 EREL, A3. 1870. 13. p.

155 Pl.: 1870. évi közzsínat 13. pontjának A részét hivatkozva: EREL, B1. I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 1–2. o., Házassági törvényszék: 5–1889. sz. határozata.

156 EREL, A3. 1875. 81. p.

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

általi kényszer alkalmazása véglegesen megszűnt. A határozat az eljárási jog szerves része lett, számos ítéletben és a felek által benyújtott kérelemben közvetlenül hivatkozták is.¹⁵⁷

A központi kormányzat és az egyház között számos vitát kiváltó kérdés volt a perköltség. Az erre vonatkozó régi perjogi szabály megváltoztatását eredményezte az 1875. évi 82. zsinati határozat.¹⁵⁸ A Görgényi egyházmegye közgyűlésének indítványára a régi magyar törvénykezés és perrendtartás szerint a végítélet kimondását követően utólag kellett kiszabni a válóperbeli perköltségeket,¹⁵⁹ ennek behajtása azonban számos esetben jelentős nehézségbe ütközött. Arra tekintettel, hogy a perköltség utólagos meghatározásával szembeni ellenvetés – miszerint a minden peres felet megillető felhívási jogtól így a perköltség megfizetésére kötelezett fél eszik – nem alaptalan, ennél fogva a Görgényi egyházmegye indítványozta, hogy a perköltséget a végítéletben határozzák meg. Ez alapján a zsinat jóváhagyta, hogy az alszék „érdemleges” ítéletébe foglalják bele a perköltséggel kapcsolatos rendelkezéseket.

2.3.2.2. Egyházjogtudományi munkák: Bod Péter művei

1757-ben jelent meg Bod Péter¹⁶⁰ egyházi perjogot tárgyaló munkája *Judiciaria fori ecc-*

157 Az 1875. évi zsinat 81. jegyzőkönyvi számú határozatának b pontjára hivatkozik ítéletében:.

I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s' főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 2–1890.

158 EREL, A3. 1875. 82. p.

159 Figyelemre méltó ellentmondás, hogy a korábban tárgyalt 17. századi gyakorlat arról tesz tanúbizonyságot, hogy a perköltséget előre kellett megfizetni. Mivel per folyamán – a korábban említett jog szerint – számos jogcímen kellett díjat fizetni, ezért valószínűleg előre csupán annak egy előre meghatározható, minden esetben felszámított részét kellett előre megtéríteni.

160 Bod Péter (Felsőcsernáton, 1712. február 22. – Magyarigen, 1769. március 2.) református lelkész, egyháztörténész, író. 1724-től a nagyenyedi kollégium hallgatója volt. Az ezt követő időszakban tanítói, majd könyvtárosi munkát látott el, hogy fenn tudja magát tartani és folytatni tudja a tanulást. 1739 és 1743 között a leideni egyetemen teológiát és keleti nyelveket tanult. Jogtudományi előadásokat is hallgatott, erről így emlékezik meg önéletírásában: „A jog tanárai voltak: Vitriarius J. Jakab, Rucher János Konrád, Scheltinga Gerlacus, Schwartz Joachim, Vitriarius tanítását Grotiusnak a háború és béke jogáról szóló munkájáról két év lefolyása alatt látogattam. Schwartztól kétszer hallottam Justinianus Institutióit.” Joachim Schwarz ajánlással is ellátta. Hazatértét követően Bethlen Kata udvari papjának hívta meg. Emellett gyülekezeti lelkészi feladatokat is ellátott, valamint egyházi vezetői tisztségeket is betöltött. 1758-ben a gyulafehérvári egyházmegye jegyzőjévé választotta. E tisztségében számos fegyelmi és házassági ügyben kellett bíróként vagy előadóként közreműködnie. Az itt szerzett tapasztalatok hozzájárultak ahhoz, hogy összeállítsa az erdélyi református házassági anyagi és eljárási tankönyvét. 1767-ben a kézdivásárhelyi közzsinat főjegyzővé választotta. Jelentős egyház-és irodalomtörténeti kutatásokat végzett, számos munkája jelent meg nyomtatásban is. MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái*. Pest, Emich Gusztáv, 1862. 107 o., SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái, 1. kötet*. Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíráskodás forrásai

lesiastici címen.¹⁶¹ Az opus négy forráscsoportra épül. Bod az egyházi határozatok és az erdélyi világi perjog mellett jelentős mértékben használt fel külföldi¹⁶² és magyarországi szakirodalmat is.¹⁶³ Számos helyen hivatkozta Kitonich János,¹⁶⁴ Huszti András¹⁶⁵ és Szegedi János¹⁶⁶ munkáit. A német egyházi jogtudományból – jelentős külföldi szakirodalmi jártasságának köszönhetően – Samuel Pufendorf,¹⁶⁷ Johannis Brunnemanni,¹⁶⁸ Anacletus Reiffenstuel¹⁶⁹ és Justus Henning Böhmer munkáit használta fel.¹⁷⁰

Fontos forrásokat jelentettek a zsinati jegyzőkönyvek is. Bod például a *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* című munkájába illesztette be az 1749-ben Marosvécsen ülésező zsinatnak az egyházi jogszolgáltatás költségeinek egységesítésére vonatkozó határozatát.¹⁷¹

Az erdélyi református perjogot tárgyaló munkáját ötvennégy titulusra osztotta. A házassági törvényszékek szervezeti és hatásköri kérdéseit az egyházi jogforrások

Könyvnyomda, 1891–1914.1126–1130. o., EGYED Emese – JANCsó Elemér (szerk.): *Bod Péter önéletrása*. Erdélyi ritkaságok sorozat 2. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007. 84. o., ajánlás: 86–87. o. GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*. Erdélyi Egyháztörténeti Könyvel 3. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018. 373–379. o.

161 *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod*. Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.

162 A hivatkozott munkáknál eltérés esetében azt a dátumot tüntetem fel a kiadás dátumaként, amely kiadást Bod Péter feltüntetett és valószínűleg használt, nem pedig az adott mű első kiadását.

163 BOD (1757) i. m. IX–XI. o.

164 KITONICH János: *Directio Methodica Processus Iudiciarii Iuris Consuetudinarii Inchyti Regni Hungariae. Tyrnaviae*, 1619.

165 HUSZTI András: *Jurisprudentia hungarico-transsylvanica*. Cibinii, 1747. Huszti András személyével és munkásságával számos kutató foglalkozott, a jogtudományi munkásságával azonban leginkább Kolosváry Bálint. KOLOSVÁRY Bálint: *Huszti András erdélyi jogtanár és munkássága (1734–1742)*. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi szakosztályának kiadványai, 1910–1912. évi előadások. Kolozsvár, 1912. 135–178 o. Lásd még: KOLUMBÁN Vilmos József: *Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019. 167–187. o.

166 SZEGEDI, Johannes: *Tripartitum juris ungarici tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti*. Tyrnaviae Berger, 1735.

167 PUFENDORF, Samuel: *De habitu religionis christianaе*. Bréma, 1687.

168 BRUNNEMANNI, Johannis: *De jure ecclesiastico, tractatus posthumus, in usum ecclesiarum evangel. et consistoriorum concinnatus, accesserunt praelectiones ad regulas juris canonici ejusdem auctoris et index rerum locupletissimus*. Francofurti ad Viadrum, Schrey et Meyer, 1681.

169 REIFFENSTUEL, Analekt: *Jus Canonicum Universum Clara Methodo Juxta Titulos Quinque Librorum Decretalium In Quaestiones distributum, solidisque Responsionibus, et Objectionum Solutionibus dilucidatum*. 1746.

170 BOEHMER, Justus Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans*. 1756. Tomus IV., Titulus XIX. De Divortiis. 316–409. o.; BOEHMER, Justus Henning: *Institutiones juris canonici*. 1741.

171 SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténetész – kutató*. Aetas, 2015. 30. évf., 3. sz. 176–177. o.

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

alapján dolgozta fel, a peres felekre, a perindításra, a perbeszédre, a bizonyításra, az ítéletre, és a jogorvoslatra, valamint egyéb perbeli cselekményekre nézve döntő többségben az országos törvényeket használta fel. Kolosváry a Táblai Utasítást is a felhasznált források közé sorolta, az azonban csak 1777-ben látott napvilágot, így azt csak a Benkő-féle munka során lehetett felhasználni.¹⁷²

Bod Péter művét Benkő László benedeki református lelkész fordította le magyarra 1833-ban.¹⁷³ Munkája nem csupán a fordításra terjedt ki, hanem az adott részhez fűzött jegyzeteiben felvázolta a mű születése és a fordítás közötti időszak egyházi törvénykezésére vonatkozó jogszabályi változásait, jelentős források közé emelve ezzel a munkát.

A kapcsolódó szakirodalom kiemeli, hogy a kézikönyv nemcsak a református egyházi bírászkodás szabályait rögzítette, hanem jelentős mértékben felölelte az erdélyi világi bírósági fórumok előtti peres eljárást is, és ennek köszönhetően – Pokoly József szerint – a téma addigi legszínvonalasabb rendszeres művét is jelentette.¹⁷⁴ Későbbi egyháztörténeti munkájában Pokoly így fogalmazott: „*A »Judiciaria fori ecclesiastici praxis« (Szeben 1767.) tulajdonképpen nem más, mint az erdélyi polgári perjognak az egyházi törvényszékekre való alkalmazása.*”¹⁷⁵

Dósa Elek álláspontja szerint az egyházi fórumok a világi perjogot használták, ennek bizonyítéka az is, hogy Bod ilyen nagymértékben támaszkodott arra. Dósa azonban egy „figyelmeztetést” is közzétett egyházi jogi munkájában a *Judiciaria fori ecclesiastici praxis*-t illetően, amelyben óvatosságra inti az egyházi törvényeket megismerni kívánó olvasót. Kiemeli, hogy Bod munkája főként a polgári törvényszékek előtti eljárásra vonatkozó szabályokat tárgyalja, azok közül azonban számosat egyházi viszonyokra nem lehet alkalmazni, vagy pedig eltér az egyházi törvényszékek előtti eljárástól. Azt is megjegyzi, hogy a világi szabályok közül többet Erdélyben nem alkalmaztak, számos anyaországi törvénycikk pedig erdélyi törvényként került hivatkozásra. Azt is rögzítette, hogy az erdélyi perjogi szabályok közül Bod többet nem értelmezett megfelelően, több helyen pedig olyan jogszabályokat idézett, amelyeket korábban módosítottak, néhány fontos vonatkozó törvénycikk pedig kimaradt a jeles munkából.¹⁷⁶

Ez az egyházi és világi perjog közötti szoros kapcsolat az oka annak is, hogy Dósa – maga is ugyanezt a módszert választva – nem dolgozta ki a református perjog szabályait, hanem azokat az *Erdélyhoni jogtudomány* című művének harmadik, *Erdélyhoni magyar pertan* című kötetében foglalta össze, tekintettel a házassági törvénykezési gyakorlat

172 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 67–68. o.

173 *Megújított egyházi törvénykezelő vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán meg bővítve anyanyelven irt 's közhasznu czélból kiadott kis bacsoni Benkő László benedeki evangelico református pap,* Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833. (a továbbiakban: M. E. T.)

174 POKOLY (1894) i. m. 376. o.

175 POKOLY (1904–1905) 5. kötet, 185. o.

176 DÓSA (1863) i. m. 208. o.

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíráskodás forrásai

eltérő szabályaira.¹⁷⁷ Kolosváry Sándor egyházi jogi munkájában ugyancsak Dósának ezt a művét ajánlja, a perjogi szabályokat maga sem elemzte.

A munka utóéletéhez fontos adalék, hogy a *Forum Judiciale Praxis*-t az unitáriusok is felhasználták a házassági jogukhoz, több mint száz évig ez volt az egyik fő jogforrásuk.¹⁷⁸

Bod Péter 1763-ban írt *Synopsis iuris connubialis* című munkája az erdélyi protestáns házassági jognak a legjelentősebb forrása.¹⁷⁹

Az erdélyi református köteléki perekre vonatkozó szabályok rendkívül hiányosak voltak a 18. század közepéig. A magyarországi evangélikus felekezet a külföldi protestáns házassági írók műveit használta fel az ítélezés során, a tiszántúli reformátusok pedig Szilágyi Márton *Triga Divortialis* című kézikönyvét¹⁸⁰ forgatták jogforrás gyanánt. A házasság szabályozatlansága jelentős bizonytalanságot jelentett az erdélyi reformátusok életében, ennek a hiátusnak a betöltése érdekében alkotta meg Bod Péter a *Synopsis iuris conubialist*.¹⁸¹

Az erdélyi református házassági bíráskodás ezt követő időszakában szokásjogi úton alkalmazásra került az opus, és elsődleges forrása is maradt egészen a polgári házasság bevezetéséig. Ahhoz, hogy a munka értékeléséhez és a kapcsolódó számos kérdés megválaszolásához hozzá tudjunk járulni, három aspektusát kell jelen tanulmány keretei között megvizsgálni a műnek. Egyrészt az általa felhasznált szakirodalmat, illetve egyházi határozatokat kell számba venni röviden, végül pedig a Benkő László által kiadott magyarra fordított és bővített változatot kell görcső alá venni az eredeti műhöz írt további információk szempontjából.

Már Pokoly József is úgy fogalmaz korszakos munkájában, hogy Bod munkája – számos külföldi szerző írásai mellett – főként Böhmer majdnem ezerötyszáz oldalas munkájára támaszkodik,¹⁸² a magyar szerzők közül pedig főként Huszti jogtudományi művét¹⁸³ és Szilágyi már említett kézikönyvét használta fel,¹⁸⁴ ugyanakkor Benedikt

177 DÓSA (1863) i. m. 207. o.

178 POKOLY (1894) i. m. 375–376. o.

179 Bod (1763) i. m. 132 o.

180 *Martini Sylvani in illustri schola debrecina rectoris et professoris, triga divortialis, seu dissertationum theologiarum trias, De Causis Divortii, Catechetica Methodo per quaestiones et responsiones, pro captu faciliori digesta. Accessit appendix De Sponsalibus, eorumque Diremptionis causis.* Debrecini, Impreffa Per Paulum Cassai, anno. 1690. Szilágyi munkájáról: KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben.* Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.

181 MIKÓ i. m. 63. o.

182 BÖHMER, Just Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans.* Halae Magdeburgicae, 1756.

183 HUSZTI, Andreas: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica.* Cibinii, 1747.

184 POKOLY (1894) i. m. 375–376. o.

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

Carpzov egyházjogi opusa¹⁸⁵ is jelentős hatást gyakorolt a szerzőre.¹⁸⁶ Szakirodalmi jártasságának tanúbizonysága az is, hogy munkájának már második oldalán Hugo Grotius *De iure belli ac pacis* című művét idézi.¹⁸⁷ A Radvánszky Béla által közzétett könyvjegyzék remek lehetőséget biztosít arra, hogy részletesebb elemzés alapján kerüljön bemutatásra Bod jogi témájú könyvgyűjteménye. Példának okáért leideni útja során számos németalföldi szerző köteteit beszerezte,¹⁸⁸ megismerhette az *elegante Schule* (vagy *elegante Rechtswissenschaft*) eredményeit és a németalföldi protestáns egyházjogászok munkáit.¹⁸⁹

Carpzov és Böhmer protestáns jogra gyakorolt hatásával Kováts Gyula neves egyházjogász foglalkozott. Részletesen elemezte az eljegyzés intézményén keresztül a Bod Péterre, és kisebb részben Dósa Elekre gyakorolt hatásukat.¹⁹⁰ Kováts szerint Carpzov 17. században nagy hatást gyakorolt, ugyanakkor ő még leginkább a régi jogot őrizte.¹⁹¹ A római jog a házassági jogra a protestáns egyház közvetítésével a 18. században fejtett ki hatást, mivel az olasz iskoláktól a 16. században átvett római jog a házassági jogot „érintetlenül hagyta.” Ezt követően jutott el Erdélybe, ahol az egyházi bíróságokon keresztül érvényesült.¹⁹² A római jog a házassági jogot olyan mértékben befolyásolta, hogy az a joggyakorlatban is megnyilvánult. E transzfer egyik legnagyobb hatást kiváltó szerzője Böhmer volt,¹⁹³ akinek Bod *Házassági törvény rajzára* gyakorolt jelentős mértékű hatása egyértelmű, ugyanakkor a római jogi hatás erdélyi házassági jogra gyakorolt hatása továbbra is fehér foltot képez.

A tekintélyes mennyiségű szakirodalom mellett azonban nagy számban használta fel a zsinati és főegyháztanácsai határozatokat is. Teljes körű feldolgozásról azonban nem beszélhetünk, mert azokat Bod Péter korában csupán kivonatos formában ismerték. A válóperek szabályainak összeírásában első helyen szerepeltek a zsinati jegyzőkönyvekből kimásolt 1606 és 1729 közötti határozatok. Bod egy rendkívüli válópert is közzé tett munkájában a zsinati jegyzőkönyvekből: „*in actis Synodalibus*

185 *Jurisprudentia Ecclesiastica seu Consistorialis Rerum & Quaestionum In Serenissimi ac Potentissimi Principis Electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum, [et] accurato judicio decisarum Definitiones Succintas, Jure Divino, Canonico, Civili, Constitutionibus & Ordinationibus ecclesiasticis probatas, Rescriptis, Decretis & Responsis Electoralibus corroboratas exhibens.* Lipsiae, 1665.

186 SZTEHLO (1890) i. m. 40. o.; Pokoly (1894) i. m. 185. o.

187 GROTIUS, Hugo: *De Jure Belli ac Pacis.* Amsterdam, 1720.

188 Bibliográfia Bod Péterrel foglalkozó munkákról: NYERGES Judit: *Bod Péter 1712–1769, Bibliográfia.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2002.; Könyvtárának jegyzéke: RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke.* Magyar Könyvszemle, 1884, 9. évf., 58–86. o.

189 GUDOR i. m. 373–379. o.

190 KOVÁTS (1883) i. m. 228. o.

191 KOVÁTS (1883) i. m. 225. o.

192 KOVÁTS (1883) i. m. 223. o.

193 KOVÁTS (1883) i. m. 225. o.

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíraskodás forrásai

*anni 1667 M. A. a marito I. R. ob nimium eoncubitum seu eoncubitus abusum, qui et adulter et desertor judicatus est, divortiat. Verba quae huc faciunt, ex sententia prolixiori, pluribusque rationibus munita tantum transcribam.*¹⁹⁴

A *Synopsis Juris Connubialis* XXI. titulusra oszlik, amelyek az eljegyzéssel, annak kihirdetésével, esketéssel, a házassággal, a házassági akadályokkal, a házasság megszűnésével, semmiségi okokkal, a válással, ennek következményeivel, az új házassággal, különböző kapcsolódó kérdésekkel, büntető határozatokkal és a házassági perekkel foglalkoztak. A mű meglehetősen kazuisztikus, ebben hasonlít Sylvanus művéhez. Új elem volt a munkában, hogy tárgyalta az ágytól és asztaltól való elválasztást, ami addig ritka volt a protestánsoknál. A mű jelentőségét erősíti az is, hogy megjelenése és az egyház általi alkalmazása semmisítette a katolikus rendeknek a protestáns házassági bíraskodással szembeni azon érvét, miszerint a protestánsoknak nincsenek a házassággal kapcsolatban tételeik, jogforrásuk.¹⁹⁵

A *Synopsis juris connubialis* 1836-ban jelent meg Benkő László fordításában, kibővítve *Házassági törvény rajz* címen.¹⁹⁶ Ezt követő időszakról a magyar fordítás lett a hivatkozási alap, különösen mivel a szerző több helyen az eredeti kötet óta történő változásokat is feljegyezte. Az erdélyi református egyházjoggal kapcsolatban még a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolásában számos helyen hivatkozták Bod Péter munkáját.¹⁹⁷ „Az erdélyi ev. reformátusok házassági joga, habár az régiebb nemzeti egyházi törvényeket, nemzeti zsinatok végzéseit, a közönséges egyházi zsinatok rendeleteit, az erdélyi egyháznak régóta divatozó gyakorlatát foglalja magában, mégis főbb intézkedéseiben és tételeiben – úgy amint azt Bod Péternek 1763. közzétett 'Synopsis juris connubialis' (Házassági törvény rajz, H. t.) című műve, amely a nevezett egyházban kútfő erejével bír, igazolja – a német protestáns házassági jogban uralkodó felfogásokat vette alapul.”¹⁹⁸

2.3.2.3. A bírói normák

Az egyházjogi munkákból kimaradt, azonban a tárgykör szempontjából fontos forrásokat képeztek a bíróságok által megalkotott normák. Ez a tevékenység az 1860–70-es

194 SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*. Aetas, 2015, 30. évf., 3. sz. 176. o.

195 POKOLY (1894) i. m. 375–376. o.

196 Bod Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felbozottnak, megvizsgálatnak, és a tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározottnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolosvárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor, 1836. (a továbbiakban: H. t. r.)

197 Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. A *Házassági törvény rajz* említése: pl.: 45., 46., 89., 90., 91., 92., 97., 98., 101., 102., 103., 104., 124., 153., 156., 162., 163., 256. A vita feldolgozását lásd: RÁCZ i. m. 35–83. o.; HERGER (2006) 80–98. o.; KONCZ Ibolya Katalin: *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a Képviselőház előtt*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Series Juridica et Politica, 2013. 14. sz. 55–66. o.

198 *Törvényjavaslat a házassági jogról*. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. 45. o.

2.3. Az erdélyi házassági jog forrásai a 19. század második felében

évek reformját megelőző időkből származik, amikor a jogalkotó és jogalkalmazói funkció egy volt a zsinatban. A későbbi időszakban a Házassági Főtörvényszék feladata a házassági ügyekben a másodfokú eljárás mellett a jogforrások által nem, vagy nem megfelelően szabályozott kérdések rendezése, illetve a joggyakorlat egységesítése volt.

Számos esetben a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a hatáskörrel rendelkező legfelsőbb bírói fórum a perjogra vonatkozóan elvi határozatokat hozott. Erre példa, amikor az 1867. július 1-jén összeülő bíróság arról határozott az első döntést követően, hogy a házassági perhez szükséges adatok közé tartozik a felperes és az alperes keresztlevele, azzal a meghagyással, hogyha az alperes keresztlevele nem lenne meg, akkor az alperes vallását illetően a helybeli lelkész általi bizonyítással kell pótolni.¹⁹⁹

A Házassági Főtörvényszék – érezve a szabályozás jelentős hiátusát – 1872-ben úgy határozott, hogy egy – a házassági perek eljárására vonatkozó – utasítást kell készítenie, amely az egyházmegyei házassági törvényszékek számára zsinórmértékül szolgálhat a per különböző stádiumaihoz, egységesítve ezzel a joggyakorlatot, és megismerhetővé téve azt a jogkereső közönség számára is. A munkálatok elvégzése érdekében egy bizottságot küldtek ki, amelynek elnöke Bata Mihály, tagjai: Almási Sámuel, Benkő János, Szász Gerő és Szabó Károly voltak. A grémium jegyzőkönyvileg is rögzített feladata az lett „*hogy a perrendtartásra nézve összeszedvén a Bod Péter által dolgozott perrendtartásból²⁰⁰ a még gyakorlatban, és érvényben álló szabályokat, a perrendtartásra vonatkozó közzsinati határozatokat, és a homályos szabályokat felvilágosító véleményezésükkel kitérve, készítenek egy perrendtartási törvényjavaslatot, s adják le egyházközségi házassági törvényszékükhöz, melytől felülvizsgálván, az egyházközségi közgyűlés elébe fogja terjeszteni.*”²⁰¹ A bizottság működéséről, illetve általa az elkészített tervezetről azonban mind az egyházközségi közgyűlés, mind pedig a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei hallgatnak.

A feladat elvégzetlen maradt, ugyanakkor a 18. századi jogforrások már nem voltak alkalmasak arra, hogy a jogszolgáltatás közvetlen forrásaiként szolgáljanak. A hiány pótlása egyre égetőbb szükség lett, végül a főtörvényszék 1881-ben újból bizottságot küldött ki annak érdekében, hogy a házassági bíráskodás élő szabályainak összegyűjtését és rendszerezését elvégezze. 1882. június 4-én Nagy Péter püspök, aki egyben a Házassági Főtörvényszék elnöke is volt, rendkívüli főtörvényszéki ülést hívott össze, ahol bejelentette, hogy a bizottság elkészült a szabálytervezettel, amit azonnal tárgyalás alá is vettek. A koncepció az lehetett, hogy az első anyagi jogi rész a Bod-féle *Házassági törvény* rajznak egyfajta kivonata lesz. Maga a végleges, elfogadott szöveg is rögzítette, hogy „*a felsorolt válási okokra vonatkozó e pontozatok csupán tájékozással szolgálnak, döntő erővel továbbra is*

199 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 42. o.

200 BOD Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod.* Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.

201 EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. Az erdélyi ev. ref. egyházközségi Kéziratgyűjtő Bizottság 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve. 3. p.

2. A 19. századi erdélyi református házassági bíráskodás forrásai

az eddigi hatályban volt törvény, a Syn. Jur. Conn. birván.”²⁰² A jegyzőkönyv második fele nincs a könyvvé összefűzött jegyzőkönyvek között, de annyi megállapítható az Utasítás születésével kapcsolatban, hogy a Főtörvényszék bírái minden egyes szakaszt egyesével vitattak meg, olykor jelentős módosításokkal korrigálva a bizottsági javaslatot.²⁰³

Ez az egyedi bírói norma az összes erdélyi református házassági törvényszékre nézve kötelező volt: „ezen utasítás az egyházkerületi házassági főtörvényszék által helybenhagyatván, erdélyi evang. reform. egyházkerületünkben a házassági válóügyek törvénykezési ellátására nézve kötelező erejűvé válik; annak meg nem tartása vagy attól való eltérés, az illető egyház-megyei törvényszékekre és azok elnökeire szigorú felelősséget, esetleg büntetést hárít, oly téren járván el lelkiismeretlenül, mely a legszentebbet érinti – a családi életet, melyen nyugszik az állam jólléte, a társadalom boldogsága és az erkölcsi élet nagy céljai, magasztos feladata.”²⁰⁴ Az említett alkalmazandó büntetésekről nem esett szó, a vonatkozó levéltári emlékeket pedig a főtörvényszék tevékenységével foglalkozó fejezetben vizsgálom.

Az 1882. június 4-én Kolozsváron kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó Utasítás ezzel az erdélyi házassági ítékezés jelentős jogforrása lett, amely az egyházmegyékben működő házassági törvényszékek számára rögzítette az eljárás szabályait az 1868-as törvények által kiváltott változásokkal egységesítve, számos helyen hivatkozva Bod munkájára. Részletes elemzésére azonban nem került sor, tartalmát ismertette *Az egyházi közigazgatási kézikönyve*²⁰⁵ és Sztehlo Kornél foglalkozott rendelkezéseivel *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben című* munkájában.²⁰⁶ A házasságról szóló 1894-es törvény indokolása is számos helyen hivatkozta, ugyanakkor a hivatkozások számából is egyértelmű, hogy a törvényalkotó is autentikus jogforrásnak Bod Péter munkáját fogadta el.²⁰⁷

Az Utasítást négy részre osztották. Az első rész az „általános megállapításokkal” foglalkozott. Rögzítette a megsemmisítés és az elválás okait, ugyanakkor leszögezte, hogy a felsorolt okok csupán tájékoztató jellegűek, továbbra is a szokásjogi úton régtől fogva alkalmazott *Synopsis juris connubialis* a házassági jog normáit tartalmazó „törvény”. A második részben tisztázták a házassági törvényszékek szerkezetét és hatáskörét. Ezt a perben való eljárás szabályai követték. Toldalékban tettek közzé számos ügyiratmintát, úgymint a helybeli lelkész bizonyítványát a sikertelen békéltetésről, a különvető levelet, az idéző utasítást, az „esperesi pecsétet,” a perfelvételt és az esketést. A háromféle ítéletmintát is közzétették a végelválásról, a házasság megsemmisítéséről és a separatióról.

202 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §.

203 Házassági főtörvényszék 1882. június 4-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. EREL,

A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. 699–662. o.

204 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 79. §.

205 EÖTVÖS–BEÖTHY (1889) i. m. 286–289. o.

206 SZTEHLO (1890) i. m. 41. o., 65–76. o., 210–223. o.

207 Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz. pl.:

51. o., 56. o., 124. o., 153. o., 156. o., 162. o., 163. o., 256. o.

3. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI BÍRÁSKODÁS TÖRTÉNETE

3.1. A református házassági törvénykezés 1790-ig

3.1.1. A közjogi keretek

A 16. század közepében kialakuló protestáns házassági bírászkodás 1786-ig szakadatlanul működött Erdélyben.

Pokoly József a protestáns felekezetek bírászkodási jogának közjogi alapjait a 15. században megalkotott jogszabályokban látta. Az általa kiemelt törvénycikkek²⁰⁸ a szentszékek hatáskörét szabályozták, jellemzően szűkítve azt. A jeles egyházi író felhívta a figyelmet arra, hogy a latin nyelvű jogforrások többnyire a „*judicia spiritualia*” kifejezést használták, melyek értelmezési kereteibe illeszthetők a protestáns törvénykezési fórumok is, mivel az említett jogszabályokban a katolikus szentszékekre történő korlátozás a nyelvtani értelmezés alapján nem volt, így az elvi alapot adottnak vélte.²⁰⁹

Degré Alajos szerint az 1550-es évekig, tehát a reformátori tanok magyarországi elterjedésének első szakaszában a protestáns egyházak szervezettsége – az eljárási és anyagi jogi elvek hiányossága miatt – még nem állt azon a szinten, hogy a házassági bírászkodás feladatát el tudta volna látni. Ez a protestáns házasságok feletti ítélkező hatalom megszerzésére törekvő katolikus egyház érvelésének is sarokköve volt.²¹⁰ A gyakorlatban azonban az ítélkezési tevékenységről már az 16. század második felétől vannak emlékeink.

Nem tárgyalom ehelyütt az erdélyi vallásszabadság teljes történetét, illetve a felekezetek közötti viták minden kérdését, csupán a házassági joggal és a házassági bírászkodással foglalkozó törvényekre helyezem a hangsúlyt.

Bethlen Gábor már az 1626-ban összehívott gyulafehérvári országgyűlésen tárgyalta a vegyes házasságok kérdését, amely eredményeképpen a június 27-én megerősített törvények XXIV. articulusa szabályozta is e fontos tárgykört.²¹¹ A különböző felekezetek házassági joga és joghatóságok közötti összeütközéseket a törvény úgy oldotta fel,

208 1458. évi IX. törvénycikk hogy milyen ügyekben bírászkodhatnak az egyháziak; 1462. évi III. törvénycikk az egyházi bíróság elé tartozó ügyek; 1464. évi XVII. törvénycikk az egyházi bíróság elébe tartozó ügyekről; 1492. évi XLVI. törvénycikk az egyházi törvényszékre tartozó ügyek. A szentszéki helyettesek az ügyeket a rendes bíró parancsára, javadalmaik elvesztésének terhe alatt a királyi curiára küldjék fel. MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvényzettek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

209 Pokoly (1894) i. m. 28–29. o.

210 Degré (1941) i. m. 160. o.

211 POKOLY (1894) i. m. 243–245. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

hogy a feleknek más felekezetre való áttérését megtiltja, valamint a lelkészek számára súlyos büntetést helyez kilátásba arra az esetre, ha az egyházba befogadják azokat a feleket, akik a házassági ügyeik könnyebb elintézése érdekében vallást változtatnak.²¹² Az 1643. évi XXI. erdélyi törvénycikk megtiltotta, hogy az egyházi ítélkező fórumok büntető ügyekben eljárjanak.²¹³ Ilyen esetekben az ügyet a világi törvénykezési fórumoknak kellett átadni.²¹⁴

Az erdélyi országgyűlés által az 1540 és 1653 között keletkezett joganyag összegyűjtésére megalkotott *Approbatae Constitutiones* három területen is fontos szabályokat rögzített. Elsőként az első rész első címében az erdélyi felekezetek viszonyát és jogait írta körül. Szabályozta az anyagi jogi tényállások közül például a nőtlen paráznság esetét,²¹⁵ amely közvetlen kapcsolatban volt az egyházi hatáskörbe tartozó ügyekkel, ugyanakkor közvetve, a perjogi elvek meghatározásánál is nagy hatást gyakorolt a bizonytalan egyházi eljárásjogra. Az újabb, 1654-1669 között keletkezett joganyagot összefoglaló *Compillatae Constitutiones*²¹⁶ is számos helyen tartalmazott a házasságra vonatkozó rendelkezéseket, amelyeket az anyagi joggal kapcsolatban bővebben is elemzünk.

A Diploma Leopoldinum 1691-ben a bevett négy vallás minden jogát és szabadságát megerősítette, ezzel sértetlenül hagyta a protestánsok házassági jogát és házassági bíráskodásuk addigi gyakorlatát.²¹⁷

Az első jelentős uralkodói beavatkozás az erdélyi házassági bíráskodásba a 18. század első harmadában történt. 1727-ben III. Károly egy rendelet bocsájtott ki, amelyben

212 POKOLY (1894) i. m. 245. o.

213 „*Az ecclesiákhoz való jószágokban is az gonosztevőket az külső tiszték megbüntetbessék. Vannak oly panasznink is, hogy némely ecclesiákhoz, szentegyházakhoz jobbágy lévén, effélék sok insolentiákat cselekesznek. és ha kiadjak is őket tempore inquisitionis, módjok a tisztéknek nincs benne, hogy megbüntessék. Végeztük azért, hogy a kik ecclesiáknak jószágiban laknak, és insolentiákat cselekesznek, mind az jó példaadásra nézve, mind pedig azért, hogy az ecclesiák székein criminalis causák nem szoktak decidáltatni. ez után az olyan malefactoroknak büntetésében légyen autoritások az secularis tisztéknek is, és büntessék érdemek szerint.*” SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 10. kötet, 1637–1648. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvkiadó-hivatala, 1884. 372. o.; KISS Réka: *Egyház és társadalom a koraiújkorban a Kükküllői Református Egyházmegyeiratainak tükrében (17-18. sz.)*. ELTE BTK, Néprajztudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2009. 53. o.; KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az „Erdélyi országgyűlési emlékek” alapján*. Kalocsa, Werner Ferencz, 1902. 94. o.

214 Ez a rendelkezés később *Approbatae Constitutiones*-ban is megjelent. *Approbatae Constitutiones* I. rész I. cikk 3. artikulus. (a továbbiakban: A. C. 1. 1. 3.) In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: 1540–1848. évi erdélyi törvények, Budapest, Franklin-társulat, 1900. 10–11. o.

215 A. C. 3.47. 21. DEGRÉ Alajos–ANGYAL Pál: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest, Attila-nyomda Részvénytársaság, 1943. 110. o.

216 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 11. o.; OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018. 353–356. o.; KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 31–33. o. 35–36. o.

217 POKOLY (1894) i. m. 245. o.; KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 36–49. o.

felhívta a Guberniumot, hogy az igazságszolgáltatás reformjával kapcsolatban készítsen javaslatot. A Gubernium egy bizottságot küldött ki a tervezet elkészítésére. A lassú munka miatt a király 1729. február 25-én megsürgette a Guberniumot, amely emiatt nem várta be a bizottsági javaslatot, és saját reformtervezetet készített. A közjogi kérdéseken túl a római katolikus egyházat érintő törvénycikkek megváltoztatását javasolta. Az uralkodói jóváhagyást követően, az 1730. évre összehívott kolozsvári országgyűlés azonban leszavazta a tervezetet, a protestáns felekezetek pedig nem vettek részt a bizottság munkájában. Az 1732-ben felterjesztett munka többek között azt javasolta, hogy az Approbata és Compilata Constitutiók bevett vallásokról szóló cikkelyeit hagyják ki, és „*az akatholikusok szabad vallásgyakorlata ő felsége, a király tetszésétől függjön*”, valamint, hogy a házassági ügyek feletti bírászkodás jogát a katolikus szentszékek hatáskörébe utalják. A házassági anyagi jogot érintő pont szerint azok az „*akatholikus*” személyek, akik a vérrokonság negyedik fokán belül házasodnak, hűtlenséget követnek el, és ezért vagyonekobbzással kell sújtani, a katolikus felekezethez tartozók pedig pápai engedéllyel köthessenek házasságot. A javaslat hatalmas felháborodást váltott ki Erdélyben, ezért az igazságszolgáltatási reformra nem került sor, csupán a király táblát szervezték újra.²¹⁸

III. Károly 1731-ben egy másik, a református házassági bírászkodás szempontjából fontos rendeletet is kiadott, amelyet Bod Péter a *Synopsis iuris connubialis* című munkájában szó szerint közölt: „[...] *Abban Ő Felsége qua indisputabilis Supremus Judex in Causis Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium, kegyelmesen méltóztatott parancsolni a Guberniumnak ez iránt: Kegyelmeteknek adná serio értékre, és committalna felőle, a modo in posterum, mind maga kegyelmetek, mind alattvaló subordinatusi, arra szorgalmatosan vigyázzanak, hogy az házások között történő Divortiumok nem másképen, hanem csak igen méltó, és kegyelmetek egyházi constitutioi, és Consistoriale statutumi, úgy kegyelmetek Theologusitól és Doctoritól közönségesen approbatatott okokból legyenek. [...] Ahol pedig a szükség quoad torum et mensam ideig valo separatiot, vagy pedig Divortiumot elkerülhetetlenül kívánna és hozna magával; arról a secularis Magistratus elegendőképen informáltassék, hogy maga tisztit kövesse, és vihesse véghez.*”²¹⁹

Az ezt követő korszakban az uralkodók számos esetben rendelték el módosítást a házassági anyagi és eljárási jogon, mintegy közvetve csorbítva ezzel a protestáns egyházak autonómiáját. Mária Terézia például a 3. és 4. fokú rokonság akadályá alól való dispensatiót követelte magának.²²⁰

218 POKOLY (1904–1905) i. m. 3. kötet, 78–82. o.

219 BOD Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur ex doctorum sententiis, patriae legibus, synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur.* Cibinii, in Typ: Publica Impressit Sámuel Sárdi, 1763. 95–96. o.

220 POKOLY (1904–1905) i. m. 5. kötet, 7–9. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

Az erdélyi protestáns felekezetek azonban e küzdelmek ellenére is kedvezőbb helyzetben voltak, mint a Királyhágón inneni protestánsok, akiknek az 1731. március 21-én kibocsátott és a magyar Helytartótanács által április 26-án közzétett I. Carolina Resolutio a köteléki pereit a katolikus szentszékek hatáskörébe ulta, melyekben – az uralkodó rendelkezésével szemben – nem a protestáns házassági jog elvei szerint jártak el, hanem csupán némi méltányosságot gyakoroltak.²²¹

Az erdélyi házassági bíráskodásnak a polgári házasság bevezetéséig egyetlen olyan időszaka volt, amikor ez az ügycsoport a világi törvényszékek hatáskörébe tartozott. II. József az 1783-ban megalkotott Házassági pátensét 1786-ban kibocsájtott rendeletével Erdélyre is kiterjesztette. A Főkonzisztórium 1786. június 11-én kelt levelével közölte az erdélyi egyházmegyékkel:

„Az házassági szövetségben élők között eredendő, és bírói ítélet közben jötte által igazítandó egyenetlenségeket méltóztatván felséges urunk és kegyelmes királyunk a papi törvényes ítéletek alól kivenni és a világi bírák vagy magistratusok ítélete alá adni, az öfelsége ez iránt költ kegyelmes rendelését oly véggel és ajánlással küldi által ezen úttal fentebb említett deputatusai által Consistoriumunk, hogy az efféle házassági egyenetlenségek iránt eredett, és eddigelé a generalis és partialis szent zsinatok eleiben vitetni és ottan ellátatni szokott pereknek elítélésében ennek utána maga a Generalis Szent Sinat bé ne ereszkedjék, és hogy a partialis szent zsinatoknak praesassei, esperesei és az egész partialis synodus az efféle pereknek ellátásoktól teljességgel megszűnjenek, szorosson megparancsolja, azon hozzátétellel és bővebb kimagyarázattal, hogy ha mi efféle perek, akár generalis, akár pedig a partialis szent zsinatok ítéletek eleibe vitettetvén ottan már függőben volnának, azokat mind a generalis, mind pedig a partialis zsinatok az alperesnek illendő ítélőszékre, akár vármegyebéli törvényes tábla, akár pedig helységi magistratus legyen az, által írni és egyszersmind a per folyásnak állapotát is, hol?, miben?, és mennyiben állott meg, feljegyezni, peres felek által pedig még eddig nem folytatott, hanem ezután a generalis és partialis szent zsinatokon vivendő pereket bé nem venni, sőt azokat egyenesen az azokat illető törvényes táblákra vagy magistratusokra utasítani és küldeni maga a Generalis Szent Synodus el ne mulassza, és egyszersmind ezen kegyelmes parancsolatnak tökéletes teljesítése végett a partialis synodusok praesesseihez is illendő rendelkezéseket tészen.”²²² A Székelyudvarhelyen 1786. június 25 és 28 között üléselő zsinat végül elfogadta az uralkodói rendeletet.²²³

221 HERGER (2006) i. m. 78. o.

222 A főkonzisztórium utasításai a zsinathoz, a követek megbízóleve. Szeben, 1786. június 11. 2. pont. BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József–SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós sajtóközpont nyomdája, 2001. 222–223 o.

223 A zsinat jegyzőkönyve. Székelyudvarhely, 1786. június 25–28. BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–SIPOS i. m. 230. o.

3.1.2. Az erdélyi református házassági anyagi jog vázlata a 18. századig

A protestáns egyházak a 16. század közepére jutottak arra a szervezetségi szintre, amikor már a házassági joggal kapcsolatban is normákat állapítottak meg. A házasságkötés részbeni szabályozására először az 1554-es óvári zsinaton került sor.²²⁴ Az 1555-ben összeülő 2. erdődi részsszinat az egyházi személyek házasságán túl utasításokat tartalmazott az eskető lelkipásztorok számára, hogy mire „figyelmezzenek” a házasság megkötésekor, meghatározva ezzel az érvényes házasság kellékeit, tekintettel a házasulandó felek életkorára, a rokonsági fokra, a kihirdetésre valamint a nyilvánosság követelményére.²²⁵ Az ezt követő időszakban a zsinati tanácskozások rendszeresen foglalkoztak a házassági ügyekkel,²²⁶ tisztázták a jogviták feloldásának teológiai alapjait is. A joggyakorlat a 17. század elejére megszilárdult.²²⁷

Az erdélyi Közssinat által Marosvásárhelyen 1605-ben elfogadott, Tasnádi Ruber Mihály püspökről elnevezett „*Ruberianus Kánonok*” részletesebben foglalkoztak a házasság érvényességi kellékeivel és a házasság felbontásának okaival.²²⁸ Elrendelték, hogy szombaton és vasárnap tilos az esketés, a házasulandók nevét és házassági szándékát ki kell hirdetni. A vérségi és rokonsági fokokra vonatkozó tilalom megszegése esetén pedig a szokásos büntetéseket rendeli (XXVIII. kánon).²²⁹ A házasság felbontásával kapcsolatban rögzítették a kánonok, hogy ha a fogságba esett férjről semmilyen hír nem volt, a feleség három-, a férj pedig négyévi várakozást követően házasodhatott újra. Ha amennyiben azonban a fogságból kiszabadult férj visszatért, és volt felesége már új házasságban élt, akkor az új kötelék felbomlott, és a régi házasság maradt fenn. Ha ezt a nő azonban nem akarta, akkor addig özvegyiségben kellett maradnia, ameddig a férj meg nem halt (XXIX. kánon), tehát az utólag kötött házasság minden esetben felbomlott. A lányok 14 évesen mehettek férjhez. Az atyafiságot pedig a 4. fokig kellett figyelembe venni (XXX. kánon).

A bontó okokkal kapcsolatban azt rögzítették a Kánonok (XLII. kánon), hogy „*az elválasztások legyenek paráznaságért, hűtlen elhagyásért és egyéb, az Isten beszédében és a régi kánonokban megírt igasságos okokért, és azokat minden dolognak rendivel, relatoria levélben íratatván híven, a püspöknek külgyék a transmissio levéllel.*” A református

224 KISS (2009) i. m. 30–31. o.

225 XI. cikk. A házassági esetekről. KISS (2009) i. m. 39. o.

226 POKOLY (1894) i. m. 25–26. o.; DEGRÉ (1941) i. m. 160. o.

227 KOLUMBÁN (2002) i. m. 111. o. A 2. erdődi zsinathoz lásd még: SZATHMÁRY Béla: *Református egyházjog*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2020. 142. o.

228 BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH i. m. 10. o.; POKOLY (1894) i. m. 120. o.

229 BUZOGÁNY DEZSŐ – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ŐSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai*. I. 1591–1714. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. 44. o. Régebbi fordításban: SZILÁGYI István: *Az erdélyi b. b. anyaszentegyház közssinataninak végzéseivel kivonatban*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 3. évf. 1–2. 5. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

házassági jogban a kötelék felbontásának alapja a vétkeességi elv volt.²³⁰

Jelentős forrás volt a Geleji Katona István²³¹ által szerkesztett kánonoskönyv (Geleji Kánonok), amely száz cikkből áll, az első kiadása pedig 1649-ből való. A munka jelentős, hiánypótló mű volt, mivel a Ruberianus Kánonok óta nem született egyházi viszonyok széles körét szabályozni kívánó gyűjtemény.²³² A LXV–LXXIV. kánonok szabályozták a házasság megkötését és felbontását. Mivel a 19. század második felében számos esetben történt hivatkozás e kánonokra, ezért az itt megfogalmazott szabályokat a házassági törvényszékek fennállásának időszakára vonatkozó jogforrásokról szóló fejezetben elemzem.

A 18. század második felében a gyermektartás kérdése is megjelent a parciális és generális zsinatok válóperrel foglalkozó határozataiban. A vétkes félnek meghatározott pénzüsszeggel kellett hozzájárulnia a gyermek eltartásához.²³³ A Küküllői egyházmege gyakorlatából hoznak fel példát a 2008-as forrásgyűjtemény készítői: „*Réti Éva 1797-ben azzal a panasszal fordul a küküllői parciálishoz, hogy Balogh György teherbe ejtette. Hosszas kivizsgálás után a törvényszék 1798. január 8-án úgy döntött, hogy Balogh György alperes köteles gyermektartást fizetni. 1799-ben Székelyudvarhelyen született döntés Kontz Éva és Olajos János gyermeke intertentiójára nézve: az alperes ugyancsak köteles volt gyermektartást fizetni korábbi feleségének. A fizetendő pénzüsszegegről nem szól a jegyzőkönyv, annak meghatározását a külső magisztrátusra bízták.*”²³⁴

Mivel az egyházi ítélkezési tevékenység hatáskörét tekintve a 19. század közepéig kiterjedt volt, ezért az egyházfegyelmi jog keretében – az erkölcsi követelmények be-

230 BUZOGÁNY – DÁNÉ – KOLUMBÁN – ŐSZ – SIPOS i. m. 44–45. o.; SZILÁGYI (1872) i. m. 5–7. o.

231 Geleji Katona István (Gelej, 1589 – Gyulafehérvár, 1649. dec. 12.): erdélyi református püspök, egyházi író. Bethlen Gábor támogatásával két évig a heidelbergi egyetemen tanult. 1619-től Bethlen István nevelője. Egy évig Károlyi Zsuzsanna, ezt követően Bethlen Gábor, majd a két Rákóczi György udvari papja volt. 1633-tól töltötte be az erdélyi református püspöki széket. Jelentős volt egyházszerző munkája. A kalvinista ortodoxia egyik legmeghatározóbb képviselője. Támogatta az evangélikusokkal való egyesülést, ugyanakkor harcolt az unitárius felekezet, valamint a puritán mozgalmak ellen. Jelentős szerepe volt a magyar nyelv fejlődésében, főként irodalomtörténeti szempontokból foglalkoztak a munkásságával. Az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinaton bízták meg a később róla elnevezett kánonok összeállításával, amely az erdélyi református egyház mellett a tiszántúli és a dunamelléki egyházkerületekben is alkalmazták egészen a debreceni zsinatig. Az ott szerkesztett törvényekre is hatást gyakorolt. SZINNYEI i. m. 5. kötet, 1189–1196. o.; NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1940. 155. sz. 20 o.; KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon* 1. kötet, A–K. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 581. o.; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyházförténeti lexikon*. LADÁNYI Sándor (szerk.) Budapest, Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 213–214. o.

232 KOLUMBÁN (2002) i. m. 103. o.; SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíráskodásra*. Sárospatak, 2004. PhD értekezés, 82. o.

233 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 14. o.; Kolumbán i. m. 122. o.

234 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 14. o.

3.1. A református házassági törvénykezés 1790-ig

tartatása érdekében – az egyházi törvénykező fórumok többféle, a házassági kötelék feletti döntésén túli jogkövetkezmenyt is rögzíthettek, a házasság felbontásának vagy semmisségének kimondásán túl, a vétkes felet további represszív szankcióval is sújthatták.

A legenyhébb büntetési nem a nyilvános vagy „magános” megdorgálás volt, amelynek keretében a parciális vagy a generális zsinat megfeddte és rendre utasította a vétkes felet.²³⁵ A ligázás esetében a vétkes fél addig nem köthetett új házasságot, ameddig a vétlen fél új házasságra nem lépett.²³⁶ Kiszabható büntetés az eklézsiakövetés (reconciliatio) volt, amelyet a botránys, erkölcstelen életet folytató hívekre róttak ki. Az ezzel büntetett személynek meghatározott ideig el kellett járnia az istentiszteleti alkalmakra, ahol kijelölt helyen fekete ruhában kellett bűnbánatot gyakorolnia.²³⁷ Ezeket a büntetéseket a 19. században már ritkábban alkalmazták.

A laikusok fegyelmezésében a két legszigorúbb büntetés az úrvacsorától való eltiltás és az egyházból való kirekesztés volt, bár a fegyelmezésnek ez utóbbi formáját a 19. századtól már egyre ritkábban alkalmazták.²³⁸ Ezeket a büntetéseket nem csak a válásban vétkes félre vonatkozóan ítélték meg, hanem minden esetben, amikor a laikus egyháztag az egyházfegyelmi szabályokat megsértette, és az egyház kánonai az elkövetett cselekménnyel kapcsolatban kiaszabhatónak mondták.

3.1.3. A házassági bíráskodás processzusa a 18. századig

Az 1555. február 24-én kezdődő második erdői zsinat tanácskozásán megtiltotta a házasságok feletti ítélezést, ezeket az ügyeket pedig a következő zsinat feladatákként határozta meg, saját hatáskörébe utalva ezzel a protestáns felekezethez tartozók házassága feletti törvénykezést.²³⁹

Az 1557 utáni rövid időszakban tartották az úgynevezett nationalis, vagy provincialis synodusokat, amelyen a két felekezet – lutheránusok és kálvinisták – elöljárói együtt ülészetek. Ilyen nationalis synodusok adtak helyet a nagy hitvitáknak is. Ugyanakkor a Báthory István fejedelem által 1576-ban összehívott enyedi provincialis synodus döntött Dávid Ferencz válóperében is, illetve Báthory Kristóf is hasonló grémiumot hívott össze 1577-ben Markházi Pál házassági perében. Az 1580-as évektől azonban már nincs említés ilyen összetételű tanácsról.²⁴⁰

235 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 7. o.

236 KISS (2009) i. m. 82. o.; KOLUMBÁN i. m. (2002) 112. o.

237 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 7. o. KOLUMBÁN (2002) i. m. 112–113. o.

238 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 8. o.; KOLUMBÁN (2002) i. m. 122. o.

239 KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, Magyarországi Protestáns Egyház, 1881. 39. o. Az Erdődre, 1555-dik év február 24-dik napján egybehívott rész-zsinat által megállapított cikkek. XI. cikk. A házassági esetekről. „[...] Továbbá, hogy ezután senki ne merészeljen a házassági esetekben valami ítéletet mondani, hanem halaszson minden válópert a következő zsinat idejére.”; POKOLY (1894) i. m. 25–26. o.

240 POKOLY (1904–1905) i. m. 4. könyv, 47. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

A szászág – amely évszázadok óta önálló egyházi joghatósággal rendelkezett – el-
sők között fogadta be a reformáció tanait, ugyanakkor a régi egyházi szervezetüket is
megtartották. Ennélfogva a házassági bíráskodás alapvető szabályainak kialakulásához
is ideálissá váltak a körülmények.²⁴¹ Meghatározó forrást jelentett Honterus²⁴² 1547-
ben *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania* című munkája, amelynek
tizenharmadik, *De causis matrimonialibus* című része foglalkozik a házassággal.²⁴³ A
zsinatok végzései²⁴⁴ mellett fontos forrást jelentettek a szász nemzet statútumai is.²⁴⁵
Az 1559-ben megalkotott 12 cikk a házasság felbontásáért indított pereket a dékán-
nok elé utalta, ugyanakkor a superintendens befolyásának növekedése miatt olykor
hatásköri kollízióba került az ugyanezt a jogot magának követelő zsinattal, végül
1616-tól a superintendensi törvényszék kapta a jogot a jogerős ítélet meghozatalára.
Számos alkalommal előfordult a világi és egyházi hatalmak közötti vita, több esetben
a fejedelem is beavatkozott a szászok házassági ügyeibe.²⁴⁶

Az erdélyi református házassági bíráskodás rendszerében első fokon a partialis,
más néven az egyházmegyei zsinat járt el. A közemberek és kismesek házassági
ügyei teljes egészében az egyházmegyei zsinat hatáskörébe tartoztak, jogorvoslatért
másodfokon a generális zsinathoz lehetett fordulni.²⁴⁷ A partialis zsinat előtt zajló perek
meglehetősen sokáig elhúzódhattak, ha valamelyik fél sorozatosan megfellebbezte az
első fokon meghozott ítéletet, vagy ha a tényállás szempontjából fontos bizonyítékot
nyújtott be a per későbbi szakaszában, akkor a processzus évekig is eltarthatott. Az
1634. évi generális zsinat ezért felszólította a partialis zsinatokat, hogy ha valamelyik
fél nem jelenik meg az eljáró fórum előtt, ne siessenek kimondani a határozatot,
ugyanakkor törekedjenek a folyamatban lévő ügyek minél korábbi lezárására. A fő-
rendű nemesek a házassági kötelék felbontása iránti kérelmeit közvetlenül a generális
zsinathoz nyújthatták be, első fokon ez járt el ügyeikben.²⁴⁸

241 POKOLY (1894) i. m. 26. o.

242 SZABÓ Béla: *Johannes Honterus (1498-1549)*. In: HAMZA, Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*.
I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999. 13–40. o.; SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az
európai “ius commune” közvetítője*. In: W. SALGÓ Ágnes – STEMLER Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója
alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Budapest, Osiris–Országos Szé-
chényi Könyvtár, 2001. 28–56. o.

243 TEUTSCH, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*.
Hermannstadt, Druck und Verlag von Steinhausen, 1862. 26–28. o. Német nyelven is
megjelent: *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybenbürgen*. 36–71. o.

244 Lásd bővebben: TEUTSCH i. m.; POKOLY (1894) i. m. 26–27. o., 102–104. o.

245 PL. A városiak idegenekkel kötött házassága tilos. Lásd még: KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI
Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye: Corpus Statutorum Hungariae
Municipalium*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885. 545., 581. 519., 591., 559. o.

246 POKOLY (1894) i. m. 106–109. o.

247 SIPOS (2012) i. m. 128. o.; KOLUMBÁN (2002) i. m. 120. o.

248 KOLUMBÁN (2002) i. m. 120. o.

Az első fokon eljáró partialis zsinatok hatáskörét 1696. július 1-én a Nagyenyeden tartott generális zsinat úgy korlátozta, hogy azt követően az egyházmegyei szinten csak a nyilvánvaló paráznság esetében bonthatták fel a házasságot „(azaz, ha szemmel látott vagy maga nyelve vallása nem léssen) [...] decernáltatott.” Erre a katolikus egyház támadásai miatt volt szükség, mivel több esetben is elfordult, hogy egy házassági ügyben két különböző egyházmegyei fórumon ellenkező döntést hoztak.²⁴⁹ Ezt követően a parciális zsinat az ügy vizsgálatát követően tovább küldte a generális részére. Előfordult, hogy a generális visszaadta az ügyet az első fokra, és így a házasság felbontásának kimondása évekig is elhúzódhatott. Ilyen volt például a rákosdi Budi Bálint Számfilla nevű felesége ellen folytatott pere, amely négy évig, 1714 őszétől 1718 októberéig tartott.²⁵⁰ A partialis zsinatok ellenállása miatt 1716-ban, 1728-ban és 1729-ben a generális zsinatnak a korábbi szabályt meg kellett erősítenie.²⁵¹ Az 1730-as évektől kezdve az állami adminisztráció is tovább szűkítette a parciális zsinat hatáskörét.²⁵²

Külön kérdést jelentett a főurak válópere, amelyet a generális zsinat intézett. A Főkonzisztórium 1729-ben a kérést úgy látta megoldhatónak, hogy a kivizsgálás és elválasztás jogát a maga hatáskörébe utalta.²⁵³ A zsinat az ajánlást a kánonokra hivatkozva visszautasította.²⁵⁴

Kivételt jelentettek a székely gyülekezetek és egyházmegyék, amelyek esetében az ország többi részétől eltérően a házasságokról szóló ítéleteket a Háromszéki Komunitás mondta ki, amelynek döntése ellen fellebbezni ugyancsak a generális zsinatnál lehetett.²⁵⁵

Bizonyos mértékben az esperesek évenkénti egyházlátogatásai, a vizitációk is házassági fórumként működtek a házastársak apróbb egyenlenségeit illetően. Ha reális esély volt az ilyen ügyekben a kibékülésre, akkor azokat „eligazították”, a súlyosabb eseteket pedig a parciális zsinat elé utalták.²⁵⁶

A generális zsinat a házassági és általában egyházi törvénykezés díjait – a fejedelmi tábla, a törvényszékek és káptalani kiadványok mintájára – meghatározott összegben állapította meg, és minden egyházmegyében kötelező volt.

Az első ismert perköltségi szabályzat a 17. század közepéről származó *Observationes consistorii ecclesiastici* volt, összesen 26 címen rögzített eljárási díjakat, amelyeket a bíróságnak, illetve egyes tagjainak kellett megfizetni. A díjak egy része tisztán az esperesnek, másik része a jegyzőnek járt. Az esperes általában a per kezdeti cselekvényeiből

249 KOLUMBÁN (2002) i. m. 121. o.

250 BUZOGÁNY–ŐSZ i. m. 9. o.

251 SIPOS (2012) i. m. 128. o.; KOLUMBÁN (2002) 120. o.

252 SIPOS (2012) i. m. 128. o.

253 A Konzisztórium kialakulásáról: SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000. 111 o.

254 KOLUMBÁN (2002) i. m. 120. o.

255 KOLUMBÁN (2002) i. m. 121. o.

256 SIPOS (2012) i. m. 128. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

(például a pecsétváltás), a jegyző pedig az írásbeli munkákért kapott díjat. A perbeli cselekvényekkel, valamint az ítélettel összefüggő díjak az esperes, assessorok, és a jegyző között oszlottak meg. A 16. század végén és a 17. század elején, mikor még a nyilvánvaló házasságtörés esetében a partialis zsinat ítélete nem volt fellebbezhető, a divortiumért az alszéken fizetett díj egyharmada a püspököt illette. Idővel a díjak emelkedtek, például a 17. század derekán a seniornak pecsétváltásért két dénár járt, a 18. század elején ez már tizennégy dénár lett. A perbeli cselekményekért járó díjszabás számos helyen hasonlóságot mutat az Approbata Constitutiones IV. részének végén látható táblázattal.²⁵⁷

Az 1634. évi rendelkezések szerint a társadalmi rang is szerepet játszott a díjak megszabásában, a nemeseknek 24 forintot, a nem nemeseknek 12 forintot kellett fizetniük.²⁵⁸ Az 1749-es vécsi zsinat határozata szerint a nemesek 24 forintot, az egyházi nemesek, lófők és polgárok 12 forintot, a jobbágyok 3–6 forintot fizettek perköltségként.²⁵⁹

Mind a fellebbezés, mind pedig az ítélet megváltoztatása esetén változtak a díjak is, ennél fogva pedig az egyházmegyék jövedelme – főleg a senioré – a püspökével szemben csökkent. Emiatt az egyházmegyék határozottan küzdöttek a hivatalból való fellebbezés ellen, az 1676. évi gyulafehérvári zsinat úgy határozott, hogy „*a partialis deliberatumát el lehet a püspök eleiben vinni, de nem azért, hogy finalis sententiát pronuncijjon.*”²⁶⁰

A perköltséget minden esetben a felperesnek kellett megfizetnie a per felvételekor. Amennyiben a zsinat határozata kedvező volt a felperes számára, azt az alperesnek kellett megfizetnie.²⁶¹

Az eljárás folyamán a felek jogi képviselő útján is eljárhattak, ugyanakkor az ügyvédvállás nem volt kötelező, az ügyvéd személyét illetően pedig nem volt megkötés. Gyakran előfordult, hogy az alperes vagy felperes önmaga védőjeként lépett fel. A Hunyad-Zarándi egyházmegye 1686–1718 és 1810–1815 közötti időszakból tizenkilenc hivatásos procurator neve maradt fent. Számos esetben a peres fél az egyik rokonát, jellemzően az apját vagy fivérét bízta meg képviselétével. Például 1695-ben Popa Mária apját, Popa Dániel román esperest bízta meg férje, Jánosi György elleni válókeresetének beadásával. Jogi képviselőként jártak el több alkalommal a jogásznak készülő kollégiumi hallgatók is.²⁶²

257 Az Approbata Constitutio tételesen meghatározta azokat az összegeket, amelyeket a fiscus, a káptalanok, a nemesek és az ország bírának cselekményeiért, vagy az előttük folyó eljárás esetén kellett megfizetni. Ezek az összegek nem csak a cselekmények, hanem a pertárgy értéke szerint is változhattak. A tanúk, vagy eskütevők száma is okot adott a díjak differenciálására. A. C. 4. 20. 1.; POKOLY (1904–1905) i. m. 4. kötet, 155–156. o.

258 KOLUMBÁN (2002) i. m. 122. o.

259 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 14. o.

260 POKOLY (1904–1905) i. m. 4. kötet, 155–156. o.

261 BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH i. m. 14. o.

262 A Hunyad-Zarándi egyházmegye előtt folyó perekben összesen hat joghallgató azonosítható be. BUZOGÁNY–ŐSZ i. m. 9. o.

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és 1868 között

3.2.1. A magyarországi református házassági bíraskodás kérdése

Magyarországon a felekezetek egyházi bíraskodásának jogi lehetőségét – hosszas vitát követően²⁶³ – a vallási ügyekről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk adta vissza,²⁶⁴ amelynek alapjait a bécsi és a linzi békét becikkelyező, a szabad vallásgyakorlást rögzítő törvények jelentették.²⁶⁵ A törvény 11. pontja a házassági ügyeket a két evangélikus felekezet saját egyházi székeinek hatáskörébe utalta, ugyanakkor meghagyta, hogy az eljárási szabályokat megerősítés és felügyelet céljából fel kell terjeszteni a királyhoz. Amíg ez nem történt meg, addig a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a világi bíróságok jogosultak voltak a protestáns házasságok ügyében eljárni, érintetlenül hagyva a királyi és a hétszemélyes táblához való fellebbezés jogát.

Sztehlo Kornél arra az álláspontra helyezkedett, miszerint az, hogy az 1790/91. évi XXVI. törvénycikkkel előidézett provizórikus állapot egészen a házasságról szóló törvény hatályba lépéséig fennmaradt Magyarországon, nem a protestáns felekezeten múlt, mivel azok már 1791 őszén – sietve – igyekeztek megalkotni a saját házassági anyagi és eljárási jogukat. Az evangélikusok Pesten, míg a református felekezet előljárói Budán tartották meg a zsinatokat, ahol „*az egész egyházjog a házassági joggal együtt részletesen és kimerítően szabályoztatott, és az egyházi törvényszékek szervezete, valamint a törvénykezési eljárás is megállapított.*”²⁶⁶

A reformátusok által megalkotott kánonok IV. fejezete (XI–XIV. kánon) rögzítette a házassági törvényszékekre vonatkozó rendelkezéseket. Ehelyütt a terjedelmi korlátok miatt csupán a legfontosabb szervezeti szabályokat tudjuk bemutatni. A terv szerint minden egyházkerületben egy házassági törvényszék jött volna létre, ahonnan fellebbezni az illetékes egyházkerület konzisztóriumához lehetett volna. A házassági törvényszékek a tiszántúli egyházkerületben Debrecenben, a tiszáninneniben Miskolcon, a dunáninneniben Kecskeméten, a dunántúliban pedig Veszprémben kerültek volna felállításra. A törvényszékek egy világi elnökből, két világi és két egyházi ülnökből álltak volna, a kerületi közgyűlés által három évre választva. A kerületi közgyűlésen megyei küldöttek vettek volna részt „a két vallástételű egyénekből vallástételre való tekintet nélkül.”²⁶⁷

263 A törvénycikkek születéséről bővebben: MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet)*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907. 221–296. o.; IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857. 20–157. o.

264 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről.

265 1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről; 1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György urral kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják. Az előzményekhez lásd: HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010. 123–140. o.

266 SZTEHLO (1890) i. m. 32–33. o.

267 Zs. Y.: *1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok*. Sárospataki Füzetek,

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

A tervezet egyik legfontosabb jellemzője volt, hogy a világi elem túlsúlyát kívánta megvalósítani az egyházszervezetben, az ekörül kialakult heves viták miatt azonban az uralkodó nem hagyta jóvá.²⁶⁸ Emiatt a protestánsok házassági pereikben továbbra is a világi bíróságok jártak el, a „korábbi évek gyakorlata” pedig II. József 1786. március 3-án kiadott Házassági rendelete²⁶⁹ alkalmazását jelentette. Az a változás azonban, hogy a – az Ehepatent rendelkezése értelmében – protestáns köteléki perekben a katolikus szentszékek helyett a világi bíróságok jártak el, jobb helyzetet teremtett a protestánsok számára, azonban a joghoz jutásnak ezen a rendszere aligha segítette elő a kívánt vallási egyenjogúságot.²⁷⁰

A reformkor országgyűlésein az önálló házassági bíróságok felállításának kérdése hátrébb szorult, a figyelem középpontjába a vegyes házasságok kerültek. A vegyes házasságoknak felbontással kapcsolatos szabályozása az 1868-as törvényekig²⁷¹ nem mozdult el a vallásegyenlőség irányába, azokban továbbra is a katolikus szentszékek jártak el.

1827-ben, a XXX. törvénycikk értelmében egy bizottság alakult azzal a céllal, hogy – miután meghallgatta a papság, illetve a felekezetek egyházkerületeit – alkosson egy törvénytervezetet a görög nem egyesült és a helvét és ágostai hitvallású reformátusok között kötött vegyes házasságokból eredő válóperek fölötti törvénykezésről, és terjessze a következő országgyűlés elé.²⁷² Ez a jogalkotási kísérlet is eredmény nélkül maradt.

1844-ben törvénybe iktatták, hogy – a bécsi és linzi békékre visszautalva – a vegyes házasságokat protestáns lelkipásztor előtt is meg lehet kötni érvényesen, az elválás kérdésében azonban nem hozott újat a szabályozás.²⁷³ Fontos azonban megjegyezni, hogy a tervezet 14. § úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságokból származó házassági perek esetén az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk 16. §-a által rögzített katolikus szentszékek hatásköre nem terjed ki olyan esetekre, amikor a házasságkötés idején protestáns vallású felek egyike a válóper ideje alatt, vagy az elválasztást kimondó

1860. 4. sz. 53–97. o. A kánonok eredeti szövegét Kuzmány Károly adta közre: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791*. In: Urkundenbuch zum öesterreichisch – evangelischen Kirchenrecht. Wien, Wilhelm Braumüller, 1855. 316–350. o.; RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója*. Protestáns Szemle, 1896. 8. sz. 473–483.; 9. sz. 562–576. o.; 10. sz. 625–683. o.

268 BAJUSZ Ferenc: *Egyházjogtan. I. Történeti rész*. Budapest, 1989, 92. o.; SZABÓ Géza: *Egyházjogtan. IV. rész*. Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978, 30–31. o.

269 Lásd: HERGER (2006) i. m. 146. o.

270 DEGRÉ (1983) i. m. 37–38. o.; POKOLY (1904–1905) i. m. 3. kötet, 145. o.

271 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. Értékelésükhöz: HERGER (2010) i. m. 230–255. o.

272 1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött vegyes házasságból eredő válóperek bírósága tárgyában.

273 1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában.

3.2. A református házassági bírászkodás szervezeti keretei 1790 és ...

jogerős ítélet után katolikus vallásra tér át. Az áttérés sem a már meghozott ítéletre, sem a per folyamatára nincs hatással, ugyanakkor a lezajlott per katolikus szentszék előtti újratárgyalása sem követelhető.²⁷⁴ Ez a szakasz a törvénycikk végső, szentesített változatába nem került be.

Az 1848-as törvények közül a XX. számon becikkelyezett norma foglalkozott a vallás kérdésével, azonban a törvényes bevett vallások közötti egyenlőség elvi szintű rögzítésén túl ezúttal sem született e tárgyban előrelépés.²⁷⁵

Ennélfogva a magyarországi házassági viszonyok esetében a II. József által kiadott Házassági pátens egészen 1853. május 1-ig, az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatálybaléptetéséig irányadó maradt, azonban továbbra is csak a protestáns házasságok esetében volt hatályos.

Az Osztrák Polgári Törvénykönyvet életbeléptető 1852. évi november 29-én kelt nyílt parancs harmadik cikke úgy rendelkezett, hogy a római katolikusokra, illetve az egyesült görög és nem egyesült görög szertartású személyekre nem kellett alkalmazni a törvény házasságról szóló második fejezetét, tehát az csak a protestáns házaselek esetén volt irányadó.²⁷⁶

A protestáns házassági jog 1868. évet megelőző történetét tárgyalva nem kerülhetjük meg az 1859. szeptember 1-én kelt nyíltparancsot, a Protestáns pátens (Protestantenpatent) sem. A jelentős felháborodást és ellenállást kiváltó jogszabályt Ferenc József 1860. május 15-én kelt „*legfelsőbb kéziratában*” visszavonta,²⁷⁷ és újra az 1848 előtti állapotot állította helyre.²⁷⁸ A pátens a magyarországi házassági bírászkodás szervezeti kereteit teljesen új formában, egyházi bíróságoknak alárendelve kívánta újra szervezni.²⁷⁹

274 GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára*. Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841. 76. o.

275 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában.

276 1852-diki november 29-kén kelt császári nyíltparancs, kibátó Magyar-, Horvát-, Tótországgra, a Szerb-vajdaság és temesi bánagra, mely által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, 1852. 24. sz. 211. o. HOMOKI-NAGY, Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegészítés*. Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz. 16–24. o. HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar magánjog fejlődését befolyásoló jogforrások a neoabszolutizmus idején*. In: HOMOKI-NAGY Mária – KARSAI Krisztina – FANTOLY Zsanett – JUHÁSZ Zsuzsanna – SZOMORA Zsolt – GÁL Andor (szerk.): Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. 433–443. o.; BALOGH Judit: *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma*. In: MEZEY, Barna–VÖRÖS Imre (szerk.) *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténetesek 1848-ról*. Budapest, Logod Bt., 2001. 184–192. o.

277 Ferenc József kézírata magyar nyelven, egész terjedelemben megjelent: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1860. 20. sz. 617–620. o.; SZATHMÁRY (2004) i. m. 98. o.

278 A Protestáns pátenshez kapcsolódó bécsi folyamatokhoz lásd: Herger (2010) i. m. 161–184. o.

279 SZTEHLO (1890) i. m. 34. o.; ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai*

3. Az erdélyi református házassági bíraskodás története

A nyílt parancs szerint első fokon az „esperességi consistorium”, másodfokon a superintendentialis consistorium, harmadik fokon pedig az evangélikus egyházi legfőbb törvényszék járt volna el. Addig, amíg a két református felekezet meg nem alkotja a saját házassági törvényeit, a fent említett szervezetben, az 1852. november 29-én kelt nyíltparancs által meghatározott anyagi jog vonatkozó része és a világi bíróságok eljárásrendje lett volna irányadó.²⁸⁰ A speciális szabályokat a Leo Thun osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter szeptember 2-án kelt rendelete fejtette ki.²⁸¹

Az 1861-ben az országbírói értekezlet által megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok úgy rendelkezett, hogy a „magyar polgári anyagi magán-törvények visszaállítatnak”,²⁸² az átmeneti normagyűjtemény azonban a házassági joggal nem foglalkozott. A gyakorlat értelmezése szerint ez az jelentette, hogy a házassági jogban a protestánsokra nézve ismét a II. József által kiadott házassági nyílt parancsot alkalmazták.²⁸³

3.2.2. Az erdélyi házassági bíraskodás közjogi és szervezeti keretei az egyházi reformig

3.2.2.1 Az erdélyi házassági bíraskodás közjogi keretei 1791-től 1868-ig

Erdélyben, az anyaországi folyamatokkal párhuzamosan, az országgyűlés²⁸⁴ 1791. évi törvénycikke az Approbata Contitutioban is rögzített rend visszaállításáról rendelkezett.²⁸⁵ Minden erdélyi polgári és egyházi felsőbb és alsóbb ítélkező fórumot régi szerkezetébe és hatáskörébe kellett visszaállítani.²⁸⁶ A házassági pereket illetően a II. József előtti rend visszaállítása az egyházi ítélkezés restituálását jelentette. A XXXIV. törvénycikk értelmében a korábban – a polgári törvényszékek által – meghozott ítéletek érvénye nem szenvedhetett csorbát, a válást kimondó ítéleteket követő újbóli házasságot ezáltal érvényesnek, és az azokból született gyermekeket pedig törvényesnek

kérdések történelmi fejlődése hazánkban. 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny., 1894. 217. o.

280 Császári nyíltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859/38. 986-987. VI-VIII. §.

281 A rendelet szövege: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 39. sz. 1009-1020. o.; 40. sz. 1041-1048. o.; 41. sz. 1069-1080. o. Ennek történetéhez lásd még: Ballagi Géza: *A protestáns pátenés és a sajtó.* Budapest, Hornyánszky Ny., 1892, 3-4. o.; HERGER, Csabáné: *Das Protestantenpatent – aus Wiener Sicht.* In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok X.* Pécs, Publikon Kiadó, 2010. 55-66. o.; HERGER (2010) i. m. 161-184. o.; 242.SZATHMÁRY (2020) i. m. 160-162. o.

282 *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*, 1. §. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000-1895. 1836-1868. évi törvénycikkeik.* Budapest, Franklin-társulat, 1896. 286. o.

283 SZTEHLO (1890) i. m. 34. o.

284 A Systematica Deputatio in Ecclesiasticis munkájáról: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez.* Budapest, ELTE Bölcsészstudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978. 6-46. o.

285 A. C. 1. 1. 3.

286 1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában.

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

kellott elfogadni.²⁸⁷ Az LIII. törvénycikk pedig rögzítette a négy bevett vallás „jogaik és szabadságaik, valamint szabad gyakorlásuk” egyenlőségét.²⁸⁸ Az LVII. törvénycikk ugyanakkor kimondta, hogy a vegyes házasságból született gyermekek szülei vallását nemük szerint kövessék, a reverzálisok bevezetésének kérdését pedig úgy oldotta meg a jogszabály, hogy rögzítette az ezzel ellenkező szerződések érvénytelenségét.²⁸⁹

A felekezeti házassági bíraskodás rendszere Erdélyben tehát helyre állt, azonban a nagyszámú vegyes házasság kérdése jelentős ütközőponttá vált, ugyanis a fenti törvénycikkek nem tettek említést Mária Terézia 1751. augusztus 19-én kelt azon rendelkezéséről, miszerint a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötöni és szükség esetén felbontani.²⁹⁰ A katolikus rendek nyomására a trónt éppen elfoglaló I. Ferenc 1792. április 7-én kelt rescriptumával úgy határozott, hogy amíg e tárgyban törvényt nem hoznak, a meglévő törvények parancsa szerint kell eljárni,²⁹¹ alkalmazandónak ismerve el ezzel a Mária Terézia-féle rendelkezéseket. Ezt követően ugyanezen év augusztus 29-én pedig – a Főkormányzó Tanács azon észrevételére reagálva, miszerint a tárgyra vonatkozó törvények és rendeletek nem egyeznek – úgy rendelkezett, hogy matrimonium mixtum esetén az esketést katolikus papnak kell elvégeznie, az elváltást pedig a katolikus ítélkezőfórumok elé kell vinni.²⁹² Pokoly József szerint az uralkodó 1802-ben, 1803-ban és 1805-ben is olyan rendeleteket adott ki, amelyek az áttéréseket és a vegyes házasságokat érintették, és kivétel nélkül a katolikus álláspontot tükrözték.²⁹³

Az erdélyi protestáns és unitárius házassági bíraskodás ebben az időszakban zavartalanul folyhatott, Királyföldön azonban 1798-ban eltörölték az egyházi bíraskodást, és az ágostai hitvallású rendekre ruházták, 1804-ben azonban az egyházi hatóságok visszakapták a törvénykezési jogukat.²⁹⁴

1815-től kezdve a kormány határozottabban lépett fel a reformátusok ellen. Ugyanebben az évben az uralkodó egy rendeletben a házasságra lépők koráról rendelkezett, egy másikban a liturgiára nézve tett intézkedéseket, megsértve ezzel az

287 1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról.

288 1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről.

289 1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyesházasságokból született gyermekekről.

290 H. t. r. 139. §.; NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt*. Egyháztörténeti Szemle, 2011/3. 26. o.; LUKÁCS (2007) i. m. 53. o.;

291 2797. guberniális szám alatt. *Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIX-dik Esztendőről MDCCCX-dikre által nyújtott, és S. J. Jakab havának 9-dik napjától fogva Kolosvár városában folytatva tartott országos gyűlésének jegyző könyve*. Kolosváronn, Nyomtatott a Réformátus Kollégium Betüivel Török István által, 1811, (a továbbiakban: *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811.) 780. o.

292 1811. 7504. guberniális szám alatt. *Országgyűlési jegyzőkönyv*, 1811. 780. o.

293 1832, 1833, 1834 s 1836-ban az uralkodó megerősítette. POKOLY (1904) i. m. 159. o., 182. o.

294 SZTEHLO (1890) i. m. 39. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

erdélyi református felekezet autonómiáját. Ezt követően a házassági perekre nézve adott ki rendeletet. Pokoly József véleménye szerint az uralkodó az erdélyi protestánsok házassági bíráskodását „*úgy meg akarná szorítani, hogy csupán az ítélkezésben egyházi személyeknek részvétele mutassa, hogy itt egyházi bíróság működik. A ref. házassági jog, a kánonok és a Bod P.-féle Jus connubiale egyes szakaszai felől gyakran kért a gubernium felvilágosítást és a felség is adott ki utasításokat ezekre nézve.*” A házassági perek felterjesztésére 1813-tól többször felhívta az egyházat, a sürgetés mértéke 1818-ban és 1819-ben pedig tovább növekedett.²⁹⁵

A vegyes házasságok megoldatlan problémája az 1811-ben üléselő országgyűlésen ismét felvetődött.²⁹⁶ Az itt bemutatott törvénytervezetek egyike – az Erdélyben kimondott teljes vallási egyenlőségre hivatkozva – kísérelte meg orvosolni a protestáns felekezetek sérelmeit. A tervezet megoldásként azt ajánlotta, hogy a vegyes házasságokat a házasulandó személy saját vallása szerinti pap által és liturgia szerint kössék meg. Az udvar azonban visszautasította a tervezetet, a házassági bíráskodás pedig a korábban megszabott rend szerint zajlott továbbra is. Az 1811 és 1834 között eltelt újabb rendeleti kormányzási időszak, és az említett jogszabály szentesítésének 1837. évi visszautasítása még erőteljesebb tiltakozást váltott ki Erdélyben.

A 19. század közepén Poroszországban kirobbant reverzálisvita hamar elterjedt Közép-Európa más országaiban is. A vegyes házasságok problémája Mária Terézia kora óta folyamatosan megválaszolandó kérdést jelentett az erdélyi rendek körében. 1842-ben az országgyűlésen a rendek követelték, hogy a király orvosolja sérelmüket, az uralkodó és a rendek között azonban nem született egyezés.²⁹⁷

A házassági bíráskodás felekezeti rendszerét Erdélyben az Osztrák Polgári Törvénykönyv bevezetése sem érintette. A kódexet hatályba léptető császári nyílt parancs III. cikke úgy fogalmazott, hogy „*A törvénykönyv második fejezetében a házassági jog iránt foglalt szabályok, a mennyiben azok a házasság érvényes megkötését s a házasság érvénytelensége iránti tárgyalást, az ágytól s asztaltóli elválást, s a házasság végelválasztását illetik, keresztény vallású, polgári rendű (X. cikk) alattvalóinkra, a hitvallások*

295 POKOLY (1904–1905) i. m. 170. o.

296 201. ülés, 1811. szeptember 2. Országgyűlési jegyzőkönyv, 1811. 778–785. o.

297 NEMES István: *Az 1841. évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 1. sz. 24–26. o. Nemes István a vonatkozó vitát több tanulmányban dolgozta fel: NEMES István: *Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841-42. évi erdélyi diétán.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2011. 14. évf., 2. sz. 239–260. o.; NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályzásának története az Erdélyi Nagyjefelemtségben 1841 előtt.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 3. sz. 22–34. o.; NEMES István: *Kovács Miklós erdélyi püspök 1841. évi körlevele a reverzálisokról.* Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 4. sz. 3–10. o.; NEMES István: *A vallásiügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban.* Studia Theologica Transsylvaniensia, 2013. 16. évf., 2. sz. 39–70. o.; NEMES István: *Documents of the 1841 Inter-marriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties.* Egyháztörténeti Szemle, 2014. 15. évf., 1. sz. 156–157. o. A magyarországi helyzet rövid összegzését adja: KÉRÉSZY Zoltán: *A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról.* Protestáns Szemle, 1935. 272. o.

különbsége nélkül ezen koronaországban nem alkalmazandók.” Fontos azonban, hogy az egyházi ítélkező fórumok hatáskörébe csupán a házassági kötelékek maradtak, a házassági vagyonjog, illetve a gyermekek elhelyezése és tartása körüli kérdésekben továbbra is a világi bíróságok döntöttek, a jogszabályi kereteit pedig az Osztrák Polgári Törvénykönyv jelentette: „*A mennyiben azonban nem a házasság érvényes megkötése s a házasság érvénytelensége, az ágy- és asztaltóli elválás és a házasság végelválasztása jön kérdésbe, tehát tisztán polgári, habár a házasságból származó, de a házassági köteléket magát nem érintő jogügyek merülnek fel, ezekre az általános polgári törvénykönyv szabályai, valláskülönbség nélkül alkalmazandók.*”²⁹⁸

3.2.2.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás szervezeti keretei

Az 1791-től újra házassági bíraskodási ügyekben is ítélkező erdélyi református egyházban – a régi rendnek megfelelően – a házasság felbontásának elsőfokú fóruma az egyházmegyei vagy parciális (Dósánál kerületi) zsinat volt, amelynek a házasság megsemmisítését vagy felbontását kimondó ítéletével szemben a perben álló felek rangjára való tekintet nélkül, a Közzsinathoz (generalis synodus) lehetett fellebbezni. A Közzsinat döntése végleges és jogerős volt a XCIII. kánon alapján.²⁹⁹

A parciális zsinat elnöke az egyházmegye esperese volt, bírái pedig a világi fő- és

298 „*E szerint tehát feltétlenül érvényesek, a 89–92, 102 és 117. §. s itt azok jegyzeteire utalunk. Polgári rendhez minden honpolgár, a katonai hatóság alá tartozó személyeken kívül (X. cikk) tartozik.*” HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legnagyobb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva.* Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865, 6–7. o. Lásd még: HOMOKI-NAGY Mária: *Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog.* In: VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete.* Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 337–357. o.; VERESS Emőd: *Külcéntized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben.* In: *Ad salutem civium inventas esse leges.* Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára, Budapest, 2019. 157–171. o.; HOMOKI-NAGY Mária: *Haller Károly: (1836-1911).* FORVM, Acta Juridica et Politica, 2020. 10. évf. 1. sz. 241–260.

299 „*[...] Olvastasse fel nyilvánosan a folyamodványokat, vegyen fel minden beadott ügyet, egyszóval mindent, ami azon ítélőszék elé tartozik, büségesen és lelkiismerete sugallata szerint, az egész tanáccsal véglegesen döntsön el, (mert már innen fellebbezni nem szabad, csak a nemzeti zsinathoz abban az esetben, ha vallásról, vagy a közszertartásról folyt a per), és azokat a zsinati jegyző az egyház jegyzőkönyvébe büségesen írja be.*” BUZOGÁNY – DÁNÉ – KOLUMBÁN – ŐSZ – SIPOS i. m. 230. o. Eredeti latin szöveg: 186. o. A Geleji Kánonok: 200–240. o. (a továbbiakban: Geleji Kánonok) Régebbi fordítás: *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhítt egyházak püspöke.* 1649. *A függetlenül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmi ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese,* Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875. 61. o.; Lásd még: DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana,* Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143. o.

3. Az erdélyi református házassági bíraskodás története

algonokok, a parciális zsinat által választott „székező” bírák (assessores), és az egyházmegye papjai. Dósa egyházi jogi összefoglaló munkájában hozzáteszi, hogy a szokásjog értelmében törvénykezési ügyekben „*döntő szózáttal csupán a székező bírák lévén felruházva.*” Előadó az egyházkerületi jegyző (tractualis notarius) volt, aki a szokásjog szerint az elnökhelyettesi tisztséget is betöltötte.³⁰⁰ Mindez azt jelenti, hogy a házassági bíraskodás nem rendelkezett külön szervezetrendszerrel, ezt az ítélező feladatot a parciális zsinat üléseinek keretei között végezték. A különbséget pedig az jelentette, hogy az ezen ügycsoportba tartozó napirendek tárgyalása során meghatározott, szűkebb személyi kör vehetett részt a határozat megalkotásában. Jellemzően 8–10 székező bírát választottak. Az egyház közügyeivel kapcsolatos tanácskozásokon minden lelkész érvényesen szavazhatott.³⁰¹

Az udvarhelyi református egyházmegyében a 19. század első felében évente 3-6 alkalommal ültek össze a zsinat tagjai, a gyűléseket különböző településeken tartották, a juratus assessor pedig három évre választották meg.³⁰² A Hunyad-Zarándi egyházmegyében (1810–1815)³⁰³ a zsinatokat 2-5 alkalommal hívták össze. Mind az Udvarhelyi, mind a Hunyad-Zarándi, vagy a Dési³⁰⁴ egyházmegyéknél megállapítható, hogy az ügyek legnagyobb részét a házassági perek és az ezekhez kapcsolódó kérdések tették ki.

Az egyházmegye és ennél fogva minden egyházközség felügyelete az esperest illette, akit a különböző problémák megoldásában a lelkészekből álló parciális zsinat segített.³⁰⁵

A felsőbb törvényszék a generális vagy közönséges zsinat volt, amely általában évente egy alkalommal ült össze. Elnöke a püspök volt, bírái az esperesek, egyházkerületi jegyzők, a székező bírák és az egyházi főtanács 12 biztosa. Előadók az egyházmegyei jegyzők voltak, a jegyzőkönyvet pedig az egyházi főjegyző (notarius generalis) vezette. Ennek a testületnek a hatáskörébe tartoztak az alsóbb székektől fellebbezett házassági perek is.³⁰⁶

Benkő László rögzítette, hogy 1814-ben és 1818-ban az udvar olyan rendeleteket adott ki, amelyek kötelezővé tették, hogy a házassági ügyeket – a régi kánonok utasításával szemben – az udvar részére fel kell küldeni.³⁰⁷ Juhász István megfogalmazása szerint az állam a régi helyzet restaurálásával, újból állami törvények, fejedelmi rendeletek útján igyekezett az egyházi törvényszékek által gyakorolt házassági bíraskodásban biztosítani a katolikus szentszékek befolyását. Az udvar és a katolikus egyház a re-

300 DÓSA i. m. (1861) 3. kötet. 59–60. o.

301 KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyére vonatkozó törvényre.* In: HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsánna – RÓTH András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V.* Hargita, Csíkszerda, 2006. 131. o.

302 KOLUMBÁN (2009) i. m. 448. o.

303 BUZOGÁNY-ŐSZ i. m. 175–236. o.

304 EREL, B7. Dési Egyházmegye Levéltára. Házassági törvényszék jegyzőkönyvei 1769–1895.

305 KOLUMBÁN (2006) i. m. 130. o.

306 DÓSA (1861) i. m. 59–60. o.

307 M. E. T. 5. o.

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

református házassági bíraskodás „könnyelműségétől” tartva rendeletekkel igyekezett a református ítélkezési tevékenységet korlátozni: „1813-ban királyi rendelet mondotta ki, hogy minden református egyházi bíróság mellett is meg kell szervezni a házasságvédő tisztelet (defensor matrimonii). 1815-ben egy másik rendelet úgy intézkedett, hogy elváltató ítéletet csak a generalis synodus mondhat ki. E rendelet végrehajtásáról szól az 1817. évi dévai zsinat határozata; ahol a felek belenyugodtak a traktuális bíróság ítéletébe, ott azt az illetékes senior csak forma szerint mutassa be a generális zsinatnak.” Ha a felek egyike fellebbezett, akkor ki kellett adni az ügy iratait véleményezésre egy másik esperesnek, és a zsinat tárgyalást tartott az ügyben. 1816-ban kiadott rendelet szerint minden elváltást kimondó ítéletet fel kellett terjeszteni felülvizsgálatra az udvarhoz. Ez a református egyház ítélkezési autonómiájának a korlátozását jelentette, de csak másfél évtizedig volt érvényben, az 1834. évi magyarigeni zsinat megszüntette a defensor matrimonii tisztségét és kimondta, hogy a válópereket nem kell az uralkodó elé terjeszteni.³⁰⁸

1834-es zsinat úgy határozott, hogy vegyes házassági ügyekben a pernek az alperes vallása és lakóhelye szerinti törvényszék előtt kell kezdődnie, a bírácoknak pedig mindenki felett a saját egyháza szerint kell ítélkezni. A gyakorlatban azonban a bevett vallások számos esetben jogsérelmet szenvedtek el, ha az egyik fél katolikus volt, mivel a szentszékek a saját eljárásrendjüknek megfelelően és anyagi joguk szerint ítélkeztek.³⁰⁹

3.2.3. A református házassági bíraskodás közjogi kereteinek változásai 1868-tól 1895-ig

Az 1866 és 1868 között ülésező, az erdélyi követekkel kiegészült országgyűlésnek megoldást kellett találnia a két jogrendszer összehangolására, és ezen belül a házassági törvénykezésbeli különbségek feloldására. Ehelyütt az országgyűlés vitáit nem tudjuk részletesen elemezni,³¹⁰ csupán az annak eredményeként született vonatkozó törvény-cikkeket és az erdélyi református egyház által megfogalmazott, és a minisztériumnak eljuttatott kívánalmakat tekintjük át.³¹¹

Az erdélyi református egyház 1868 június 21. és július 2. között Szilágysomlyón összeülő Közzsinata a vallási dolgokról szóló 1848. évi XX. törvénycikk részletszabályainak megalkotásához saját állásfoglalást fogalmazott meg azzal a céllal, hogy az elkészült dokumentumot a minisztérium részére eljuttassa.³¹² 1868. június 22-én

308 JUHÁSZ István: *Székegyházi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947. 119. o.

309 LUKÁCS i. m. (2007) 57. o.; DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, Osterlamm Károly, 1863. 143. o.

310 A kérdést magyarországi szemzőögből elemezte: Herger (2006) i. m. 83–85. o.; Nagy (2018a), 118. o. A témában számos forrást jelentetett meg: Zeller i. m. 219–477. o.; Beöthy (1876) i. m. 155. o.

311 NAGY Péter: *A házassági bíraskodás szervezeti kereteinek változásai a 19. századi erdélyi református egyházban*. Glossa Iuridica, 2019. 6. évf. 1–2. sz. 85–106. o.

312 EREL, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: A3.), 1868/69. „Az erdélyi. ev. ref. anyaszentegyház kívánalmai

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

egy bizottságot neveztek ki, amelynek feladata volt, hogy a már korábban, 1867-ben a vallási és iskolaügyi munkára kiküldött grémium véleményét keresse meg és adja elő.³¹³ A bizottság tagja volt Szikszai Lajos, Péterfi József, Benkő János és Karácson Mózes.³¹⁴ Öt nappal később, június 27-én a korábban elkészített összegzést – részletesen kifejtett észrevételeikkal együtt – előadták. Az egyházmegyék és a bizottság véleményeinek és javaslatainak meghallgatását követően a Közzsinat azzal bízta meg a jegyzőt, hogy az egyházmegyék szervezetére vonatkozó tervezettel együtt terjessze fel a zsinati véleményt az egyházfőtanácsnak, azzal a felszólítással, hogy a következő rendes ülésen tárgyalják meg, ezt követően pedig az egyetemes értekezletre és az egyházfőtanács által kinevezett bizottság tagjainak küldjék meg.³¹⁵

A vélemény első része foglalkozott a vallásüggyel.³¹⁶ Rögzítette a törvényes vallások közti egyenlőséget, számos elv között kijelentette, hogy a vegyes házasságokat nem szabad meggátolni. Részletesen tárgyalta a vegyes házasságok megkötésére vonatkozó nézeteit. A dokumentum leszögezi, hogy a házassági ügyek feletti ítélkezés kérdéséről már a 18. század második felétől kezdve számos nézet alakult ki. A két leghangsúlyosabb álláspont az volt, hogy a házassági bíráskodást egyházi vagy világi bírói fórum lássa el. Ahogyan fogalmaztak: „*A protestánsok, s főleg mi erdélyi protestánsok, nem érezzük a polgári házasság szükségét, mert hitelveink szerint a házasság, bár az életben legfontosabb, a család és így a nemzet fennállására és felvirágzására a legmélyebben beható s éppen azért az egyház által megszentelt, de ember és ember között szabad beleegyezéssel kötött szövetség, mely mint minden emberi szövetség, nagyon természetesen fölbontható, mihelyt alapjaiban hibásnak, a kitűzött cél elérhetésére képtelennek bizonyult.*” A házasság fontos kelléke, hogy azt az Isten igéjének hirdetése keretében, a gyülekezet által meghívott, az erkölcsi és vallásos élet „*főbb élesztője*”, a lelkész előtt kössék meg. Az erdélyi református egyház tehát a polgári házasság intézményének bevezetésével szemben foglalt állást. Kijelentették, hogy a polgári házasságnak nem látják szükségét, a vegyes házasságok esetében azonban megengedhetőnek „*nyilvánítják,*” felkínálva ezzel egy olyan elvi lehetőséget, hogy a vegyes felekezeti házasságok esetére külön házassági forma, a vallásilag semleges, világi házasság intézménye kerüljön kidolgozásra. A zsinat egyértelműen rögzítette levelében, hogy a házassági ítélkezés jogával élni kívánnak, mivel csak így látják biztosítva azt, hogy az továbbra is a református hitelvek szerint menjen végbe. Kijelentik, hogy a magas perköltségek miatt eddig a

az 1848dik évi vallás és iskolaügyi XXdik t. cikk részletezése tárgyában.”

313 EREL, A3. 1868.13., 69. p.

314 EREL, A3. 1868. 13. p.

315 EREL, A3. 1868. 69. p.

316 Az I. rész, A vallásügy. 1. §. Az egyház önállósága, s e tekintetben jogköre; 2. §. Az egyház és az állam közti jogviszony; 3. §. A különböző hitfelekezetek egymáshoz jogviszonya; 4. §. A különböző hitfelekezetek jogegyenlőségéről az államban álláspont tekintetében; 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából; 6. §. A vegyes házassági viszongás esetében illetékes bíróságról; A II. rész Az egyházak és iskolák szükségéinek közálladalmi költségekből fedezéséről.; A III. rész Az iskolaügyről különösön.

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

házasság felbontása csupán a vagyonos személyek kiváltsága volt. A fő kíváncsi tehát az volt, hogy „*a házassági perek a törvények alapján alkotott törvényszékeinken és érvényben lévő törvényeink szerint láttassanak el, és azok perfolyama legkisebbé se nehezítették*”.³¹⁷

A vegyes házassági viszonyossággal kapcsolatban hivatkozási alapnak Bod Péternek a szokásjog útján érvényesülő, a házassági ítékezés alapjának számító Synopsis juris Connubialis rendelkezését tették irányadónak,³¹⁸ ami szerint a felperes köteles az alperes bírósága előtt megindítani a pert, az ítélet pedig mind a két félre saját hitelvei és egyházi törvényei szerint legyen meghozva.³¹⁹

Az 1868-ban megalkotott törvények számos ponton találkoztak az erdélyi református egyház által megfogalmazott kívánalmakkal. Ezzel egy időben folyt az egyházszervezet és ezen belül a házassági bíraskodás rendszerének reformja, amelyet a szervezetről szóló fejezetben bővebben is elemzek.

A Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályait tárgyaló törvény az erdélyi vallási rendszert generális jelleggel, a jogrendszer részeként ismerte el. Erdély és a részek minden olyan törvénye elismerésre került, amely „*a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlat s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait, s illetőleg hatáskörét biztosítják*”. Ezt a görög, örménykatholikus, és a görög keleti szertartású egyházakra is kiterjesztették.³²⁰

Az országgyűlés házassági bíraskodás szempontjából több fontos törvényt is hozott 1868-ban. Négy különböző törvényben szabályozták az állam és a felekezetek közötti viszonyt egyes, a házasság kérdésköréhez kapcsolódó elemekről.³²¹ A régóta rendezésre váró helyzetet azonban nem sikerült tisztázni, a polgári házasság bevezetése elmaradt.³²²

A törvénykezési rendtartás vitája 1868. október 20-án kezdődött a Képviselőházban a főbb irányelvek tárgyalásával.³²³ Tisza Kálmán a házassági perek világi bíróságok

317 5. §. A házassági ügy az államhozi viszony szempontjából.

318 H. t. r. 220. §. 149–150. o.

319 6. §. A vegyes házassági viszonzás esetében illetékes bíróságról.

320 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról, 14. §.

321 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról; 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában; 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről

322 TAMÁSI i. m. 37. o.; HERGER (2006) i. m. 83–85. o.; HERGER (2010) i. m. 230–233. o. NAGY (2018a) 121–124. o.

323 CCC. országos ülés, 1868. október 20. GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. X. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868. 165. o. (a továbbiakban: Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet.) 329. Jelentése a jogügyi bizottságnak a polgári törvénykezési rendtartás főbb irányelveiről: „*g) helyesli-e, hogy általában minden egyházi bíróság végkép megszüntetessék s a házassági perek kivétel nélkül a világi bíróságokhoz utassassanak?*” *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés kép-*

3. Az erdélyi református házassági bíraskodás története

hatáskörébe való utalás mellett érvelt,³²⁴ Geduly Lajos, pedig ezzel teljesen ellentétes véleményt fogalmazott meg, ami szerint a Királyhágón inneni református felekezeteknek is legyen joguk felállítani, az 1790. évi XXVI. törvénycikk általi jogszabályi felhatalmazás birtokában saját házassági bíróságukat, vegyes házasságok esetén pedig mindegyik felekezet a saját hitelvei szerint saját felekezeti ítélkező fóruma járjon el.³²⁵

Deák Ferenc ennél mérsékeltbb álláspontot vallott. A „szabad állam szabad egyház” elvet szem előtt tartva úgy fogalmazott, hogy a polgári bíróságok házasságok feletti ítélkezését akkor tartja megvalósíthatónak, ha a polgári házasság intézményét is bevezetik, ezért Központi Bizottság véleménye mellé állt,³²⁶ ami szerint nem idősebb még az ilyen jelentős változtatás bevezetése.³²⁷ A Képviselőház végül elvetette az egyházi bíróságok eltörlésének tervét.³²⁸

Az Országgyűlés Főrendiháza a Polgári törvénykezési rendtartás általános, valamint a 22. § és 36. § vitájánál tárgyalta a témát a legrészletesebben,³²⁹ ahol nem csak az eljárási, hanem a házassági bíraskodással kapcsolatos törvények általános elveit is meghatározták.

Radvánszky Antal az 1868. november 9-i ülésen a rendtartás³³⁰ általános vitája³³¹ során hangsúlyozta, hogy az 1848. XX. törvénycikkkel kell a mostani törvényeket összhangba hozni, tehát a felekezetek közötti egyenjogúságra és viszonyosságra kell törekedni. Érvelt az ellen, hogy a protestáns perekben katolikus fórumon döntsének. Ezért a következő javaslatot tette, amely sokban hasonlított az 1811. évi erdélyi tör-

viselőházának irományai. VI. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868. 85. o., (a továbbiakban: Képviselőházi irományok, VI. kötet. 1865–1868.)

324 Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 165–167. o.

325 Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 167–168. o.

326 Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 173. o. Szász Károly is a Deák-féle tervezetet támogatta. 174. o.

327 335. Jelentése a központi bizottságnak a polgári törvénykezési rendtartás főbb irányelveiről. Képviselőházi irományok, VI. kötet. 1865–1868. 97–98. o.

328 Képviselőházi napló, 1865–1868. X. kötet. 86–88. o.

329 Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. II. kötet. Pest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1869. (a továbbiakban: Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet) 22. §.: 163. o.; 36. §.: 164–165. o.

330 A beadvány szövege: 244. szám. Jelentése a m. főrendiház jogügyi bizottmányának a polgári törvénykezési rendtartásról szóló törvényjavaslat tárgyában. Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet. 268. o.

„b) helyesli továbbá a bizottmány az elvet, hogy az egyházi bíróságok egyelőre fentartassanak; a mennyiben pedig az Erdélyben létező protestánsok s unitáriusok egyházi bíróságai a törvényjavaslatban megemlítve nincsenek, ezen hiánynak utólagos pótlását annál is inkább hozza javaslatba a jogügyi bizottmány, mert maga részéről a jogegyenlőség és viszonyosság elvénél fogva a magyar mindkét felekezetű evangélikusok és az izraeliták részére is egyházi bíróságok felállítását méltányosnak ismerné,”

331 CXIX. országos ülés, 1868. november 12-én. GREGUSS Ágost (szerk.): Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Pest, Athenaeum Nyomda, 1869. (a továbbiakban: CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868.)

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

vényjavaslatra:³³² „Nehogy tehát egyik részről az egyház elvei sértessenek meg, és hogy ismét másrészt az 1848-iki törvénynek elég tétessék, én ezen törvényszakaszban azon eszmét szeretném kifejezni, hogy a vegyes házasságokból keletkezendő perek a felperes által indíttassanak meg az alperes bírāja előtt; a per az alperes bírāja előtt az alperesre vonatkozólag elintéztetvén, a per átvitetné a felperes bírójához, hol viszont a felperesnek bírāja a felperesre nézve hozná meg az Ítéletet. Ekkép meg volna felelve az egyenjogúságnak, mert mindenik félre a maga hitelvei szerint hozathatné meg az ítélet.”³³³

Prónay Gábor kompromisszumként javasolta, hogy maradjanak meg a „saját bírói fórumok”, de a vegyes házasságok esetén elfogadhatónak tartotta, hogy polgári bíróságok ítélkezzenek.³³⁴ Ezt az álláspontot elviekben elfogadva Vay Lajos javasolta, hogy külön törvényben rendezzék a vegyes házasságokat.³³⁵ Tisza Lajos azt indítványozta, hogy „mindkét evangélikus felekezeti” és az izraeliták részére tartsák fenn a jelenlegi bírósági rendszert.³³⁶

1868. november 13-án a Főrendiház befejezte a részben még mindig a felekezeti bíróságokról szóló pont feletti elvi vitát, amelyet a részletes tárgyalás követett. A tárgyhoz tartozó fontosabb szakaszok felett ezúttal is vita alakult ki.³³⁷ Az eredeti tervezet nem tartalmazta a 22. § esetén a „mindkét felekezeti evangélikusok és unitáriusok jelenleg fennálló egyházi törvényszékeik illetősége” fordulatot, az elfogadott törvényszöveg alapján e rendelkezést már rájuk is kiterjesztette.

Ezt követően tárgyalták a vegyes házassági válóperekről szóló törvényt. A képviselőház az eredeti tervezethez képest két helyen módosította a törvényjavaslat szövegét, egyrészt kiegészítette az 1. §-t az áttételre vonatkozó 30 napos határidővel, valamint törölte azt a mondatot a 2. §-ból, hogy „joguk van azonban a magyarországi mindkét hitfelekezeti evangélikusoknak is, illető egyetemes zsinatjaik határozata folytán, saját hitfelekezeteik részére egyházi székeket szervezni” – ezekkel is rögzítve a korábbi viták eredményeit.³³⁸ A Főrendiház a vegyes házassági válóperekről szóló törvényjavaslatot vita és változtatás nélkül elfogadta, hivatkozva arra, hogy a törvénykezési rendtartás vitája során a kérdést már beható tanácskozás tárgyává tették.³³⁹

332 NAGY (2018a) i. m. 123. o.

333 CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 477. o.

334 CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 478. o.

335 CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 478–480. o. Felszólalt még az ülésen Haynald Lajos érsek (a katolikus álláspontot ismertette, amiben a katolikusok elleni vádak ellen értelt) és Cziráky János, aki Pronay álláspontját támogatta.

336 CXIX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 482–483. o.

337 CXX. ülés. Főrendiházi napló, 1865–1868. 22. § vitája: 494–495. o. 36. § vitája: 495–503. o.

338 366. Törvényjavaslat a vegyes házassági válóperekről, Képviselőházi irományok, VI. kötet., 265–266. o. CCCXV. országos ülés, Képviselőházi napló, 1865–1868. XI. kötet. 218. o.; CCCXXIX. országos ülés, Képviselőházi napló, 1865–1868. XI. kötet. 192–200. o.; CCCXXX. országos ülés, Képviselőházi napló, 1865–1868. XI. kötet. 271. o.

339 CXXVIII. országos ülés, Főrendiházi napló, 1865–1868. 581–582. o. 278. szám. Törvényjavaslat a vegyes házassági válóperekről. Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet. 364. o.;

3. Az erdélyi református házassági bíraskodás története

Az országgyűlési viták eredményeként a következő törvények születtek, amelyek foglalkoztak a házasság felbontásának kérdéseivel: a vegyes házassági perekről szóló törvény rendelkezései szerint a házassági köteléki pereket az alperes illetékes bírósága előtt kellett megindítani. Miután a bíróság meghozta az alperesre vonatkozó ítéletét, harminc napon belül hivatalból át kellett tenni az ügyet a felperes illetékes bíróságához, amely ezt követően a felperessel kapcsolatban hozta meg ítéletét. A törvény azt is rögzítette, hogy „*mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező*”. A második szakasz azt is rögzítette, hogy az erdélyi két evangélikus egyház híveire saját működő egyházi törvényszékei az illetékesek, a két felekezet magyarországi híveinek esetén azonban a világi törvényszékek jártak el továbbra is.

A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló törvény azt is kijelentette, hogy a vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen megköthetők. A nagy jelentőségű törvény feloldotta az Erdélyben régtől fogva sok visszaélés forrásául szolgáló, a protestánsok által sérelemként kezelt korábbi helyzetet.³⁴⁰

A Polgári törvénykezési rendtartás a fennálló házassági törvénykező fórumok hatáskörében egyedül a házassági köteléki pereket hagyta meg. Minden egyéb, a házassági viszonyból származó peres kérdést³⁴¹ a polgári bíróságok feladataként határozta meg. A törvény azt is rögzítette, hogy amennyiben nem voltak egyházi bíróságok, abban az esetben – továbbra is – a polgári bíróságok járjanak el, ezzel érintetlenül hagyva a Királyhágón innen fennálló rendszert.³⁴²

Ugyanebben az évben alkotta meg az Országgyűlés az illetékekről és díjakról szóló 1868. évi XXIII. törvénycikket, amelyben bélyegilletéket írtak elő az összes, a válóperben benyújtott beadványokra és az ezekben hozott ítéletekre: „*minden tekintet és különbség nélkül a bíróságra, mely azon perek megindítottának és tárgyalottak – egyaránt illetékkötelesek.*”³⁴³

A Királyhágón inneni protestánsokra vonatkozó házassági bíraskodás részleteit – számos királyi rendelet és egyéb jogforrás mellett³⁴⁴ – a „Táblai gyakorlat” foglalta össze. A Curia és a budapesti Ítéltábla gyakorlatát rögzítő, utóbbi családjogi tanácsa által összeállított „*Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági válóperekben*”³⁴⁵ nem volt jogforrás, csupán olyan bírói absztrakt norma, amely a számos hiátus miatt bizonytalan polgári házassági bíraskodás fejlesztését szolgálta.³⁴⁶

288. Jelentése a főrendi ház állandó hármas bizottmányának, a vegyes házassági válóperek tárgyában keletkezett törvényjavaslat iránt. Főrendiházi irományok, 1865–1868. II. kötet. 391. o.

340 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról.

341 „[...] a születés törvényességének kérdése, a perlekedő házastársak közt a gyermekek tartása és a házassági elválásból felmerülhető vagyoni követelések iránti keresetek [...]” 1868. évi

LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 22. §.

342 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, 36. §.

343 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában, 19. §.

344 SZTEHLO (1890) i. m. 150–153. o.

345 SZTEHLO (1890) i. m. 280–292. o.

346 SZTEHLO (1890) i. m. 152. o.

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

Fontos megemlíteni, hogy Magyarország és Erdély közjogi egyesülését követően 1881-ben a református egyházkerületek uniójára is sor került. Problémát jelentett, és az esetleges egyházkerületek közötti feszültségeknek is melegágya volt a házassági bíraskodási rendszerek közötti eltérés. Pokoly József úgy fogalmazott, hogy „[...] a házassági bíraskodás jogának tényleges gyakorlata volt a Királyhágon inneni és túli testvérek egyházi viszonyaiban a leglényegesebb különbség”.³⁴⁷

Ezt a helyzetet az 1882-ben megalkotott egyházalkotmány úgy oldotta fel, hogy az „általános határozatok” című részben az egyházi törvényhozás kapcsán rögzítette, hogy az „erdélyi egyházkerületnek az AC. és CC. I. részében és az 1691. évi Leopoldinum diploma 2. 3. pontjaiban biztosított joga, és a többi százados külön állás folytán kifejtett alkotmányos szervezete, érintetlenül hagyatik és részére fõntartatik, hogy alkotmányát jövõben is a képviseleti rendszer elveivel összhangzóan tovább fejleszthesse; kötelessége lévén a teendõ módosításokat az egyetemes konventnek, illetõleg a zsinatnak bejelenteni.” Ugyanakkor le is szögezték, hogy ez az erdélyi egyházkerületnek csupán belügyeire vonatkozik, az egyházalkotmány el nem térõ részei kötelezõek, az öt egyházkerületet „egyetemes érdeklõ ügyekben” a zsinat az erdélyi egyházkerületre is kötelezõ erejû döntést hozhat.³⁴⁸

Ezt követõen a konvent már 1883-ban bizottságot állított fel, hogy készítsen el egy javaslatot a magyarországi házassági bíraskodás felállításáról. A munkálatok azonban nehezen haladtak, majd megszakadtak, ugyanakkor a felekezeti házassági törvénykezés fontos cél maradt.³⁴⁹

1887. évi egyetemes konventen a házassági törvényszékek ügyében a konventi elnökség felhívta az evangélikus egyház egyetemes konventjét, hogy ebben az ügyben mûködjenek együtt. Ezt az evangélikus Egyetemes Közgyûlés 1888 októberében tárgyalta is, és egy bizottságot bocsájtott ki a testvéregyházzal való együttmûködés érdekében, amelyben Beniczky Gyula elnökle mellett Zsilinszky Mihály, Gyõry Elek, Doleschall Sándor és Horváth Sándor voltak a tagok.³⁵⁰ 1889-ben az evangélikus egyház fõfelügyelõje, báró Prónay Dezsõ egy jelentést küldött a testvérfelekezet konventjének részére, amelyben beszámolt a felállított bizottságról. A református egyház is új bizottságot választott Beõthy Zsigmond elnök, Filó Lajos, Szilágyi Áron, Szilágyi Dezsõ és Kovács Albert személyében.³⁵¹ Az evangélikus Egyetemes Közgyûlés elnöke felhívta a bizottság elnökét, hogy vegye fel a

347 POKOLY (1904) i. m. 214. o.

348 9. §. TÓTH (1882) i. m. 3. o.

349 TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzõkönyve*, Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig, Debreczen, Városi Könyvnyomda, 1883. 67. o.

350 *A magyarbani ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1888. évi október hó 10-dik, 11-dik és 12-dik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyûlésének jegyzõkönyve*. forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1888_10_10/?pg=2&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 2. p.

351 TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzõkönyve*. Budapest, 1889. évi márczius hó 21–28. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1889. 26. o.

3. Az erdélyi református házassági bíráskodás története

kapcsolatot Beöthy Zsigmonddal.³⁵² A közös munkára és a tervezet elkészítésére azonban nem került sor.³⁵³ Az evangélikus bizottság passzivitásának oka valószínűleg az volt, hogy 1887-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter levelet küldött a Tiszai egyházkerület püspökének, amelyben beszámol arról, hogy Ferenc József e törekvéseknek nem adott teret. A miniszter úgy határozott, hogy a házassági felmentések kiadásától, valamint a Brassó megyei esperességet a házassági bíráskodástól eltiltja. Ennek oka az volt, hogy az uralkodó a Királyhágón inneni protestáns felekezetek bíráskodási jogát nem ismerte el. Házassági ügyekben való bíráskodási jogát attól a tizenegy magyar ajkú egyházközségtől is elvette, amelyek az erdélyi ágostai hitvallású egyházkerületet elhagyva csatlakozott a Tiszai Evangélikus Egyházkerülethez. Az állásfoglalás igazi jelentősége abban rejlik, hogy ebben a protestáns felekezetek részére is egyértelművé tette az uralkodó az álláspontját. Ennek lényege abban állt, hogy a törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvény 22. §-ban, mint a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvény 2. §-ában csak a fennálló egyházi törvényszékek hatáskörét és illetékességét állapították meg, valamint az 1868. évi LIV. törvény 36. § rendelkezése szerint, ha a protestánsok egyházi bíróságai nem lettek felállítva, akkor ehhez a felekezetekhez tartozó válóperek a világi bíróságok hatáskörébe tartoznak, tehát ezekre a házassági ügyekre nézve pedig az 1791. évi XXVI. törvény, valamint II. József Házassági pátense az irányadó, mivel a vonatkozó egyházi szervezet felállítására nyitva álló időszak lezárult.

Ez alapján kijelenthető, hogy a kormányzat nem tekintette jogilag megalapozottnak a magyarországi házassági bíráskodás helyreállítását, ezért a protestáns felekezetek, különösen a református egyház ilyen irányú törekvése eleve kudarcra volt ítélve.³⁵⁴

3.2.4. Az erdélyi református házassági bíráskodás szervezetének átalakítása az 1860-as és 1870-es években

Az egyházszervezet átalakításának igénye már a 19. század első felében több alkalommal felmerült, a megvalósítás azonban elmaradt.³⁵⁵ Az 1860-as év elején történő politikai eny-

352 *A magyarbani ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1889. évi október hó 16-ik 17-ik és 18-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyuJkv_1889_10_16/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 5. p. *Az evangélikus Egyetemes Közgyűlés elnöke 1890-ben újból felbírta a bizottság elnökét az együttműködésre. A magyarbani ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1890. évi október hó 8-ik és 9-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyuJkv_1890_10_08/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 5. p.

353 TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1890. évi április hó 15–23. napjain.* Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1890. 17. o.

354 *A magyarbani ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1887. évi október hó 5-ik és 6-ik napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.* https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyuJkv_1887_10_05/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.) 7. p.

355 LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet*

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

hülés teremtette meg először azt a közjogi helyzetet, amelyben a reform reális cél lehetett. Elsőként az egyházközségi szint megreformálására került sor, a presbitérium újjászervezéséről szóló tervezetet az 1861-es sepsiszentgyörgyi zsinat fogadta el.³⁵⁶ Az egyházmegyék átszervezése már ugyanezen zsinaton felvetődött, az időközben bevezetett provizórium miatt azonban a munkálatok csak 1864-ben folytatódhattak. A kolozsvári zsinaton a tervezet elkészítésére kiküldött bizottság amellet foglalt állást, hogy az egyházszervezet reformját csak fokozatosan lehet megvalósítani, az egyházközségi szintet az egyházmegyének kell követnie, és csak ezt követően kerülhet sor a konzisztórium átszervezésére.³⁵⁷

Az 1868. június 21. és július 2. között Szilágysomlyón tartott közzsínat a szervezeti keretokról szóló tárgyalást az Egyházfőtanács 1867. november 3-4-én tartott teljes ülésén megalkotott tervezetének és az 1867-es közzsínati módosítási indítványainak felolvasásával kezdte meg.³⁵⁸

A „*Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyei szervezéséről*” című tervezet III. része foglalkozott az egyházi törvényszékekkel. Két elkülönített törvényszéket hoztak létre, az egyik a köztörvényszék, amelynek hatáskörébe a fegyelmi ügyek kerültek, a másik a házassági törvényszék volt. Mindkét fórum elnöke az esperes, akadályoztatása esetén az egyházmegyei rendes jegyző, amennyiben ő sem lenne jelen, akkor a korelnök elnöklete alatt, a papi ülnökök közül választanak elnököt.³⁵⁹ A házassági törvényszék tagjai a fő- és algondnokok, esperes, jegyző, a director, és a választott papi ülnökök lettek, utóbbiak száma pedig nem lehetett kevesebb négynél, illetve nem lehetett több tíznél. Összeférhetlenségi ok volt, ha az apa a fiával, testvér testvérel, ipa a vejével bíraskodott.³⁶⁰

A köztörvényszékkel közös szabály volt, hogy a törvényszékek ülnökeinek, székbíróinak – ebben a minőségükben a fő és algondnokoknak is – esküt kellett tenniük.³⁶¹ A székbíróknak külön esküformát határoztak meg.³⁶²

A papi ülnököket általános szavazattöbbséggel három évre választották az adott egyházmegye rendes papjai közül. A világi ülnökök választása az egyházmegye világi

tükrében. In: PÁLFI József (szerk.): Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015, 255–257.; KOLUMBÁN (2006) i. m. 129.; POKOLY (1904) i. m. 3. kötet. 207–212. o.

356 LUKÁCS (2015) i. m. 257–259. o.

357 LUKÁCS (2015) i. m. 260. o.

358 EREL, A3. 1868. 27. p.

359 EREL, A3. 1868. 28. p. Szabályok az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház megyei szervezéséről, III. rész, 15. fejezet, A pont. (a továbbiakban: III. 15. A.)

360 EREL, A3. 1868. 28. p. III. 15. B 2.

361 EREL, A3. 1868. 28. p. III. 15. C–D.

362 „*Én N. N. mint ezen egyházmegye székbírója esküszöm az atya, a fiú, és szentlélek istenre, hogy ezen hivatalomban híven eljárók, ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen, s a törvények értelmében fogom kimondani, senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem, a hozott ítéletet senkinek idő előtt ki nem beszélem, s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segíljen!*”

3. Az erdélyi református házassági bíraskodás története

képviselői közül ugyancsak általános szavazattöbbséggel, három évre történt. Az egyházi törvényszékek esetében egy szorítást tesz a tervezet, amely szerint lehetőleg az egyházi törvényekben jártas világi ülnököt kell választani.³⁶³ A szabály csupán az erre való törekvést rögzíti, gyakorlati megvalósulása nem ismert, azokra megállapítást csupán az egyes egyházmegyék világi ülnökeinek prozopografikus gyűjtését követően lehetne tenni.

A javaslat 16. fejezete rögzítette a hatásköri kérdéseket. A házassági törvényszékek „tárgyaként” a házassági pereket, és azzal összefüggő „minden törvényes kérdéseket” jelölték meg,³⁶⁴ amely számos kérdést vet fel. Az azonos évben születő perrendtartás korábban tárgyalt szűkítő szabálya, egyházmegyék házassági törvényszékeinek jegyzőkönyvei, valamint a fennmaradt peres anyagok alapján kijelenthető, hogy az ítéletek a házassági kötelékekre korlátozódtak, ugyanakkor esetenként előfordult, hogy az eljáró bíróság a kapcsolódó kérdésekkel is foglalkozott.

A 17. fejezet szabályozta az egyházmegyei törvényszék összehívásának módját, és az ülések idejét. A törvényszék üléseit az esperes hívta össze, úgy, hogy az ülés megkezdése előtt legalább nyolc nappal minden tagot értesített. A törvényszék rendes ülést – a kánonok értelmében – háromszor tartott egy évben, a zsinatok tartására kijelölt időben. Abban az egyházmegyében, ahol egy negyedik is szükséges, ott – a 1861-ben tartott közzsínat határozata szerint – a negyedik is megtartható, mint rendes törvényszéki ülés. Amelyik egyházmegyében ezelőtt quindenalis széket tartottak, azoknak annyiszor kellett egyházmegyei törvényszéki ülést tartani, ahányszor korábban quidentalis széket tartottak.

A törvényszék akkor hozhatott ítéletet, ha időben kihirdették az ülést és a bírák száma nem volt kevesebb hétnél. Itt nem kellett figyelembe venni a világi és a papi ülnökök arányát, szükség esetén az ülnököket a határozatképesség érdekében annak határáig az esperes a papok közül kiegészíthette. Rendkívüli esetben az esperes a fentebbi számon kívül is összehívhatta a törvényszéket.³⁶⁵

A köztörvényszék tagjai semmilyen díjazásban nem részesülhettek, a házassági törvényszék bírái – a gondnokokon kívül – azonban a válóperek díjaiból kellett megfizetni.³⁶⁶

Az 1868-ban megalkotott egyházmegyékre vonatkozó szabályozás az egyházi vezetés decentralizálására törekedett, ennek módszerét pedig a meglévő intézmények feladat- és hatáskörének pontos meghatározásában, valamint új intézmények létrehozásában látták.³⁶⁷

A reformokat egyházi közéleti diskurzus is kísérte. Kolumbán Zsuzsanna összegyűjtve a vonatozó vita során elhangzott érveket, rögzítette, hogy korabeli kritika tárgyát képezte az ülnökök választásának rendje. A bírálatokban elhangzott, hogy az

363 EREL, A3. 1868. 28. p. I. 8. C.

364 EREL, A3. 1868. 28. p. III. 16. B.

365 EREL, A3. 1868. 28. p. III. 17.

366 EREL, A3. 1868. 28. p. III. 18.

367 KOLUMBÁN (2006) i. m. 133. o.

3.2. A református házassági bíraskodás szervezeti keretei 1790 és ...

ülnökök választási módját nem szabályozták megfelelően. Mindössze annyiról szólt a tervezet, hogy az ülnökök időnként újraválasztandóak. A kritikus hangok szerint minden évben a tagok egyharmadának újraválasztása lett volna ideális, mert ezáltal biztosítani lehetett volna az állandó tapasztalattal rendelkezők jelenlétét.³⁶⁸

Az egyházmegyék újjászervezésénél számos hierarchikus vonás megmaradt, annak ellenére, hogy az egyházi élet súlypontjaként az egyházmegyék voltak elfogadottak. Ennek okát Lukács Olga abban látja, hogy a legfőbb egyházi vezetésben, a zsinat és a főkonzisztórium között tisztázatlan viták támadtak, ennek egyházmegyei vetületét a hierarchikus elemek jelentették, amelyek pedig folyamatos központosítási törekvést generáltak.³⁶⁹

Az erdélyi egyházszervezet reformjának harmadik lépése az egyház legfelsőbb fórumainak újragondolása volt.

A Közzsinat már 1869-ben megalkotott egy tervezetet, amely részletesebben szabályozta az egyházi Házassági Főtörvényszék működését.³⁷⁰ A tervezet harmadik része tartalmazta a bírósági fórumokra vonatkozó szabályokat, amelyek szemlélete és struktúrája sokban emlékeztet az egyházmegyei szabályozás szellemiségére. A „házassági törvényszék” (a fellebbviteli fórumra utaló fő jelző kimaradt) feje a püspök, a tagjai az egyházmegyék esperesei és jegyzői, az egyházkerületi közjegyző mint jegyző és a közügyigazgató.³⁷¹ A világi ülnökök tehát kimaradtak volna az egyházi törvénykezésből a tervezet értelmében. Az egyházmegyei szabályoknál látottak szerint az egyházi főtörvényszék üléseit is a Közzsinat üléseinek időpontjához kötötték úgy, hogy elsőként a Közfőtörvényszék, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék üléseit kell megtartani. Rendkívüli főtörvényszéki ülés összehívására a püspök volt jogosult. További részletszabályokat nem rögzítettek, arra az addigi gyakorlat szerinti eljárást tették irányadóvá,³⁷² tág teret hagyva ezzel az adott ítélkező fórumnak arra, hogy saját szabályait megállapíthassa. A tervezet a bírói fórum hatáskörét kizárólag az egyházmegyei házassági törvényszékek által meghozott, és felülvizsgálat miatt felterjesztett házassági ügyek, és azokkal összefüggő kérdések végleges eldöntésében határozta meg.³⁷³ A bírák javadalmazása ügyében is az addig érvényes szokást jelölték meg követendőnek.³⁷⁴

A tervezet és az új egyházkormányat heves viták tárgyát képezte, amely rendkívül jól tükröződik a korabeli protestáns sajtóban.³⁷⁵ Szász Károly az Erdélyi Protestáns Közlöny hasábjain 1871 januárjában közzé tett írásában a reformokkal kapcsolatos

368 KOLUMBÁN (2006) i. m. 135. o.

369 LUKÁCS (2015) i. m. 262. o.

370 EREL, A3. 1869. 71. p. Tervjavaslat. Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház legfelsőbb testületének szervezéséről.

371 EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 1.

372 EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 2.

373 EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 3.

374 EREL, A3. 1869. 71. p. III. B. 4.

375 KOLUMBÁN (2006) i. m. 134. o.

3. Az erdélyi református házassági bíraskodás története

nézeteit ismertette, a házassági törvénykezéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a felekezeti bíraskodás napjai meg vannak számlálva, az állam csupán a katolikus szentszékek eltörlésének nehézsége miatt tartotta meg még azt. Bírálta a zsinatot, hogy ezzel a „*halálra sententiázott*” intézménnyel kapcsolatban erőt próbál akkor demonstrálni, amikor a világi tagokat kihagyva, tisztán lelkészekből álló ítélkező fórum létrehozását tervezi el. Amikor Szász a főkonzisztórium tizenkét világi küldöttének az ítélkezésre való tényleges hatásáról írt, a főszerkesztő sokatmondóan annyit jegyzett meg, hogy „*volt; de be kell vallanunk, hogy csak igen ritkán tiszteltek meg jelenlétükkel.*” Nézete szerint tehát a házassági bírósági fórumokon vegyesen kell képviseltetni a világi és egyházi ülnököket.³⁷⁶ A tervezetet végül a számos bírálat miatt elvetették.³⁷⁷

Szász májusban újabb cikket publikált, amelyben üdvözölte a főkonzisztórium ülésein éppen akkor formálódó új szabályozás jellegét, és hatalmas előrelépésnek nevezte a korábbi állapothoz képest. A Házassági Főtörvényszékkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „*a házassági törvényszék szándékolt retrograd lépése, s tisztán papi törvényszékké tétele megbukott: örülök; de hogy a 12 szám fentartásával a világi elem eddigi kisebbsége megmaradt: nem helyeselhetem.*”³⁷⁸

Az újabb, „*Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényhozó, kormányzó és ítélő hatóságainak szervezetéről*” című tervezetet az 1871 júniusában Nagyszebenbe összehívott zsinaton mutatták be. A VIII. fejezet tárgyalta az „*Egyházkerületi igazság szolgáltatást*”, amely a közfőtörvényszék és a Házassági Főtörvényszékre vonatkozó új szabályokat tartalmazta. A házassági törvényszék szerkezete egy alpontnyi helyet kapott a tervezetben. „*Az egyházkerületi házassági főtörvényszék egybealkotása, egybehívása, tagjai díjazása s minden a házassági ügyekre vonatkozó teendők az eddig fennállott egyházi törvények és szokás szerint intézendők el, azon különbséggel, hogy a közszent zsinatban eddig ez ügyekben is részt vett főconsistoriális biztosok helyett ez után az egyház kerületi közgyűlés választ a maga kebeléből ezen házassági fellebbviteli törvényszékhez mint eddig 12 világi bírót.*”³⁷⁹

Az elfogadott új egyházszervezeti törvény hatályba léptetésének időpontjául végül az 1872. évet határozták meg.³⁸⁰

A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a zsinatok funkció szerinti differenciálódása már a szervezeti átalakítást megelőzően elkezdődött. A zsinat az 1860-as évekre már nem a rendes napirendi pontjai között tárgyalta a házassági ügyeket, hanem külön, a zsinati ülésen belül, de más, jellemzően az egyházszervezeti és egyházkormányzati ügyeket követő napon üléseztek. Ugyan-

376 SZÁSZ Károly: *Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseiből*. II. Erdélyi Protestáns Közöny, 1871. 2. sz. 15. o.

377 LUKÁCS (2015) i. m. 263. o.

378 SZÁSZ Károly: *Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről*. *Erdélyi Protestáns Közöny*, 1871. 21. sz. 172. o.

379 EREL, A3. 1871. 32. p. VIII. B. 2.

380 EREL, A3. 1871. 32. p. IX.

3.2. A református házassági bírászkodás szervezeti keretei 1790 és ...

csak figyelemre méltó ellentmondás, hogy a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve 1866-ban kezdődik.³⁸¹ Amíg az 1866-ban és 1867-ben kelt jegyzőkönyveknek még nem adtak nevet, addig 1868-ban, 1870-ben és 1871-ben a „törvénykezési jegyzőkönyv” kifejezést használták, 1872-ben pedig, már a házassági törvényszék kifejezés alatt találhatjuk az erdélyi református törvénykezés másodfokon eljáró fórumának jegyzőkönyveit, tehát a reform lényegében a házassági bírászkodás ekkorra kialakult rendjét rögzítette az egyházi törvényben.

A szabályzat számtalan helyen hiányos volt. Ezt bizonyítja az is, hogy az újonnan megválasztott Bereczki Sándor „maga tájékoztatása végett” azt a kérdést tette fel, hogy milyen időtartamra kapta meg tisztségét. A mandátumról szóló vitában két álláspont alakult ki: néhányan az évenkénti újraválasztást támogatták, végül az öt évre történő megválasztást fogadta el az egyházkerületi közgyűlés.³⁸² A zsinat határozata szerint: *„Miután e kérdésre vonatkozólag a szervezeti törvény V. és VIII. határozottan nem intézkednek, a közgyűlés a szervezeti törvénynek ezen V. és VIII. úgy értelmezi, hogy azok szerint a bírák 5 évi tartamra választandók. Ennek alapján kimondatik, hogy a most megválasztott bírák 5 évi időszakra választattak meg.”*³⁸³

Az erdélyi protestáns házassági bírászkodás tehát új, a zsinat által elismert szervezeti keretek között folytatódhatott egészen addig, amíg az 1894. évi XXXI. törvénycikk meg nem szüntette Magyarországon a felekezeti házassági bírászkodást.³⁸⁴

381 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.

382 Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 87–35. sz. 275–276. o.

383 Egyhkr. közgy. 1872. 39. o.

384 1895. október 1-jén lépett hatályba.

4. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYKEZÉS SZERVEZETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL

4.1. A házassági törvényszékek

4.1.1. A házassági törvényszékek szervezete

Minden egyházmegye külön házassági törvényszékkal rendelkezett, amely elnöke az esperes volt, akit – akadályoztatása esetében – a rendes jegyző helyettesített. Ha valamilyen okból a jegyző sem tudta az egyházmegyei házassági törvényszék elnöki székét betölteni, akkor a szék papi bírái közül kellett elnököt választani, de ez csak arra az egy ülésre szólhatott. Az elsőfokú bíraskodási fórum tagjai továbbra is az egyházmegyei jegyző, a director, mint házasságvédő, a fő- és algonodnok, valamint a három évre választott papi ülnökök lehettek, akiknek száma négynél kevesebb és tíznél több nem lehetett.³⁸⁵

Az egyházmegyei házassági törvényszékek évenként három rendes ülést tartottak, az esperes által nyolc nappal korábban kijelölt helyen és időben. Azonban rendkívüli ülésre akkor és annyiszor hívhatta össze a törvényszék tagjait, ahányszor az illető peres felek írásosan folyamodtak.³⁸⁶

A korábbi egyházszervezeti rendet az 1882-es Utasítás részben módosította, részben pedig kiegészítette. Részletesebben rögzítette a házassági törvényszékek hatáskörét, amely kizárólag a református felekezeti felek ügyei mellett azokra a vegyes házassági perekre is kiterjedhet, amelyekben az alperes kálvinista volt. Külön nevesítette a „*per viam instantiae*” pereket, amelyek keretében a férj vagy a feleség a polgári vagy más felekezeti bíróság által ítélt separatiót divortiummá kívántak változtatni.³⁸⁷ Szigorította az eljáró bírókra vonatkozó szabályokat, így – a teljes függetlenség érdekében – az a bíró nem vehetett részt az ítélet meghozatalában, aki a peres felek valamelyikével rokonságban, sógorságban, gondnoksági, gyámi, vagy peres viszonyban állt,³⁸⁸ ugyanakkor az Utasítás megerősítette azt az összeférhetetlenségi szabályt, mi szerint apa fiával, testvér testvérrel, és ipa a vejével nem bíraskodhatott.³⁸⁹

Könnyítést jelentett, hogy az egyházmegyei házassági törvényszéken az elnökön és

385 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. a)–b), d) A házassági törvényszék tagjainak – megválasztásuk után – székbírói esküt kell tenni.

386 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 8. §.

387 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. e).

388 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. §. f).

389 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § c).

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

jegyzőn kívül három szavazatképes bírónak kellett jelennie a határozatképességhez.³⁹⁰

Az Utasítás megtartotta a Kolozsvári egyházmegye sajátos viszonyait, valamint érintetlenül hagyta a fogarasi és a bukaresti egyházközségek törvényszéki szervezetét.³⁹¹ A Rikán belüli egyházmegyében változatlan maradhatott a quindenákra vonatkozó szokás.³⁹²

Miután Ferenc József 1882. október 11-én megerősítette a református egyház törvényeit, az erdélyi egyházkerület úgy döntött, hogy összegyűjti az egyházkerület összes hatályban lévő törvényét, és összhangba hozza azt az új egyházi alkotmánnyal. Az Állandó Igazgatótanács a tervezet elkészítésére egy háromtagú bizottságok küldött ki, amelynek Kolosváry Sándor, Jenei Viktor és Szász Béla voltak a tagjai.³⁹³

Az 1884. évi zsinat³⁹⁴ elfogadta a bizottsági javaslatot és felvette a napirendjébe a vitát, de a kitűzött törvényalkotási célt nem tudták elérni, mivel idő közben Nagy Péter püspök elhunyt. A tervezetet az 1885-ben összehívott rendkívüli Egyházkerületi Közgyűlésen az általános kérdéseket megvitatták, a részletes tárgyalás közben azonban csak a 93. §-ig jutottak, az addig elfogadott módosításokat pedig becikkelyezték. A tervek szerint 1886-ban folytatták volna a munkát, erre azonban nem került sor. Az 1887. április 28-án megnyílt rendkívüli közgyűlésen le is zárták a tervezet vitáját,³⁹⁵ az Állandó Igazgatótanács azonban csak 1888. április 12-én fejezte be a szöveg végső kialakítását.³⁹⁶

Az eredeti tervek szerint egy Függelékét is készítettek volna kötethez, amelyben a szabályrendeleteket, rendeleteket és az utasításokat (így az 1882-es Utasítást is) gyűjtötték volna össze, ez azonban még ekkor nem készült el.³⁹⁷

Az 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvények kisebb változtatásokkal megújították az 1868. évi szabályzatnak a házassági törvényszékre vonatkozó rendelkezéseit.³⁹⁸

A „II. egyházkerületi igazságszolgáltatási szervei” című részben szabályozták a házasságbíráskodás szervezetére vonatkozó legfontosabb kérdéseket.

A házassági törvényszékek összetétele nem változott, csupán annyiban korrigálták az eredeti 1868-as normaszöveget, hogy a korábbi „fő- és algondnok” meghatározás helyett az egységes „gondnok” kifejezést használta a törvény. Változást jelentett az, hogy az ítélet meghozatalára az elnökkel együtt legalább hét tag jelenlétére volt szükség. Ha

390 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 12. §.

391 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § b).

392 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 8. §.

393 Történetéhez lásd: 1888-as törvénygyűjtemény, III–X. o.

394 Egyhkr. közgy. 1884. 18. p.

395 Egyhkr. közgy. 1887. ápr. 121. p.

396 1888-as törvénygyűjtemény, X. o. A gyűjteménynek két nagy része van. Az első az egyházalkotmány, amelynek három része van (I. Az egyház képviseleti és kormányzati hatóságairól; II. Az egyházi tisztviselőkről és egyes egyháztagokról; III. A lelkész-választásról), második az egyházi törvénykezés szervezete, amely ugyancsak három részre tagolódik (I. Az egyházi bíróságokról és a fegyelmi büntetésekről; II. a fegyelmi esetekről; III. a törvénykezési rendtartás). A külön jogszabályi jelleg ellenére a szakaszok számozása folyamatos.

397 Egyhkr. közgy. 1887. ápr. 111. p.; 1888-as törvénygyűjtemény, IX. o.

398 JUHÁSZ (1947) i. m. 120. o.

az ülésen a tagok páros számmal voltak jelen, akkor a hivatalára nézve a legfiatalabb ülnök részt vehetett ugyan a tárgyaláson, de nem szavazhatott.³⁹⁹ Ha két ilyen ülnök volt, akkor sorsolással kellett eldönteni, hogy közülük ki nem szavaz.⁴⁰⁰

A házassági törvényszék és a köztörvényszék bíraira vonatkozó szabályokat közösen rögzítették az egyházalkotmány második, az egyházi tisztviselőkről és egyes egyháztagokról szóló részben. A bírákat az egyházmegyében működő papok közül az egyházmegyei közgyűlés választotta meg, a megbízás pedig most már tíz évre szólt.⁴⁰¹ Az eredeti tervezetben nem szerepelt, hogy meghosszabbítsák a mandátumokat, emellett az 1887 áprilisában ülésező Egyházkerületi Közgyűlés döntött.⁴⁰² A megválasztott bírók továbbra is csak az eskü letételét követően kezdhették meg munkájukat.⁴⁰³

Az egyházmegyei bírókra vonatkozó rendelkezés értelmében „*a hivatal megüresedik*”, ha a szolgálati idő letelt, a tisztségről lemondtak, a bíró halála esetén, vagy ha a fegyelmi ügyekben eljáró törvényszék jogerős ítéletében elmozdította.⁴⁰⁴ Az egyházmegyei bírók kötelességei közé tartozott a bíróság ülésein való megjelenés, a tanácskozásban és ítélelhozatalban „*a törvények értelmében való tényleges*” részvétel, valamint az esetleges kiküldetések és megbízások teljesítése.⁴⁰⁵ Fontos változás volt azonban, hogy a rendelkezések között nem kaptak helyet az összeférhetlenségre vonatkozó szabályok.

A 384. § pontosította a korábbi megfogalmazást, és rögzítette, hogy az egyházmegyei törvényszékek az illetékességi körébe tartozó református hívek házassági kötelékének érvénye és a házasság ideiglenes vagy végleges felbontása ügyében első fokon ítéleznek.⁴⁰⁶ Minden ítéletet, amely a házassági kötelék semmisségét vagy végleges felbontását mondta ki, az egyházmegyei direktornak hivatalból fellebbeznie kell az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékre.⁴⁰⁷ Az eljárással kapcsolatban a törvény az 1882-es Utasítás rendelkezéseire utal, amely a függelékben kapott volna helyet.⁴⁰⁸

4.1.2. Az erdélyi református házassági bíraskodás rendhagyó szervezeti egységei

Az erdélyi református egyház a földrajzi elhelyezkedés fontossága, vagy a nagy távolság miatt, több helyen a rendes törvényszéki rendszeren belül speciális, a viszonyokhoz illeszkedő bíraskodási szervezetet hozott létre. A tárgyidőszakban három jelentősebb terület volt, amellyel kapcsolatban új szervezetet alakítottak ki, úgymint a Kolozsvári

399 Utal a legfontosabb változtatásokra: KOLUMBÁN (2006) i. m. 136–137. o.

400 1888-as törvénygyűjtemény, 383. §

401 JUHÁSZ (1947) i. m. 120. o.

402 Egyhkr. közgy. 1887. ápr. 73. p.

403 1888-as törvénygyűjtemény, 251. §.

404 1888-as törvénygyűjtemény, 252. §

405 1888-as törvénygyűjtemény, 253. §.

406 1888-as törvénygyűjtemény, 384. §.

407 1888-as törvénygyűjtemény, 385 §.

408 1888-as törvénygyűjtemény, 386. §.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

egyházmegyei, a romániai missziós egyházmegyei házassági törvényszékek, valamint a Csík-Gyergyói misszió.

A földrajzi sajátosságok és a népesség szempontjából egyaránt kiemelkedő szerepet játszó Kolozsvár is egyházmegyei rangot és feladatot kapott. 1854-ben a Kolozsvári gyülekezet kérvényezte,⁴⁰⁹ hogy a Kolozs-Kalotai egyházmegyéből kiválhasson. Ennek az volt az egyik fő oka, hogy külön erre a célra megalkotott, kolozsvári papokból és professzorokból álló grémium ítélkezessen a helybeli válóperek felett. Ez a „spirituale forum” a parciális zsinatok mintájára, az első pap elnöklelte alatt tárgyalta volna – a kérelem szerint – elsőfokú fórumként a pereket, ahonnan közvetlenül a Generalis Synodushoz lehetett fellebbezni. A Generális Synodus a kérvényre válaszul úgy határozott, hogy eleget tesz a kolozsvári eklézsia kérésének, annak ellenére, hogy eddig is kiemelt szerepe volt. A házassági pereket leszámítva addig is külön egyházkörnek minősült. Mivel mind az eklézsia népessége megfelelő volt, illetve „*képes egyének elégsége szollanak a Kolozsvári Eklézsia kérelme mellett*”, és nem ellenkezett az egyházi törvényekkel, ezért úgy határoztak, hogy a kolozsvári négy pappal, a hittudomány tanáraiból, illetve más, a Főkonzisztórium melletti papi tanárokból választva, valamint az eklézsia fő- és al gondnokainak részvételével folytassák le ezentúl az illetékességi területükön a házassági pereket. Az első pap esperesi címet és rangot kapott, valamint meghagyták neki, hogy mint a Generalis Synodus tagja, terjessze fel a jegyzővel együtt a pereket. Utóbbi csak felszentelt papi személy lehet. Kötelességként határozta meg a Synodus az új egyházmege számára ugyanakkor azt is, hogy a többi egyházkörhöz hasonló terheket viseljen.

A Kolozsvári egyházmege 1854. október 11-én az első papi szálláson tartotta „*előleges gyűlést*”, ahol a működést illetően elvi jelentőségű határozatokat fogadtak el.⁴¹⁰ Elsőként rögzítették, hogy a felállítandó „spirituale vagy matrimoniale forum” a kánonok és a több tractusok fórumaihoz hasonlóan a partialis synodus vagy részleges zsinat nevet fogja viselni. Meghatározta a részleges zsinat pontos összetételét, majd pedig a LXXXIX. kánon alapján a rendjét is. Az állam és az egyház viszonyát érintő legfontosabb törekvést az jelentette, hogy a Kolozsvári egyházmege arra az érvelésre alapítva akarta visszautasítani a Kerületi Parancsnokságon az ekkor a részleges zsinatokra kötelezően meghívandó császári biztos részvételét, hogy a kolozsvári értekezletek „*egyéb tárgyakat kizárólag, csak és csak pure matrimonialék fognak folytatódni*”. Ennek megvalósítására rögtön fel is kérték az esperest.

A perlekedő házások ügyeiben Salamon József egy olyan békebíróság felállítását indítványozta, amely a házasefeleket az eddiginél hatékonyabb módon vezetheti a kibékülésre, ezáltal a parciális szék elé csak „*az elválásztásra tökéletesen megérett*” ügyeket terjesztik. Ezt a javaslatot pártolta a tanácskozás is, azonban a jelenlevő döntéshozók úgy ítélték, hogy a megvalósítás gyakorlati nehézségei miatt és mivel a frissen szerzett joggal nem célravezető azonnal eltérő gyakorlatot bevezetni a többi

409 EREL, A3. 1854. 44. p.

410 EREL, C1. 7. I B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partialis synodusai és közgyűléseiről vezetett jegyzőkönyv. 1854 októb. 11én kezdve. 2–5. o.

egyházmegyével szemben, ezért ennek kidolgozását későbbre halasztották. Erről a törekvésről a Házassági Főtörvényszék és a zsinati jegyzőkönyvek a későbbiekben azonban nem adnak hírt.

1863. évi zsinaton tárgyalták a kolozsvári lelkészek (Vadas József, Nagy Péter és Szász Gerő) felterjesztését, ami szerint a theologia facultas 1862 szeptemberében Nagyenyedre költözött. Emiatt Kolozsváron négy rendes pap, a szamosfalvi lelkész és a kolozsvári főtanoda melletti egyetlen felszentelt tanárral együtt is összesen csak hat pap maradt. Az 1862. november 10-én tartott részszinaton a hetedik székbírói helyet egy még fel nem szentelt tanárral töltötték be. Kérték a zsinatot, hogy a jövőben a bíraskodási ügyek esetén fel nem szentelt tanárt és segédpapot is lehessen törvényszéki bírónak választani. A zsinat határozatában engedélyt adott, hogy segédpap és fel nem szentelt tanár is lehessen székbíró, ugyanakkor megerősítette azt a régi egyházjogi elvet, hogy apa a fiával, ipa a vejével ugyan azon törvényszéki ülésen nem bíraskodhat.⁴¹¹

A Kolozsvári egyházmegyét az 1871-es egyházkerület szervezetéről szóló törvény is rögzítette az egyházmegyéek között.⁴¹²

Az 1874 és 1875 közötti időszak a Kolozsvári egyházmegye és bíraskodása fennmaradásért vívott küzdelmet jelentette, különösen az egyházon belüli heves támadások miatt. Az 1874-ben összeült zsinati tanácskozás majdnem két órán keresztül tartó vitájáról⁴¹³ az Erdélyi Protestáns Közlöny is beszámolt. Ennek lényege az volt, hogy már második éve nem akartak főgondnokot választani az egyházmegyének. Ennek az volt az oka, hogy sokan úgy gondolták, először azt kell tisztázni, hogy egyáltalán egyházmegyének számít-e a kolozsvári különleges szerveződés. A hosszadalmas és sok hozzászólást gerjesztő vitát végül úgy sikerült lezárni, hogy mindkét párt két-két szónokot választott, a beszédekert követően pedig a közgyűlés rögtön szavazott.⁴¹⁴ A közgyűlés végül a Kolozsvári egyházmegye mellett döntött, így hozzájárult a főgondnok választásához, határozatában pedig elrendelte a részletszabályok kidolgozását és felterjesztését az 1875-ös zsinatig.⁴¹⁵

1875-ben a Kolozsvári egyházmegye újabb kérésekkel fordult a közgyűléshez. Mivel működésében az egyházi személyek alacsony száma miatt zavarok jelentkeztek, ezért kérvényezték, hogy az elnökség tagjai világi személyek is lehessenek, egyúttal két algondnok megválasztását is kérték. Kovács Ödön teológiai tanár utasíttatni akarta az egyházmegyét, hogy a szervezetéről szóló javaslatot fejtsse ki bővebben, és terjessze a következő évi közgyűlés elé. Szász Domokos (aki Kovács Ödönnel legendás ellentétben volt)⁴¹⁶ a felolvasottakat elég részletesnek tartotta, mivel az a többi egyházmegyével

411 EREL, A3. 1863. 54. p.

412 EREL, A3. 1871. 32. p. II. 4.

413 EREL, A3. 1874. 17. p.

414 Az erdélyi ev. ref. egyh.-kerület harmadik közgyűlése. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf., 16. sz. 122–123., 124–125. o.

415 EREL, A3. 1874. évi 17.

416 SZINNYEI i. m. 6. kötet 1348. o.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

analóg, „nem tudja tehát, mit kelljen még előterjesznie”.⁴¹⁷ A kolozsvári gyülekezet kivételes volta miatti ellenérzések közepette Nagy Péter püspök további kérdéseket tett fel az egyházmegye képviselőinek. Felvilágosítást kért arról, hogy milyen viszony van a kolozsvári egyház presbitériuma és a kolozsvári egyházmegye közgyűlése közt, egyidejűleg kijelentette, hogy támogatja Kovács Ödön indítványát. Szász Domokos és Kovács Ödön pengeváltását követően Zeyk Károly, Székely Gergely, Nagy Péter és Kolosváry Sándor szóltak még a vitához, ezután elfogadták Kovács Ödön indítványát, a két algondok választását pedig elrendelték.⁴¹⁸ Az Egyházkerületi Közgyűlés engedélyezte, hogy a kolozsvári egyházi tanácsban és képviseleti közgyűlésben világi személyek is betölthessék az elnökséget, de a részletszabályok kidolgozását továbbra is elvárta.⁴¹⁹

A Kolozsvári egyházmegye különleges házassági bíraskodási jogát mind az 1882-es Utasítás, mind pedig az 1888-ban kiadott erdélyi református egyházkerületi törvénygyűjtemény is megerősítette,⁴²⁰ ugyanakkor utóbbi azt a kiharcolt jogot is a törvénykönyv részévé tette, hogy a Kolozsvári egyházmegye papi ülnökeinek hiányzása esetén a törvényes létszám elérése érdekében, a világi választott tagokból is ki lehet egészíteni a létszámot.⁴²¹

A földrajzi távolság miatt kapott saját házassági bíraskodási jogot a Csík-Gyergyói misszió, amely a legrészletesebben dolgozta ki a szabályzatát.

A kérdést a Házassági Főtörvényszék 1887-ben tárgyalta. Miután felállították a Csík-Gyergyói missziót, a fekvésénél fogva Kézdi egyházmegyéhez csatolták. Mivel azonban a távolság meglehetősen nagy volt, ezért elhatározták, hogy a házassági perek lefolytatására külön statútumot alkotnak. 1887. augusztus 2-án Csernáttonban elfogadtak egy javaslatot, amelyet 461–1887. sz. alatt a püspöknek is megküldtek azzal a kéréssel, hogy terjessze a *Házassági Főtörvényszék elé elfogadásra*, illetve helybehagyásra.

A közjegyző a Javaslatról jelentésében úgy írt, hogy „a *geográfiai fekvés egyházmegyénk székhelyének távolsága, melynek keretébe a csík-gyergyói misszió alá van rendelve; missziói híveink iránt e tekintetben való gondoskodás: teljesen igazolja ez intézkedés szükségét. Magában a Javaslatban foglalt szervezet ellen nincs lényegesebb kifogása, csupán elnevezését nem tartja sem szerencsésnek sem szükségesnek; nem „alosztály” lesz ez, hanem a Kézdi egyházmegyének egy delegációja, mely az ő nevében végzi a misszió területén a teendőket és külön Rendszabály által lévén teendőire utasítva, első sorban az egyházmegyének, minden esetre pedig az egyházkerületnek felelős. A Csík-Gyergyóban előfordulható házassági válóperek – habár a javaslatban contemplált delegáció közreműködésével fognak is lejáratni, de formai tekintetben egyáltalában nem különböztetnek azoktól, melyek a kézfii egyházmegyéből küldetnek föl.*”⁴²²

417 Erre válaszul többen azt kiáltották, hogy „a vizitációt.”

418 Az erdélyi ev. ref. egyházkerület negyedik közgyűlése. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1875. 5. évf., 23. sz. 179. o. EREL, A3. 1875. 50. p., 74. p. c–d.

419 EREL, A3. 1875. 49. p.

420 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § b).

421 1888-as törvénygyűjtemény, 383. §.

422 EREL, A21. D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, Házassági Főtörvényszék Jegy-

Az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék a közjegyző véleményét és a javaslatot elfogadta, a missziói körlelkészt pedig utasította a Rendszabály végrehajtására.⁴²³

A meghatározott szervezeti keretek értelmében a csík-gyergyói válóperek elsőfokú bírósága a Kézdi egyházmegye házassági törvényszéke lett, amely – az elsőfokú derekas ítélet kimondásáig – a házassági perek minden törvényszéki aktusát a misszió területéről kiküldött bizottság útján végezte, hivatalos neve pedig „*A kézdii reform. egyházmegye házassági törvényszékének csík-gyergyói (csikmegyei) bizottsága*” lett.

A bizottságot a körlelkészségből kellett választani úgy, hogy elnöke a körlelkész, a jegyzője az egyháztanácsai jegyző. Három rendes ülnököt és két póttagot kellett választania az egyháztanácsnak. Itt az elsődleges szempont az volt, hogy lehetőleg a körlelkészség jogász végzettségű tagjaiból kerüljenek ki a tagok, illetve a póttagok. A bizottságnak a rendes ülnökök sorából kellett házasságvédőt választania. Az ülnököket az 1868-as egyházszervezeti törvényben kijelölt időtartamra választották meg.

Részletesen szabályozták a bizottság tagjainak munkakörét is. Az elnök teendői közé tartoztak: a különvető levél, a megidéztetés, a feleltető pecsét és feleltető biztosok kiküldésének szövegére javaslatot tesz (belefoglalva a peres felek adatait) és elküldi a Kézdi egyházmegye esperesének, aki a per megkezdéséhez, felvételéhez, folytatásához szükséges mindezen ügyiratot postai úton hivatalból kézbesít a körlelkésznek. Az elnök feladata volt a bizottság összehívása és az ülések vezetése, valamint az esperesi kinevezés alapján a tanúkihallgatásokra személyesen is kiszállhatott. Az ő kötelessége volt továbbá a felek által derekas ítélet alá bocsátott ügyek teljes anyagát megküldeni az esperesnek, valamint az elnöki hatáskör részét képezte a főtörvényszéki végítéletek bizottság előtti kihirdetése és a feleknek való kézbesítése.

A jegyző kötelessége volt, hogy a bizottság üléseiről jegyzőkönyvet vezessen, a kiadványozást intézze és az esperesi kinevezés útján tanúkihallgatást végezzen. A házasságvédő feladata volt, hogy az Utasítás szerint a diktatúrán kihirdesse a pert, valamint hogy a perdíjakat beszedje és elszámolja, esperesi kinevezés alapján pedig tanúkihallgatást vezessen. Az ülnököknek a fentiekhez képest jóval szűkebb hatásköre volt. Pontosan meg kellett jelenniük az ülésen, akadályoztatásuk esetén jelentést kellett tenniük az ülés kezdete előtt 24 órával a körlelkésznek, aki így a meg nem jelenő póttagról tudott gondoskodni. A bizottsági tagok – a többi tisztséghez hasonlóan – az esperes által tanúkihallgatásra kiküldhetők voltak.

Meghatározták a tanúkihallgatások helyét, így nem a regiusok keresték fel a tanúkat, hanem a körlelkész hivatalos szobáját jelölték ki minden tanúvallatás helyéül. Csak kivételes esetekben, a peres felek kifejezett kérésére, különösen nagy távolság miatt szállhatott ki a feleltető bizottság.

A bizottság határozatait, valamint „*perközbeli ítéletei*” ellen az egyházmegyei házassági törvényszékhez lehetett fellebbezni.

zökönyve 1885–1895. 34. o. 124. p.

423 EREL, A21. D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 34. o. 124. p.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

A Protestáns Közlöny beszámolt a Rendszabályról, valamint a felálló bizottság tagjait is ismertette. A grémium elnöke Borbát Pál körlelkész, a jegyző: Lakatos Mihály, rendes tagok: Baktsi Gáspár, Demeter Domokos, Szász Lajos, a póttagok pedig Csiszér Miklós és Kis Gábor lettek.⁴²⁴

1887-ben a zsinat elé terjesztette az Igazgatótanács a „*moldva-országi misszió*” egyházközségeinek egyházmegyévé való összefogásáról szóló javaslatát,⁴²⁵ aminek az egyik legjelentősebb, a házassági bíráskodást is érintő problémája az volt, hogy az egyházkerület törvényei értelmében: az egyházmegyei közgyűlést legalább öt lelkész és ugyanennyi választott világi képviselő alkothatta meg, akiknek a lakhelye jelentős távolságra voltak egymástól, így a formálódó egyházmegye közigazgatási és ítélkező tevékenységét fennakadások és működésképtelenség fenyegette. Az Igazgatótanács azzal a javaslattal próbálta orvosolni a fennálló helyzetet, hogy a bukaresti egyházközség két segédlelkészét is az egyházmegyei közgyűlés rendes tagjának tekintették, ennélfogva pedig mind a házassági, mind pedig a köztörvényszék tagjának meg lehetett őket választani, biztosítva ezzel az épülő egyházmegye működését.

Egy évvel később, az 1888-as zsinaton újra napirendre kerültek a romániai missziói egyházmegye házassági bíráskodásának szervezeti kérdései.⁴²⁶ Az egyházmegyei közgyűlés 1888. május 22-én egy indítványt fogadott el, amely úgy fogalmazott, hogy „*az Igazgató-Tanács, illetőleg, a főt[iszteletű] egyházkerületi közgyűlés jóváhagyásának reményében, mondassék ki, miszerint a házassági törvényszékeken az elnökkel együtt három bíró is érvényes határozatot hozhat*”. Indokolásnak azt hozták fel, hogy a helyi viszonyok és a kevés lelkész miatt alig lehet szabályszerűen összehívni hét jelenlévő taggal a házassági törvényszéket, aminek az az eredménye, hogy rendszeresen el kellett napolni az ülést, nagy anyagi kárt okozva ezzel az ott megjelenő, messziről utazó feleknek. A bukaresti egyház, korábban már megszűnt, házassági törvényszéke is fennállása alatt csak három bíróból állt. Példaként rögzítették a polgári törvényszékek működését is, ahol nem kevésbé fontos ügyekben is három bíróból álló tanács járt el úgy, hogy míg a meghozott határozatok ellen gyakran nem volt helye jogorvoslatnak, addig a házassági törvényszék ítéletét hivatalból fellebbezték és felülvizsgálta a Házassági Főtörvényszék. Az Igazgatótanács – elfogadva az egyházmegyei közgyűlés érvelését – javasolta, hogy a Moldva-országi Missziói egyházmegye házassági törvényszéke az egyházi törvényekben rögzített létszámhoz képest csökkentett létszámban is ítélkezessen, azonban nem a javaslatban szereplő három főt, hanem az elnökkel együtt öt tag jelenlétét tartotta szükségesnek. A közgyűlés végül elfogadta az utóbbi javaslatot.

424 Protestáns Közlöny, 1888. 7. sz. 55. o.

425 Egyhkr. közgy. 1887. okt. 27. p.

426 Egyhkr. közgy. 1888. 60. p.

4.2. Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék

4.2.1. A kolozsvári református Házassági Főtörvényszék szervezetének egyházi jogi keretei

A Házassági Főtörvényszék szervezetét illető meglehetősen hiányos szabályokat az 1882-es Utasítás részletesebben, de messze nem teljeskörűen rendezte. Az elnöki tisztséget továbbra is a mindenkori püspök töltötte be, tagjai pedig változatlanul a közjegyző, a közügyigazgató, az egyházmegyék esperesei és jegyzői voltak, utóbbiak egyben előadói is az egyházmegyei törvényszékekről. A director mint házasságvédő által hivatalból fellebbezett válópereknek. A bíróság tagja volt még az Egyházkerületi Közgyűlés által választott tizenkét világi bíró is.⁴²⁷

A főtörvényszéki bírókra is alkalmazandók voltak az összeférhetlenségi szabályok, amelyek értelmében apa fiával, testvér testvérrel, ipa vejével nem bírászkodhatott, valamint olyan bíró nem ítélkezhetett, aki valamelyik peres féllel rokonságban, sógorságban, gondnoksági, gyámi vagy peres viszonyban állt.⁴²⁸

A más felekezetek házassági bíróságától – mint az alperes felekezete szerint eljáró házassági bíróság által – áttett vegyes házassági perekben a főtörvényszék első fokon hivatalból határozott, döntése ellen nem lehetett rendes jogorvoslattal élni.⁴²⁹

Az 1888-as erdélyi református törvénymű részben rögzítette a Házassági Főtörvényszék alapvető, korábban a szokásjogra bízott szervezeti szabályait, ugyanakkor a részletszabályokat továbbra is az 1882-es Utasítás határozta meg, előbbi jellemzően olyan kérdésekben alkotott szabályokat, amelyekre vonatkozóan az Utasítás nem tartalmazott rendelkezéseket.⁴³⁰ Az 1880-as években születő joganyagban sehol sem található arra vonatkozóan rendelkezés, hogy a Házassági Főtörvényszék mellett külön hivatalt hoztak volna létre a számos adminisztratív feladat ellátására. Az ilyen jellegű feladatokat a püspök mellett működő adminisztráció, valamint az egyházkerületi közjegyző és apparátusa látta el.

Változást jelentett, hogy az 1871-es zsinaton eldöntött, a bírói mandátum idejét öt évben meghatározó szabályt megváltoztatták, az 1888-as egyházi törvénygyűjtemény alapján az Egyházkerületi Közgyűlés már hat évre választotta meg a 12 világi, házassági főtörvényszéki bírót, hivatalukat pedig csak akkor foglalhatták el, ha letették az esküt.⁴³¹ Az ítélethozatalhoz az elnökkel együtt legalább kilenc tagnak kellett jelen lenni. A szavazásra vonatkozóan itt is a házassági törvényszékeknel megismert, az életkort figyelembe vevő szabályok voltak irányadók.⁴³²

427 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 9. §.

428 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § c) és f).

429 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 7. § e).

430 A házassági törvényszékekhez hasonlóan a vonatkozó szervezeti szabályokat.

431 1888-as törvénygyűjtemény, 254. §. Az Egyházkerületi Közgyűlés ehelyütt elfogadta a bizottsági tervet megoldását. Egyhkr. közgy. 1887. apr.74. p.

432 1888-as törvénygyűjtemény, 392. §.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

Az egyházkerületi bírói hivatal – az egyházmegyei ítélkező fórumoknál tárgyalattal megegyezően – akkor üresedett meg, ha a szolgálati idő letelt, a bíró lemondott vagy elhunyt, illetőleg, ha a (köz)törvényszék jogerős ítéletével elmozdította hivatalából.⁴³³ Az egyházkerületi bírák kötelességei közé tartoztak a bíróság ülésein való megjelenés, a tanácskozásban és ítélethozatalban a „*törvények értelmében való tényleges részvétel*”, valamint a kiküldetések és megbízások teljesítése.⁴³⁴

Az új egyházi törvény rögzítette, hogy a főtörvényszék – az 1882-es Utasításban meghatározottakon túl – felelős a vegyes házasságoknál a református félre nézve a házassági köteléket semmisnek nyilvánító, vagy fölbontó ítéletek, valamint a kapcsolódó periratok megküldéséért a másik felekezetű házassági főhatóságának.⁴³⁵ Ezzel jogszabályilag rögzítették, hogy vegyes házassági ügyekben az alperes református félre nézve ítéletet hozó házassági törvényszék közvetlenül nem kereshette meg hivatalosan más felekezetek hasonló szerveit. Az egyházszervezeten kívüli, házassági pereket illető hivatalos kommunikáció csak a Házassági Főtörvényszéken keresztül valósulhatott meg.

4.2.2. A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bíráinak első választását 1872. augusztus 20-ra tűzték ki.⁴³⁶ Nyolc bírót választottak meg az első szavazás alkalmával.⁴³⁷ Jól mutatja a reform időszerűségét, hogy annak ellenére, hogy a bíróság létszáma nem volt teljes, a zsinat felhatalmazása alapján azonnal megkezdhetette a működését arra hivatkozva, hogy rendkívüli mértékű munka áll előtte:⁴³⁸ „*Nagy Péter kérdi, ha vajjon a házassági törvényszék a megválasztott 8 taggal megkezdheti-e működését? Hoszszabb vita után, melyben Szász Domokos, Sárkány Ferenc, Horváth és Szabó S. vettek részt, a közgyűlés, kivételesen csak a jelen esetre vonatkozólag megengedi, hogy a házassági törvényszék működését a megválasztott tagokkal már ma megkezdhesse.*”⁴³⁹ Az ülészak végére az összes világi bírói helyet be tudták tölteni.⁴⁴⁰

A világi bírácoknak munkájuk megkezdése előtt esküt kellett letenniük,⁴⁴¹ amelynek szövegét a zsinat utólag fogadta el.⁴⁴²

433 1888-as törvénygyűjtemény, 252. §.

434 1888-as törvénygyűjtemény, 253. §.

435 1888-as törvénygyűjtemény, 393. §.

436 Egyhkr. közgy. 1872. 8. p.

437 Egyhkr. közgy. 1872. 25. p.

438 Egyhkr. közgy. 1872. 26. p.

439 *Az egyházkerületi közgyűlés.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 86–34. sz. 270. o.

440 Egyhkr. közgy. 1872. 38. p.

441 Egyhkr. közgy. 1872. 49. p.

442 Egyhkr. közgy. 1872. 67. p. „*Én N. N. mint az erdélyi belvéthitű egyházkerület (házassági főtörvényszékének vagy közfőtörvényszékének) bírója: esküszöm az Atya-, Fiu- és Szentlélek Istenre, hogy ezen hivatalomban hiven eljárók; ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen s a törvények értelmében fogom kimondani: senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem; a hozott ítéletet senkének idő előtt M nem*

Az első nyolc megválasztott bíró között volt Gyarmathi Miklós, aki 1875-től Kolozs megye alispánja volt,⁴⁴³ báró Bánffy Dezső, aki a családi hagyományoknak megfelelően az erdélyi református egyház vezetésében is szerepet vállalt, a közgyűlés mellett 1872-től tagja volt a hattagú igazgató tanácsnak is. 1883-tól a Széki egyházmegye, 1885-től pedig az erdélyi egyházkerület választotta meg egyik főgondnokává. 1891-től már rangidős főgondnokként volt Erdély első számú református világi vezetője. 1902-ben pedig az egyetemes világi konvent világi elnöke lett.⁴⁴⁴ Lészai Ferencz jogász, aki számos egyházi tisztsége mellett részt vett az 1881-ben összehívott debreceni zsinaton is.⁴⁴⁵ Szabó Károly bölcséleti doktor, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja⁴⁴⁶ és Tisza László politikus, országgyűlési képviselő, Tisza Lajos fia.⁴⁴⁷ Az első világi ülnökök között volt még Pataki Gyula, Incze Mihály és Székely Gergely is.

Másnap megválasztották a további négy bírót is,⁴⁴⁸ köztük Szász Bélát, Szász Domokos testvérét. Kolosváry Sándor a rokoni kapcsolatra felhívta a közgyűlés figyelmét, illetve az elvire – ami az egyházkerületi reform végül elfogadott szövegébe nem került bele – miszerint a házassági törvényszék bírója nem lehet két testvér.⁴⁴⁹ Így annak helyét Gáspár János foglalta el, akit korábban Eötvös József nevezett ki Alsó-Fehér és Küküllő megyében első osztályú tanfelügyelőnek, valamint tagja volt az 1881-ben összehívott debreceni zsinatnak. A nagyenyedi református egyház főgondnoka, Alsó-Fehér megye és Nagyenyed városának törvényhatósági bizottsági tagja volt.⁴⁵⁰ A másik három megválasztott tag Sárkány Ferencz, a kolozsvári református kollégium tanára, a kolozsvári református egyházmegye gondnoka, az egyházkerület közfő-törvényszékének bírója;⁴⁵¹ ifj. gróf Bethlen János, országgyűlési képviselő, az erdélyi református egyházkerület Igazgatótanácsának tagja,⁴⁵² és Bereczki Sándor voltak.

1878 és 1883 között készült házassági főtörvényszéki jegyzőkönyvekben összesen hét világi ülnök neve azonosítható.⁴⁵³ Újonnan megválasztott bíró volt Gyárfás Domokos,

beszélem: s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segítjen!” A választás menete: Egyhkr. közgy. 1872/68–70.

443 SZINNYEI i. m. 4. kötet 23–24. o.

444 BERTÉNYI Iván, Ifj.: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005. 15. o.

445 SZINNYEI i. m. 7. kötet 1121–1122. o.

446 SZINNYEI i. m. 13. kötet 237–240. o.

447 HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886*. Képviselőház. Budapest, Athenaeum, 1886. 183–184. o.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, Nagel, 1888. 321–322. o.

448 Egyhkr. közgy. 1872. 38. p.

449 Egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 87–35. sz. 275. o.

450 SZINNYEI i. m. 3. kötet 1030–1034. o.

451 SZINNYEI i. m. 12. kötet 189–190. o.

452 SZINNYEI i. m. 1. kötet 1022–1024. o.

453 Újraválasztott tagok: Szabó Károly, Incze Mihály, Gyarmathi Miklós.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

a székelyudvarhelyi református kollégium főgondnoka,⁴⁵⁴ Róth Pál, Dés polgármestere, 1884-től országgyűlési képviselő, a Szabadelvű Párt tagja,⁴⁵⁵ Kolosváry Sándor jogtudós, egyetemi tanár, Dósa Elek tanítványa, az Igazgatótanács tagja⁴⁵⁶ és Inczedy Zsigmond, a Széki egyházmegye algondnoka.

1883-ban⁴⁵⁷ új bíróként választották meg Csató János botanikus–ornitológust, aki 1861-től szolgabíró, 1873-tól Alsó-Fehér vármegye főjegyzője, 1874-től 1902-ig alispán volt,⁴⁵⁸ és Jenei Victor jogászt, egyetemi tanárt, Dósa Elek tanítványát, aki 1872-től a kolozsvári egyetem oktatója „*az észjog, jog- és államtudományi encyclopaedia s a protestáns egyházjog előadásával bízván meg*”, a kolozsvári református egyház-község jogi gondnoka, később a Kolozsvári egyházmegye egyházkerületi képviselője, 1878-tól az egyházkerület Igazgatótanácsának tagja, valamint az erdélyi egyházkerület képviselője volt az 1881-es debreceni zsinaton.⁴⁵⁹ A Házassági Főtörvényszék új tagja lett gróf Bethlen Géza, Balogh Károly, Turóczy Pál és dr. Szócs Emil.

Három évvel később választották meg⁴⁶⁰ Kerekes József királyi tanácsost, akit 1869-ben Eötvös József közoktatási miniszter Kraszna-Középszolnok megyék tanfelügyelőjévé nevezett ki, 1876-tól pedig az előbbi két megyéből kialakított Szilágy megyében volt tanfelügyelő. Kerekes tagja volt ezenkívül „*a veres kereszt-egylet, múzeumegylet, mezői gazdasági egyesület választmányainak*”, hat évig az egyházkerület Igazgatótanácsának munkájában is részt vett, 1881-ben pedig képviselő volt a debreceni zsinaton.⁴⁶¹ Újonnan választott tag volt még Nagy Sámuel és Veres Ákos.⁴⁶²

1887-ben csatlakozott⁴⁶³ a törvénykező fórum világi tagjaihoz Bihari Sándor, aki 1860-tól a marosvásárhelyi főiskolában a történet és a klasszika literatura tanára, 1862-től 1879-ig az intézmény igazgatója, 1884-től gazdasági felügyelő volt.⁴⁶⁴

1890-ben⁴⁶⁵ lett az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bírója Simó Lajos, országgyűlési képviselő, aki 1875 és 1881 között a Magyar-Láposi kerület képviselője, és a gazdasági bizottság előadója volt négy évig. 1882-ben egyházmegyéje algondnokává,

454 SZINNYEI i. m. 4. kötet 13. o.

455 SZINNYEI i. m. 11. kötet 1246–1247. o.; HALÁSZ (1886) i. m. 147–148. o.

456 NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola*. Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz. 36–38. o.; NAGY (2017a) i. m. 296–304. o.; STIPTA i. m. 110–114. o.

457 Egyhkr. közgy. 1883. 19. p., 26. p. Újraválasztott tagok: „Szabó Károly, Gyárfás Domokos, Gyarmathy Miklós, Roth Pál, dr. Kolozsvári Sándor, br. Inczédi Zsigmond.”

458 KENYERES i. m. 304. o.

459 SZINNYEI i. m. 5. kötet. 487–488. o.; SZALAI Anikó – SZIEBIG Orsolya Johanna: *Jenei Viktor (1840–1887)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz. 343–355. o.

460 Egyhkr. közgy. 1886. 34. p. d.)

461 SZINNYEI i. m. 6. kötet. 47–49. o.

462 Újra választott tagok: Gáspár János, Csató János, Gyárfás Domokos, Gyarmathy Miklós, Róth Pál, Kolosváry Sándor, Jenei Victor, Szabó Károly, gr. Bethlen Géza.

463 Egyhkr. közgy. 1887. 24. p.

464 SZINNYEI i. m. 1. kötet. 1063–1064. o.

465 Egyhkr. közgy. 1890. 40. c.)

később főgondnokává választotta. 1896-ban az erdélyi egyházkerület státusgondnoka lett. 1884-ig a nagyilondai kerületet képviselte szabadelvű párti programmal, 1892-ben visszatért a magyar-láposi kerülethez, 1896-ban és 1901-ben ismét a nagyilondai kerületben lett képviselő.⁴⁶⁶ Ugyanebben az évben választották meg Dózsa Gábort is.

Az 1892-es,⁴⁶⁷ utolsó világi bírói választás alkalmával három új tag került a grémiumba, kilenc régi tag mandátumát újította meg az Egyházkerületi Közgyűlés.⁴⁶⁸ Márkus János mellett bekerült Török István bölceleti doktor, aki 1882-től a kolozsvári református kollégium történelmi tanszékének rendes tanára, majd a kollégium államilag segélyezett főgimnáziumának igazgatója volt,⁴⁶⁹ valamint Geréb Márton, református főiskolai tanár, 1871-től kolozsvári református főiskola oktatója, majd inspector–professora lett.⁴⁷⁰

4.2.3. A Házassági Főtörvényszék működése

Az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék rendes ülését évenként egyszer tartotta, az Utasítás értelmében azon a helyen és időben, amikor az évenkénti egyházkerületi közgyűlés ülésezett.⁴⁷¹ Ez csak a rendes egyházkerületi közgyűlés idejére vonatkozott, a rendkívüliére nem. Például az Erdélyi Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlést tartott 1887. április–májusban,⁴⁷² illetve 1891. június 17-én,⁴⁷³ ebben az időben azonban a Házassági Főtörvényszék nem ülésezett. Az évenként egyszeri rendes ítélkező időszak rendszerint legfeljebb öt-hat napig tartott. Ez a szokás egészen az 1893-ig megmaradt,⁴⁷⁴

466 HALÁSZ (1886) i. m. 151. o.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892.* Budapest, 1888. 296. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1892–1897.* Budapest, 1892. 309. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901.* Budapest, 1897. 339. o.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906.* Budapest, 1901. 359–360. o.

467 Egyhkr. közgy. 1892. 46. p.

468 Nagy Sámuel, Kerekes József, Gyarmathy Miklós, Simó Lajos, Kolosváry Sándor, Dózsa Gábor, Csató János, gróf Bethlen Géza, Bihari Sándor.

469 SZINNYEI i. m. 14. kötet. 483–485. o.

470 SZINNYEI i. m. 3. kötet. 1145. o.

471 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 10. §.

472 Egyhkr. közgy. 1887. április 28–30-án és május 1-én tartotta üléseit.

473 Egyhkr. közgy. 1891. június 17.

474 Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendes üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1866. június 12., 14.; 1867. július 1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11.; 1868. június 22., 23., 25., 26., 27., 28., 29., július 1., 2.; 1869. június 7., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 16.; 1870. június 27. 28. 29. 30. július 1. 2. 3. 4. 5.; 1871. június 19. 20. 21. 22. 24. 25. 26. 27. 28.; 1872. augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27.; 1873. november 3. 4. 5. 6. 7. 8. 11. 12.; 1874. április 15. 16. 20. 21.; 1875. május 25. 26. 27. 28. 29. 31. június 1.; 1876. június 13. 14. 15. 18. 19.; 1877. május 28. 29. június 3. 4. 5.; 1878. június 19. 22. 23. 24.; 1879. november 4. 6. 7.; 1880. május 24–27.; 1881. június 16. 17. 18.; 1882. június 2. 6. 7. június 4.; 1883. május 19–22.; 1884. június 6–11.; 1885. június 1–3.; 1886. június 21.; 1887. május 1. 2.; 1888. október 2.3.4.5.; 1889. október 10.11.12.; 1890. november 7. 8. 9.; 1891. szeptember 29. 30. október 1.2.; 1892. szept 14.; 1893. november 7. 8. 9.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

a jogerősen ellátott ügyek száma pedig száznyolcvan és háromszáz között mozgott.

1891-ben Szász Gerő közjegyző a Házassági Főtörvényszék ülésén felvetette azt a kérdést, hogy *„vajjon a mi nehézkes, késedelmes mert egy évben csak egyszer ülésező házassági főtörvényszékünk mostani szervezet úgy általában hozzá illik-e a modern jogállamnak századunkban mindinkább érvényesülő azon principiumához, mely az igazságszolgáltatás terén az ügyek gyors elintézését követeli meg; vajjon nem kellene-e szervezetén valami reformot végrehajtani olyan irányban, hogy a bírának esetleges többszöri, sőt a szükséghez képest rögtöni behívása eszközölhető legyen”*. Válaszul a Főtörvényszék – belátva a reformok szükségességét – egy bizottságot küldött ki, hogy tegyen javaslatot arra vonatkozóan, milyen módosítások szükségesek az ítélezés gyorsításához. A bizottság tagja volt Szász Gerő, Bartha Lajos, Kolosváry Sándor, Deési Gyula és Nagy László főtörvényszéki bírók.⁴⁷⁵ A javaslat elkészítésére a következő rendes egyházkerületi közgyűlésig kapott időt a grémium. Annak azonban, hogy ez a tervzet elkészült volna, a jegyzőkönyvekben nem találtam nyomát.

1892-ben, Bartha Lajos esperes indítványára a Házassági Főtörvényszék kimondta, hogy az idő rövidege és a jogerősen elbírálandó válóperek nagy száma miatt a Házassági Főtörvényszék két *„szakaszra”* oszlott, az egyik szakasz elnöke a püspök marad, a másik elnöki székét pedig a közfőjegyző foglalta el. Az elnökhelyettesi poszt betöltésére azt az elvet alkalmazták, hogy – amennyiben az elnök akadályoztatása miatt nem tudja vezetni az ülést – a legidősebb esperes veszi át a helyét. A helyettesítés azonban nem volt automatikus, Hegedűs Lajos és Barthy Lajos személyét az ítélező fórum tagjainak is jóvá kellett hagynia.⁴⁷⁶

A felekezeti házassági bírászkodás utolsó éveiben, 1894-ben és 1895-ben újabb változtatás történt; a Főtörvényszék évenként kétszer tartott rendes ülést.⁴⁷⁷

A rendes ítélezési napokon túl a püspöknek joga volt rendkívüli ülést összehívni, amennyiben – az illető peres felek kérelme folytán – azt indokoltan ítélte.⁴⁷⁸ Az első rendkívüli házassági főtörvényszéki ülést 1874. november 11-én tartották. 1879-ig jellemzően évente egy alkalommal hívta össze a püspök a grémiumot, ezt követően azonban évente háromszor-négyszer is ülésezett az erdélyi református házassági jog legfontosabb ítélőtanácsa.⁴⁷⁹ Ami az ellátott ügyek számát illeti, jelentős

475 EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 94. o. 1891. 243. p.

476 EREL, A21. D. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 99. o. 1. p.

477 1894. április 2.3.; 1894. november 3.; 1895. március 19.; 1895. június 23.

478 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 10. §.

479 Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendkívüli üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1874. november 11.; 1875. július 30.; 1876. augusztus 17.; 1878. október 8.; 1879. március 7.; 1879. május 6.; 1879. szeptember 29.; 1879. december 20.; 1880. július 9.; 1880. november 30.; 1880. december 28.; 1881. január 18.; 1881. augusztus 29.; 1881. október 30.; 1882. augusztus 30.; 1882. október 2.; 1882. november 23.; 1883. február 15.; 1883. augusztus 19.; 1883. október 11.; 1883. november 16.; 1883. december 28.; 1884. április 4.; 1884. július 23.; 1885. szeptember 22.; 1885. szeptember 23–24.; 1886. április 15.; 1886. május 17.; 1886. február 2.; 1886. augusztus 18.; 1886. november 18.; 1887. augusztus 29.;

szóródás figyelhető meg. Az 1878. október 8-án megtartott rendkívüli ülésen 37 ügyet tárgyaltak. Gyakori volt azonban azoknak az üléseknek a száma, ahol egyetlen érdemben eldöntött ügygel találkozunk. 1879. március 7-én például egyetlen egy ügyben hoztak ítéletet.⁴⁸⁰ Fontos megjegyezni, hogy a házasságvédő által hivatalból fellebbezett ügyeket – amelyeket csak a rendes üléseken láttak el – automatikusan tárgyalták, míg a peres felek által – a másodfokú fórum elé vitt kérelmek esetén – a Főtörvényszéknek először a kérelem felvételéről kellett döntenie, csak azt követően tárgyalhatták érdemben az ügyet. Ugyanezen év májusában tartott rendkívüli ülést pedig három ügy miatt hívták össze, köztük gróf Batthyány József 1872-től Moson, majd Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánjának ügyét, amelyben kimondták Batthyány Ludovikával kötött házasságának felbontását.⁴⁸¹

Az utolsó rendkívüli házassági főtörvényszéki ülést 1895. augusztus 29-én tartották, amely egyben az erdélyi református házassági felsőbb bíróság utolsó tanácskozása is volt.

Az egyházkerületi házassági rendes főtörvényszéken az elnökön és a jegyzőn kívül hét szavazatképes bíró jelenléte volt szükséges.⁴⁸² Az Utasítás ehelyütt meglehetősen felületesen fogalmazott, ugyanis a szavazatképes bírók egyházi vagy világ minőségét nem említette. Érdekes adalék lehetett volna, ha a jelenlevő bírók létszámát végig tudjuk követni, ez azonban nem lehetséges, mivel számtalan helyen nem, vagy csak felületesen rögzítették a jelenlevőket. Több helyen csak az egyháziak névsorát foglalták írásba, másutt csupán annyit jelöltek, hogy egyházi és világi bírók is jelen voltak: „*Jelen évi közgyűlés jegyzőkönyvében megnevezett esperesek, jegyzők és választott világi bírák*”.⁴⁸³ Azon a jegyzőkönyvek alapján, amelyek pontosan rögzítették a jelenlevők névsorát, pedig kijelenthető, hogy gyakran előfordult, hogy a világi bírók kis számban jelentek meg.

A Házassági Főtörvényszék rendkívüli üléseire azokon kívül, akik hivatalból kötelesek voltak jelen lenni, a püspöknek három egyházmegyei esperest és két világi bírót is meg kellett hívnia.⁴⁸⁴

1887. október 31.; 1887. november 1.; 1888. február 7.; 1888. március 13.; 1888. március 24.; 1888. november 16.; 1889. február 19.; 1889. április 25.; 1889. június 21.; 1890. február 27.; 1890. március 15.; 1890. július 1.; 1891. március 7.; 1891. május 12.; 1891. június 17.; 1892. május 6.; 1892. július 17.; 1892. december 28.; 1893. január 31.; 1893. április 26.; 1893. május 30.; 1893. július 7.; 1895. január 4.; 1895. július 15.; 1895. augusztus 29.

480 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 483. o. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 1–2. o.

481 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 485–486. o. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 2–5. o. 3–4. sz.

482 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 12. §.

483 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 435. o.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 1. o.

484 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 13. §.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

Szász Domokos közjegyző a fegyelmezetlen gyakorlat miatt, és a jogbiztonság elvének határozottabb szem előtt tartása érdekében, az 1879. május 6-i rendkívüli ülésen határozati javaslatot nyújtott be. Ebben azt ajánlotta, hogyha a rendkívüli gyűlésen csak egy folyamodó fél nyújt be kérelmet, akkor a főtörvényszék hivatalnokain, a pert felküldő alszék elnökén és jegyzőjén kívül, be kell hívni a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésére – a névkönyv sorrendje szerint – három esperest és két világi bírót mint székbírákat. Ha a folyamodó felek száma kettő, akkor hat esperest és négy világi bírót és így tovább.

A Házassági Főtörvényszék a javaslatot végül azzal a módosítással fogadta el, hogy meghagyták a püspöknek azt a jogát, amely szerint, ha valamely folyamodó fél a főtörvényszék egybehívásának a díját befizeti, akkor annak összes tagját egyszerre behívhatja.⁴⁸⁵

A csupán a peres felek nevét és az ítéletet rögzítő jegyzőkönyvekből az ülések menetére vonatkozó további információ nem áll rendelkezésünkre. A szűkszavú feljegyzésekből azonban kiderül, hogy a főtörvényszéki ülésen nem vehettek részt sem a peres felek, sem pedig a jogi képviselőjük. A fellebbezést az egyházmegyei törvényszéken kellett előterjeszteni, ezt követően az esperes és a jegyző terjesztette fel az ügyet a Főtörvényszék elé. Az ügyeket egyházmegyénként tárgyalták, az Utasítás szerint pedig azok az esperesek és jegyzők, akiknek egyházmegyéjéből felterjesztett pert éppen tárgyalta a törvénykező fórum, az ügy előadóiként vehettek részt az ülésen, de – annak érdemére nézve – szavazati joggal nem rendelkeztek.⁴⁸⁶

A másodfokú fórum előtt a bizonyításnak nem volt helye, csupán az alszéken lefolytatott per iratai alapján hozták meg végső, jogerős döntésüket. Ezt követően az előadó esperes és jegyző a per iratait visszakapta, és elhelyezte az egyházmegye levéltárában egy toldalékkal, amely a főtörvényszék ítéletét tartalmazta.

4.2.4. A Főtörvényszék gyakorlata

A Házassági Főtörvényszék, mint másodfokú ítélkező fórum reformatórius jogkörrel rendelkezett, amelynek keretében, főszabály szerint, jogkérdésben döntött. Az ítélet az elsőfokú határozathoz való viszonya alapján lehetett helybenhagyó, módosítással helybenhagyó, módosító vagy elutasító. Amennyiben az egyházmegyei házassági törvényszékek ítéletét nem változtatták meg, csupán annyit rögzítettek, hogy az „*Alszék ítélete helyben hagyatik*”.⁴⁸⁷

A módosítással helybenhagyó ítéletben a Házassági Főtörvényszék megváltoztathatta az elsőfokon döntést hozó fórum által hivatkozott jogcímet, a per tárgya feletti döntést, az esetleges jogkövetkezményeket és a perköltség viseléséről szóló rendelkezést.

485 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 1879. május 6. 9. p.

486 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 11. §.

487 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 14. p.

A jogcímbeli változással kapcsolatos gyakorlat nem volt egységes, mivel egyaránt megtalálhatóak voltak ezzel kapcsolatban a módosító és a módosítással helybenhagyó ítéletek is. A teljes ítéletet megváltoztatták egy 1879-ben hozott döntésben, amely úgy fogalmazott, hogy „*az alszék ítélete megváltoztatásával felek a h. t. a 181–182. §-ai alapján választatnak el*”.⁴⁸⁸ A változással elfogadó ítéletre példa Telegián Zsófia felperes Tinta János alperes elleni perének 1883-ban hozott másodfokú ítélete, amelynek megfogalmazása szerint az „*Alszék ítélete helyben hagyatik, azon változtatással, hogy a felek a 184. §. alapján választatnak el. [...]*”⁴⁸⁹ A jegyzőkönyvek alapján azonban megállapítható, hogy az utolsó évtizedre a második megoldás rögzült a joggyakorlatban.

A per tárgya feletti döntés másodfokú változtatásának legtipikusabb példája, amikor a felek engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkoztak, aminek alapján az egyházmegyei törvényszék ki is mondta a házasság felbontását (végelválást), ezt azonban másodfokon hat hónap separatióra változtatták: az „*Alszék ítélete megváltoztatással felek hat hora separattatnak a hat hó elteltével alszék hozzon ítéletet és terjessze fel főt. püspök afiához ki felhatalmaztatik a végítélet kimondására*”.⁴⁹⁰

Számos esetben a jogcímet és az az alapján hozott döntést nem korigálta a Főtörvényszék, azonban a megfogalmazott jogkövetkezményeket módosította, vagy kiegészítette. Egy 1877-es ítéletben helybenhagyták az alszék ítéletét azzal a „*hozzáadással*”, hogy a bűnös alperes egyházi fenyítésre ítélték másodfokon.⁴⁹¹

Számos olyan eset is rögzítettek, amelyben a helybenhagyott ítélet több elemét is megváltoztatták. Egy 1897-es esetben például az egyházi ítélkezőforum úgy határozott, hogy az alszék ítéletét helybenhagyta, a szankció tekintetében viszont azzal a módosítással élt, hogy az alperest a liga alól felmenti, ugyanakkor – hatáskör híján – a gyermektartás kérdésével kapcsolatban a felperest a külhatósághoz, tehát a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező világi bírósághoz „*utasította*”.⁴⁹² Egy másik ügy kapcsán a bíróság csupán a házasság felbontásának a tényét hagyta változatlanul, ugyanakkor megváltoztatta mind a jogcímet – „*a 202-ik §-on választatnak el*”⁴⁹³ –, mind pedig a jogkövetkezményt: a hűtlenül elhagyó és többszöri felszólítás ellenére vissza térni nem akaró alperest az egyházmegyei özvegy-árvai pénztár számára tíz forint befizetésével büntették.⁴⁹⁴

488 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 1. p.

489 EREL, A21. D. Az erdélyi evang. reform. egyházkerület Házassági Törvényszékének Kolozsvárott, 1883. május 19–22-én tartott rendes üléseiről vezetett Jegyzőkönyv, Gyulafehérvári egyházmegyéből, 2. p.

490 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 448. o. 101. p.

491 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 453. o. 166. p.

492 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 2. p.

493 Hűtlen elhagyás (desertio infidelis) alapján.

494 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

A püspöknek, mint az erdélyi református Házassági Főtörvényszék elnökének, különleges, az ítélkezéshez kapcsolódó jogköre volt: ha a másodfokú fórum az elsőfokon keletkezett iratanyagok átvizsgálása során valamilyen igazolásbeli hibát vagy hiányt fedezett fel, elutasítás nélkül, hiánypótlásra hívhatta fel a peres feleket és az elsőfokon eljáró egyházmegyei házassági törvényszéket. Ebben az esetben is meghozták az ítéletet, jogerőre azonban csak abban az esetben emelkedett, ha a hiányzó okiratokat megküldték a püspöknek. Egy 1877-es ügyben hozott ítéletben a Főtörvényszék úgy határozott, hogy helybenhagyja az alszék ítéletét: „Érvénybe lép alperes keresztlevele és az esketési bizonyítvány főt püspök úrhoz beküldésével.”⁴⁹⁵ Ez a gyakorlat fennmaradt a magyarországi felekezeti házassági bírászkodásának végéig. 1894-ben például úgy határozta egy házasság felbontására vonatkozó perrel kapcsolatban, hogy az csak akkor lép érvénybe, ha a felperes megküldi keresztlevelét a püspöknek,⁴⁹⁶ *másutt ugyanezt a perjogi lehetőséget a felek rendes esketési bizonyítványának hiányába kapták meg.*⁴⁹⁷

A püspöki levéltár mindmáig őriz olyan leveleket és okiratokat, melyek az ítéletet követő hiánypótlás gyakorlatáról tanúskodnak.⁴⁹⁸ 1873. december 31-én írt Ágoston Mózes esperes levelet a püspöknek, amelyben így fogalmaz: „*A közelebbi házassági Főtörvényszék, Kiskeréki Dobolyi Anna válóperében kimondott elváltató ítélet érvényességét, azzal függesztette fel, hogy ezen keresztlevelet méltóságodhoz felküldjem. Tisztelettel ide mellékelve ime betejesztem.*”⁴⁹⁹ Fontos a levélben megfigyelhető adalék, hogy – a többi ilyen jellegű hiánypótláshoz hasonlóan – ezt sem közvetlenül a felek vagy a jogi képviselőjük terjesztették be, hanem az esperes, vagy más esetben a jegyző, aljegyző, ezzel is erősítve az okirat eredetiségét és hitelt érdemlő voltát.

A püspöki hatáskör azonban bizonyos esetekben szélesebb volt. Egy a Nagysajói egyházmegyében 1874. március 31-én tartott törvényszék jegyzőkönyvi kivonatának felküldésével a felperes jogi képviselője a következőt kérvényezte: „*hogy Goldschmidt Antonia válóítélete mult 1873dik év november 11-én tartott főtörvényszékünk által 6 hónapi separatio változtatván kéri, hogy ezen separatio ideje kiteltével Püspök atyafia bizassék meg a felülvizsgálatával és ítélet kiadásával*”. Válaszul a Házassági Főtörvényszék azt a határozatot hozta: „*Goldschmidt Antonia válóügyében, ha ő 6 hónap kiteltével külhatósági kényszerítésre sem kíván férjével együtt élni: alszék hozzon új ítéletet, és terjessze fel f. t. Püspök afiához, ki felhatalmaztatik az ítélet felül vizsgálatára, s végellátására.*”⁵⁰⁰

jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 13. p.

495 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület 1877. Május 28-án kedden Kolozsvárt főtiszteletű püspök: Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági főtörvényszék jegyzőkönyve, 32.

496 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1894. november 6. 170. p.

497 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1894. november 6. 171. p.

498 EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei: 5–1874; 1269–1874.

499 EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei 5–1874.

500 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 334. o. 124. p.

1880-ban a felperes a végítélet kimondását kérte a Főtörvényszéktől, amely formai szempontból nem látta akadályát a jogerős bontás kimondásának, mivel azonban a korábban megítélt separatio még nem telt le, ezért végzés formájában egy „szűkebb körű törvényszéket” delegált a püspök elnöklete mellett, Szász Gerő, Baló Sándor, Kolosváry Sándor és a közjegyző személyében, amelyet díjtalan eljárás mellett arra hatalmaztak fel, hogy a jelzett határidő leteltével kimondja a végítéletet.⁵⁰¹

A peres felek által benyújtott kérelem visszautasítására több forma is létezett, attól függően, hogy a házasfeleket összerendelték vagy eljárási hiba miatt jogorvoslatnak nem volt helye. Végzés formájában rendelték össze azokat a házasfeleket, akiknek ügyében a házasság felbontására nem találtak törvényes okot, például 1883-ban dr. Dezső Béla ügyében döntött így a bíróság, miután az erdélyi római katolikus szentszék hivatalból áttette a református – felperes vallása szerinti – törvényszékre az ügyet.⁵⁰² Miklós Ilona felperes Balázs János alperes ellen indított perében az alperes azt kérelmezte, hogy az alszék által hozott ítéletet változtassák meg, és az új bizonyítékok alapján hozzanak újabb ítéletet. A Főtörvényszék válasz formájában utasította el a kérelmet arra hivatkozva, hogy a felperes a törvény által „kijelölt menedékkal” nem élt határidőn belül.⁵⁰³ *Válasz formájában küldték vissza azokat a fellebbezett döntéseket is, amelyeknél a kulcsfontosságú okiratokat nem csatolták.*⁵⁰⁴

4.2.5. A Házassági Főtörvényszék ítélezésen túli tevékenysége

A Házassági Főtörvényszék a házassági perek másodfokú ellátásán kívül számos olyan esetben is hatáskörrel rendelkezett és ülésén döntött, amely az ítélező tevékenységen túlmutat.

Ennek egyik alapja, hogy az 1882-es Utasítás végrehajtásával az egyházkerületi Házassági Főtörvényszéket bízták meg.⁵⁰⁵ A világi jog területén mindennapos végrehajtásra vonatkozó normának különleges jelentése van ehelyütt. Az egyházmegyék és az egyházkerület közötti féltve őrzött vertikális feladat- és hatalommegosztás rendszere itt lazulni látszik, mivel ezáltal – és a korábban tárgyalt büntetések kilátásba helyezésével – a kapcsolat a csupán elsőfok-másodfok törvénykezési viszonyra szorítkozó kapcsolatot túllépte, és megjelent egyfajta felügyeleti és az egységes jogalkotás megvalósítása érdekében normaalkotó szerepkör is, amely azonban nem került

501 EREL, A21. D Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880. november 30. 2. p.

502 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 717. o. Házassági Rendes Törvényszék 1883. 149. p.

503 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 449. o.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 114. p.

504 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve. 1866–1885. 522. o.; Az erdélyi. ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879. november 4–7. 187. p., 189. p.

505 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 80. §.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

pontos meghatározásra, teret hagyva ezzel a Házassági Főtörvényszék és Közgyűlés közötti hatásköri vitáknak.

Minden olyan kérdésben a Házassági Főtörvényszék döntött, vagy hiátus esetén alkotott új részletszabályt, amely a házassági bíróságok eljárásához kapcsolódott. Egy 1878-as ülés alkalmával például egy ítéleti formulát fogadtak el.⁵⁰⁶ A Házassági Főtörvényszék jóváhagyása kellett a *csík-gyergyói misszió házassági ügyekben alkalmazott Rendszabályok* elfogadásához is. Figyelemre méltó ellentét azonban, hogy az „*oláhországi házassági bíráskodás*” egyes szervezeti elemeinek átalakítását az Egyházkerületi Közgyűlés végezte, a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben ezzel az ügygel kapcsolatban azonban semmilyen jóváhagyásra utaló bejegyzést nem találtam.

Határozat formájában döntött a bírói fórum minden igazgatással kapcsolatos ügyben, illetve az egyes peres ügyek kapcsán felmerülő olyan tisztázatlan kérdésekben, amelyek elvi jelentőséggel bírtak, ez a tevékenység azonban az 1882-es Utasítást megelőzően is megvolt. Már a *munkájának megkezdésekor a perköltségekből befolyó pénzüsszeg felhasználásának tárgyában is döntést hozott. Püspök a „generális pénztár jövőben miként kezelésének elintézését”* tanácskozára tűzte ki. Ezt arra hivatkozva tette, hogy a generális pénztár első alapja az az alapítvány volt, amelyet a papi özvegyek és árvák segélyezésére alapítottak azzal a meghagyással, hogy annak kamatjából azokat a papi özvegyeket és árvákat támogassák, akiket a püspök elnöklete alatt évenként ülésező *Közssinat a segélyre méltóknak tartott. Tekintettel arra, hogy az alapítvány tőkét idönként a papság a saját vagyonából gyarapította, a „házassági törvényszékünk határozattá emeli, hogy a generalis pénztár jövőben az egyházkerületi házassági törvényszék egyenes felügyelete alatt legyen – ide terjesztették fel ezt illetőleg, a pénztári számadás, és az egyházkerületi házassági törvényszék által határozottassék meg a segélykiosztás, – mivelhogy az egyházkerületi közgyűlés házassági törvényszéke testületében vannak leginkább ez idő szerint képviselve azok, akik a generalis pénztárt eddigelő kezelték, gyarapították, s máris gyarapítani első sorban ismerik kötelességüknek”*. A határozat megfogalmazása szerint pedig felkérték az Egyházkerületi Közgyűlést, hogy *„a nyilvánosság szükséges ellenőrzéséért jegyzőkönyvébe vezetessék be évenként a generalis pénztárról vezetett számadást, és segélykiosztás kimutatását, s egyszersmind részéről is bármi kevéssel e jótékony célból alapított, s e célból tovább is fenntartani, s gyarapítani szándékolt pénztárunkat idönként gyarapítani sziveskedjük”*.⁵⁰⁷ Az ezt követő időszak egyházkerületi közgyűléseinek jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a vonatkozó kimutatásokat éveként rögzítették, és nyilvánossá tették.

A Szász Domokos által 1879-ben beterjesztett, korábban már tárgyalt és elfogadott határozati javaslat a rendkívüli gyűlések tartásának díját a folyamodó felenként 500 forintban állapította meg. Azt is tartalmazta, hogy a püspök *„convoca foriájának*

506 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1878. 482. o.

507 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtisztelető Püspök Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve. 2. p.

taksája”, valamint a közjegyző ítéletdíját az addigi száz forintról minden folyamodó fél után ötven-ötven forintra, és a püspök asztaldíját az addigi ötven forintról 25 forintra szállítsák le. Az osztalékok korábbi arányát meg kívánták tartani, ez viszont azt jelentette, hogy a püspök három, a közjegyző kettő, a közügyigazgató kettő, az egyházi székbírák egy, a világi bírák pedig húsz forintot kaptak fejenként minden rendkívüli főtörvényszék elé hozott ügyért.⁵⁰⁸

1889-ben bizottságot küldtek ki annak érdekében, hogy készítsen javaslatot arról, hogy az egyházkerületi közjegyző és a director házassági rendes főtörvényszéki üléseinek perdíjából járó osztalékának összegét – az addigi gyakorlat alapján – rögzíteni tudják. A Főtörvényszék a bizottság javaslatának elfogadásával határozatban kimondta, hogy az egyházkerületi közjegyző és a director a rendes székbírói osztalékon felül viselt hivatal után egy osztalékra jogosult.⁵⁰⁹

A Házassági Főtörvényszék járt el azokban az ügyekben, amikor egyes házassági törvényszékek közötti illetékességgel kapcsolatos vita alakult ki. A Házassági Főtörvényszék tárgyalta például Zöld Polixénának az ügyét, amelyben a Nagyenyedi egyházmegye törvényszéke 1871. május 2-án hozott ítéletet. Rendhagyó módon a per iratanyagának egy része a püspöki levéltárban maradt, nem került vissza az az elsőfokon eljáró egyházmegyei házassági törvényszékhez. Az ügyet az alperes feleség szemszögéből ismerhetjük meg, mivel az egyházmegyei szinten meghozott ítéletet követően, 1871. május 18-án ő kérte püspököt az ítélet megváltoztatására. A beadványból az derül ki, hogy férje, Tordai Jakab Gergely elűzte őt a háztól, azért, hogy „rosszhírű kéjhölgyekkel megszokott társalgását háborítatlanul üzhesse”. Ezért neki kiskorú lánygyermekével együtt a szüleihez kellett költöznie.⁵¹⁰ A férj – miután a helyi pap igazolása szerint a békepróbát tettek, de az nem vezetett eredményre⁵¹¹ – a Nagyenyedi egyházmegyénel 1870. október 26-án „tiltó pecsétet szerzett”,⁵¹² amit néhány nappal később, 1870. november 1-jén átadott Mezei Andrásnak, azzal, hogy azt prezentálja. Ugyanezen a napon a regius felkereste Zöld Polixénát, akit eltiltott a férjétől, valamint közölte vele a legközelebbi házassági törvényszéki ülés helyét és idejét, ezzel megidézve őt az ott kezdődő házassági perre. Fontos kiemelni, hogy Mezei András a feleséget egyedül kereste fel.⁵¹³ 1871. február 28-án került sor az első tárgyalásra. Az alperes feleség nem jelent meg a bíróság előtt, ahol felperes férj előadta, hogy miután az első felesége meghalt, egyedül maradt három gyermekkel,

508 EREL, A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 4–5. o. 1879. május 6-án megtartott ülésen 9. potban.

509 EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 75. o. 156. p.

510 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1871. május 18. Zöld Polixéna levele a püspökhöz.

511 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1870. október 18. Jegyzőkönyvi kivonat Az Ujtordai ev. reformált egyházközség lelkészi hivatala jegyzőkönyvéből. Sz. 16.

512 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1870. október 26. Tiltó pecsét.

513 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1870. november 1. Idéző utasítás.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

és az alperes személyében „nem csak az alperes nőt, de az anyát is feltalálni gondolta”, de csalódnia kellett mert az új feleség indulatos volt és sokat veszekedett, időnként pedig a gyermekek és a házicselések előtt is kiabált, ráadásul még meglehetősen tékozló természet is volt. Ezen tények alapján pedig kérte a házasság felbontását. A Levata tanúsága szerint az első tárgyalás ítéletébe belefoglalmazták, hogy az alperes elfogadta a fórumot, de nem tudott a bírósági tárgyaláson megjelenni.⁵¹⁴

Az alperes a Kolozs-Kalotai egyházmegye esperesi hivatalán keresztül írásban reagált a tárgyalásra. Elismerte, hogy a Nagyenyedi egyházmegye esperesének tiltópecsétjét közölték vele, éppen ezért kényszerült arra, hogy a szüleihez költözzön. Kijelentette, hogy ragaszkodik a törvényhez, ami szerint „actor debet sequi forum iucti”,⁵¹⁵ valamint a férje által választott fórumot nem fogadja el, mivel négy hónapja a Kolozs-Kalotai egyházmegye illetékességi területén található Győrmonostoron lakik. Férje figyelmébe ajánlotta a *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv* 9.⁵¹⁶ és 66. §-át,⁵¹⁷ ami szerint őt a Kolozs-Kalotai egyházmegyénel lehet beperelni.

Az alperes arra is felhívta a figyelmet, hogy a nagyenyedi házassági törvényszék elé nem is volt megidézve, mivel az idézés nem rendelkezett minden törvényes kellemelével, ugyanis Bod egyházi törvénykezéstről szóló művének 61. § 2. pontja⁵¹⁸ (és az egyház gyakorlata szerint is, amit az 1882-es Utasításban megerősítettek) egyértelműen rögzíti, hogy két egyházi személynek kell az idézést végrehajtani. Elmondása szerint a tordai kántor csupán a tiltó pecsétet közölte, az idézésről szó sem esett, de ha esett volna is, akkor is érvénytelen lett volna, mivel egyedül volt. Az elhúzódozó vitában, amelynek második bírósági tárgyalása 1871. május 2-án folyt, ahol a férj érvénytelennek jelentette ki az alperes érveit és kérte az elváltatást. Az eljáró házassági törvényszék ugyanezen a napon született részleges ítéletével megerősítette a saját illetékességét. Az alperes szóbeli nyilatkozatával szemben az egyedül eljáró kántor írásos véleményét fogadta el.⁵¹⁹

Ezt követően fordult az alperes, Zöld Polixéna a püspökhöz azzal a kéréssel, hogy a Nagyenyedi egyházmegye házassági törvényszékének ítéletét változtassa meg és tegye

514 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. Levata.

515 Ez valószínűleg Bod perjogi munkájának egyik „regulája és axiómája”: „Actor debet sequi forum rei”. Benkő verses fordítása: „Felperes ügyének féke, Az Alperes Törvényszéke.” M. E. T. 24. o. 2. pont.

516 M. E. T. 9. § „Melyik a nem illető törvényszék? Amelynek törvénytévő hatalma alatt nincsen az alperes. Eszerint nem illető bíró előtt indítani pert – a törvényszékre nézve – annyi, mint tisztség nélkül való ember előtt vetélkedni, akinek ítéletet tenni nem adatott. Mert ebben az esetben, szabad az alperesnek a törvényszék nem illetőségére kifogást tenni. Mely megeshetik 1.) Ahol a bírónak az alperesen törvénytévő hatalma nincsen. 2.) A hol valaki felsőbb szék színe eleibe folyamodik, az első lépés tételnek hasznával élni elmúlván. 3.) A hol valaki, a maga megyjén kívül helyheztetett bíróhoz folyamodik.”

517 A M. E. T. 66. § az idézés részletes szabályait rögzíti.

518 M. E. T. 61. § 2) „Kik által kell a megintésnek végbe menni? 2) Az egyházban. a) Két Egyházi szolgák által. b) Pap és Oskola mester – Kántor és Egyházfi által. c) Oskolamester és Egyházfi által. d) Egy Egyházi személy, és egy világi nemes ember által.”

519 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. Levata.

le az ügyet, és a kolozs-kalotai házassági törvényszéken ismételjék meg a tárgyalást.⁵²⁰ Az ekkor még a *Közszinat keretein belül működő, de a tényleges ülésezést tekintve különvált törvénykező fórum azt az ítéletet hozta, hogy az első fokú döntést helybenhagyja, mivel fellebbező azt követően költözött az új lakóhelyére, miután az idézést kibocsájtották, tehát a Nagyenyedi egyházmegye házassági törvényszékének illetékességét fogadta el.*⁵²¹

Következetlen volt a Főtörvényszék és az egyházkerületi közgyűlés közötti hatáskört érintő gyakorlat a tekintetben, hogy a törvényszék egyes betegség vagy halál esetén kiesett tagjainak pótlását ki engedélyezze. Egy 1874-es főtörvényszéki ülés alkalmával a Kézdi egyházmegyei jegyző azt a kérést terjesztette fel, hogy mivel egyházmegyénk esperese és jegyzője a főtörvényszéki ülésen nem tudnak megjelenni, ezért a grémium ideiglenes tagjaként és a Kézdi egyházmegyéből felülvizsgálásra kiküldött válóperek előadójaul fogadják el Székely János helyi lelkészt.⁵²² A kérelmet az ítélező tanács tagjai elfogadták. 1885-ben viszont az Orbai egyházmegye azon kérését, miszerint az egyházmegye jegyzőjének, Demeter Sámuel hirtelen halála miatt ideiglenesen, az ülés tartamára Péter Károly helyettes jegyzőt a közgyűlés és a Házassági Főtörvényszék tagját fogadják el, a közgyűlés nem hagyta jóvá határozatával. Ugyanez történt a Görgényi egyházmegye esetében is, amely így Henter Pál aljegyzőt nem delegálta.⁵²³

Az eljárási jog területén a Házassági Főtörvényszéknek fontos szerepe volt a joghézag esetén, hogy a törvényszékek számára iránymutatás adjon. 1871-ben a Marosi egyházmegye házassági törvényszéke – az ekkor még a házassági ügyeket tárgyaló – zsinat elé terjesztett egy ügyet: Szekeres Imre felperes Kelemen Károlina alperes elleni folytatott perében, miután mindkét fél törvényes kibocsátás útján végrehajtott esketését beadta és a szék a feleket e tanúvallomások alapján hat hónapra ágytól és asztaltóli elváltásra ítélte. A határozott időre szóló separatio leteltével az alperes a per letételét kérte, mivel állítása szerint a felperes őt ez idő alatt lakásán felkereste és rábírt az ágy- és asztaltóli elkülönítés megtörésére. A felperes ellenben az alperes állításait tagadta és a házasság felbontásának kimondását követelte. Az alperes „egyszerű” bizonyítványokkal alátámasztotta állítását, de felperes ezeknek a dokumentumoknak az érvényességét vitatta. Mivel az eljáró törvényszék bírói ilyen esetre sem törvényt, sem pedig iránymutatásra alkalmas döntvényt nem ismertek, ezért utasításért folyamodtak a Házassági Főtörvényszékhez, amely kimondta, hogy a házassági törvényszék a fennforgó kérdéses tény való- vagy valótlanága kiderítése érdekében rendeljen el a felek közös meghallgatását

520 EREL, A21. Püspöki levelezés, 539–1871. 1871. május 18. Zöld Polixéna levele a püspökhöz.

521 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 219–220. o. 256. p.

522 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1874. 327. o. 51. p. Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve 3. ív, 51. p.

523 Egyhkr. közgy. 1885. 7. p.

4. Az erdélyi református házassági törvénykezés szervezete az 1870-es évektől

(communis inquisitio), amelynek eredménye fogja eldönteni azt, hogy a per leteendő vagy ki kell mondani a házasság felbontását.⁵²⁴

1875-ben a külhatóságoknak az Igazságügyminisztérium és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megtiltotta, illetve felszólította a felekezeteket az ilyen jellegű eljárások megszüntetésére. A Házassági Főtörvényszék úgy határozott, hogy a peres felek második alkalommal való előállítására kiadott esperesi megintés kézbesítése két presbiter útján történjen, a harmadik alkalommal pedig magától a törvényszék által kiállított átíráttal szólítsák fel, és azzal a kifejezéssel kényszerítsék az engedelmességre, hogy amennyiben nem jelennek meg a házassági törvényszék színe előtt, akkor távollétükben is tárgyalni fogják ügyüket. A határozat alapján ezt a törvényszéki átírást szintén két presbiternek kellett kézbesítenie.⁵²⁵

*A kántortanítók ügyvédként való eljárásáról szóló kérvényt is a Házassági Főtörvényszék bírálta el,*⁵²⁶ ugyanakkor az ügyvédekkel kapcsolatos hatáskörök sem voltak kellően tisztázottak. Jól mutatja ezt az 1885-ös Gál Gábor komlód-oroszféai pap által benyújtott felfolyamodás, amiben a Görgényi egyházmegye törvényszékének azon határozata ellen érvelt, amellyel a házassági törvényszék előtti ügyvédi tevékenységtől eltiltották. Az ügyet az Igazgatótanács először a Közgyűléshez, majd a kérvényt a Közgyűlés a sérelmi bizottsághoz tette át,⁵²⁷ amely azonban átadta az Igazgatótanácshoz elintézésre.⁵²⁸

524 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 220–221. o. 177. p.

525 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 384. o. 1875. 293. p.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártn 1875. május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve 1875. 8. ív, 293. p.

526 EREL, A21. D. Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 99. o. 2. p.

527 Egyhkr. közgy. 1885. 22. p.

528 Egyhkr. közgy. 1885. 56. p.

5. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS HÁZASSÁGI TÖRVÉNYSZÉKEK ELJÁRÁSJOGA

Az erdélyi perjog a perek három fajtáját különböztette meg az eljárás időtartama szerint. Hosszú pereknek azokat az eljárásokat nevezték, amelyeket a régi törvények, különösen az *Approbata* és *Compilata Constitutiok* kifejezetten ekként nevesítettek, és legalább négy törvényszakon keresztül tartottak.⁵²⁹ A bírói gyakorlat azonban eltérve az írott jogtól, tovább bővítette a hosszú perekként tárgyalandó ügyek körét. A Táblai Utasítás sem tudta új alapokra helyezni az erdélyi törvénykezési rendet, ennél fogva számos ellentét alakult ki a régi törvények és a Táblai Utasítás között, amely tovább nehezíti az alkalmazott erdélyi perjog megismerését.

Rövid pernek nevezték azokat a bírósági eljárásokat, amelyeket „*a régi királyok idejében költ törvényekben*” határoztak meg úgy, hogy azokat röviden vagy egyetlen törvényszakon folytassák le. Ide tartoztak azok is, amelyeket az „*újabb törvények*” névszerint ebben a formában rögzítettek, és két törvényszak alatt azelőtt a fórum előtt fejezték be, ahol kezdték.⁵³⁰ A legrövidebb vagy *articularis* pereket is csak azokban az ügyekben lehetett indítani, amelyeket a törvények kifejezetten elrendeltek. A rövid perekre vonatkozó szabályok szerint kellett ítélni minden olyan ügyben, amelyben a törvény sem a hosszú, sem pedig a legrövidebb perek szabályait nem rendelte irányadónak.⁵³¹ A református és az unitárius házassági fórumok is a világi perjog által meghatározott rövid perek szabályai szerint jártak el,⁵³² ennek jellegzetességei egészen a polgári házasság bevezetéséig megfigyelhetőek voltak.

Fontosnak tartom azonban rögzíteni, hogy az erdélyi perjogtörténet feldolgozottságának jelenlegi állása nem teszi lehetővé azt, hogy a házassági bíraskodás eljárási kereteit a Királyhágón túli processzuális rendszer részeként vizsgáljam.

Az Utasítás bemutatása nélkülözhetetlen, mivel Magyarországon hosszas kutatást követően sem találtam egyetlen írásos példányát sem, ugyanakkor az erdélyi könyvtárakban, levéltárakban is alig maradt fenn néhány. Nem szorítokozom azonban csupán normatív leíró bemutatásra. Az általam felvázolt, a 19. század második felében érvényesülő perjogi tételeket, a zsinati, később egyházkerületi közgyűlési határozatokat, az 1882-es Utasítás, a Házassági Főtörvényszék vonatkozó határozatait, valamint a fennmaradt peranyagok alapján összegeztem. A gyakorlatban lezajlott processzus lépéseit egyes perjogi szempontból tipikusnak mondható cselekményeken, beadványokon, periratokon keresztül mutatom be. Szükséges azonban hangsúlyozni,

529 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 189–191. o.

530 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 205. o.

531 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 190. o.

532 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 298. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

hogy az itt felvázolt perbeli cselekményeknek mind az egyes házassági törvényszékeken alkalmazott gyakorlata, mind pedig az azt megelőző korszakokra vonatkozó története fehér foltnak számít.

5.1. A per kezdete

A per alapja a férfiaknak és a nőknek az a kölcsönös joga volt, hogy „szerencsétlen házassági viszony” esetén bármelyik fél követelje a céljának meg nem felelő kötelék végleges felbontását elválás vagy megsemmisítés által.⁵³³

A panaszosnak, aki a per során felperesként lépett fel, miután elhatározta, hogy házasságát fel kívánja bontani, először egyházközségének lelkészénél kellett panaszt tennie. Az Utasítás itt egy szűkítést is bevezetett, csak ott lehetett ezt a panaszt megtenni, ahol az alperes legalább hat hete lakott.⁵³⁴ Ez a korlátozó szabály valójában azt tette lehetővé, hogy az adott községben mindössze hatheti tartózkodást követően, a felek az erdélyi házassági jog szerint bonthatták fel házasságukat.

A panasz alapján az illetékes lelkész megidézte a bepanaszolt hitvestársat. A széles lelkészi eszköztárú, csupán alapvető lépéseiben szabályozott eljárás során a lelkész a feleket kihallgathatta, illetve szembesíthette egymással. Minden esetben meg kellett kísérelnie a felek kibékítését. Ha a lelkésznek a kibékítésre tett kísérlete nem járt eredménnyel, a körülmények figyelembevételével és a sérelem mértéke alapján nyolc nap gondolkodási időt adhatott.⁵³⁵ Ha ennek leteltével sem sikerült jobb belátásra bírni a házasságukat személyesen – vagy két presbiter jelenlétében –, akkor erről hivatalos számmal és pecséttel ellátott bizonyítványt kellett kiállítania a panaszos fél részére.⁵³⁶ 1862-ben Fehér György református lelkész az alábbi békepróbát igazoló okiratot állította ki: „*Bizonyítvány, mely szerint Kúdor István és Barta Erzsébet, mint békétlenkedő házastársak, a mai napon Consistoriumunk előtt megjelenvén közöttök a békét helyreállítani elpróbáltam, de óhajtott siker nélkül. Miről ezennel hivatalosan bizonyítok Farkason Augusztus 28-án 1862ik évben. Fehér György ref.pap.*”⁵³⁷

Hasonlóan tömör békéltetésről tanúskodik egy 1876-os bizonyítvány: „*Berkesti Kádár István neje, Cseterki Lillával a békét elpróbálta. Ő azt vallja, hogy ő kész férjével megbékélni, tőle elválni nincs kedve, s célja.*”⁵³⁸

A békéltetés helyét illetően nem találunk részletszabályokat, ugyanakkor a gyakorlat alapján kijelenthetjük, hogy a főszabály szerint a békéltetést az adott házaspár lakóhelye, távollét esetében tartózkodási helye szerinti lelkész végezte. Ez történhetett

533 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 14. §.

534 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 16. §.

535 A sepsi egyházmegyei peranyagok alapján a lelkész belátása szerint 8–15 napot is meghatározhatott békülésre. SZÓCSNÉ GAZDA i. m. 363. o.

536 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 17. §.

537 EREL, B1. A1/84.

538 EREL, B7. P/273. Békepróbálás, 1876. március 28.

a felek, vagy az eljárás szerint illetékes egyházmegye esperesének – mint a házassági törvényszék elnökének – kérésére. A békéltetést – ha a felek távol voltak egymástól, vagy egyáltalán nem akartak együtt megjelenni – külön-külön is elvégezhették. Egy 1878-as dési egyházmegyei perben a békéltetést Török Pál „a pesti egyház lelkésze” végezte el Budapesten: *„Nagytiszteletű Nagy Lajos dézsi református egyházmegyei esperes úr megbízásából, Dr. Deésy László jogtudor úr nejét, Schard Ida asszonyt, a lelkészi hivatal elé idéztem, s őt fogadalmaira emlékeztetvén felhívtam a férjével való házastársi viszony fenntartására, illetőleg megújítására, minthogy egy év óta külön élnek s laknak.*

A nő keservesen panaszolta a házasságából eredett szenvedéseit s keserveit, s kijelentette, hogy készebb meghalni, mint férjét többé ismerni s vele házasságként élni – annál fogva megmásíthatlan akarata, hogy házassági szövetségök kötele feloldattassék.

Mely eljárásról s női nyilatkozatról adom eme hivatalos bizonyítványt.”

A bizonyítás során Hajdu József, a Pesti Református Egyház tanácsnoka és Farkas József a Pesti Református Egyház és a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzője tanúskodott.⁵³⁹

Ebben a perben egy másik békepróba is volt, amelyet egy hónappal később, 1878. május 30-án Kovács Samu, dési lelkész tartott. Itt csak a már említett férjjel, Deésy Lászlóval szemben kíséreltek meg „morális kényszerítést” alkalmazni, de ez sem vezetett a remélt eredményre.⁵⁴⁰

1882-ben megalkotott Utasítás minden peres iratról, így a békéltetési bizonyítványról is mintát adott,⁵⁴¹ amelyek esetében a hozzáfűzött utasításokból kiderül, hogy abban az esetben, ha olyan elháríthatatlan akadály lenne, amely miatt nem lennének szembesíthetők a felek (például ha a bepanaszolt fél nem jelenik meg), a panaszló féllel el kell próbálni a békét. Ha olyan komoly ok merült fel, amelyek gyors elintézését igényeltek, akkor a nyolcnapos határidőre, valamint a presbiteri jelenlétre nem volt szükség. Elégséges volt, ha a lelkész saját meggyőződése szerint járt el és ez alapján állította ki a bizonyítványt.⁵⁴²

Az Utasítás formalizált szövegével teljesen megegyezően, 1894-ben a kozárvári református lelkész „hivatalosan és jó lelkiismerettel” bizonyította, hogy a panaszos (vagy a korabeli megfogalmazással panaszló) Ispán Rózát és férjét, Prodán Károlyt maga elé idézte, és szembesítette a feleket egymással. A feleség előadta, hogy a férje durva, több ízben tetlegességben is megnyilvánuló magatartása miatt szeretne elválni

539 EREL, B7. P/278. Lelkészi bizonyítvány, 1878. április 25.

540 EREL, B7. P/278. [Bizonyítvány] 1878. május 30.

541 *„Bizonyítvány. Alólirott hivatalosan és jó lelkiismerettel bizonyítok arról, hogy N. N. panaszló A. B. házastársát hivatalosan papi hivatalunk elébe idéztetvén, a felek szembesítettek, a mikor panaszló vádat emelt A. B. ellen, hogy – – – A. B. védekezvén, papi hivatalunk minden erkölcsi érvet felhasználta, sőt nyolcz napi gondolkozási időt is engedett, majd két presbyter névszerint N.N. és N. N. előtt intette őket a békés együttélés világi, családi és erkölcsi előnyeire; azonban az egymással veszekedő házasságok között a béke nem sikerült.*

Melyről adom ezen nevem aláírásával és hivatalos pecséttemmel megerősített hivatalos bizonyítványomat.”

542 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 1. melléklet.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

tőle. Miután a lelkész minden erkölcsi érvével sem tudta meggyőzni a feleket, nyolc nap gondolkozási időt adott. Ennek leteltét követően újra maga elé hívta a házaspárt, akiket emlékeztetett az együttélés családi és erkölcsi előnyeire, de hiába.⁵⁴³

Az Utasítás által bevezetett szabályok tehát nem jelentettek könnyítést a korábbi szokást illetően, a nyolcnapos gondolkodási időt általánossá és – egy szigorú feltételhez kötött esettől eltekintve – kötelezővé tette.

A sikertelen békítésről szóló bizonyítványt az esperes számára kellett átadni, egyúttal kérni lehetett tőle, hogy állítsa ki a panaszos fél részére a különvető levelet.

A különvető levél első része magában foglalta a házasfelek vallását, lakhelyét, házasságuk idejét, gyermekeinek számát és korát, valamint rögzítette röviden a panasztevő vádjait, a bepanaszolt mentességét, a béke sikertelenségét és a foganatosított intézkedést, amely lehetett egyrészt a teljes különlakás elrendelése; a felek utasítása, hogy egymás legszükségesebb vagyontárgyait adják ki; illetve ideiglenesen rendezhette a gyermek felügyeletét és tartását. A két utóbbi esetben a feleket – amennyiben szükséges volt – az illetékes polgári hatósághoz küldhette. Utolsó pontban pedig megtiltotta, hogy a házaspár egymást bántalmazza.⁵⁴⁴

A különvető levél képezte a per alapját, ahogyan az Utasítás fogalmazott: „*a per megkezdéséig multhatatlanul szükséges intézkedés*” volt, amelyet a felperesi beadványhoz is csatolni kellett.⁵⁴⁵

Az 1860-as években a különvető levél kiadása egyáltalán nem volt általános, az abban rögzített intézkedések köre nem volt szabályozva, így még sokkal szélesebb tevékenységi kört ölelhettek fel. Általános alkalmazását csak az Utasítás vezette be. Egy 1862. szeptember 10-én a Kolozs-Kalotai egyházmegyében kelt különvető levél szerint: „*Tarnasi helvét hitvallású ifjú nő Bartha Ersébeth, férjétől ugyanodavaló s hason hitvallású Kudor Istvántól, kivel ez előtt csak 8 hónappal történt egybekelése óta folytonos háborúságban élvén, a bizonyítvány szerint a helybeli D. Consistorium által is ki nem békíttethetett, ezennel különvetetik a következő feltételek mellett:*

1ör Hogy a nő férje elleni válóperét – megtéve jó előre a szükséges előlépéseket okvetlenül elkezdje; különben ezen határidőn túl, férje mellé vissza fog adatni.

2or A férj a nőnek mellé vitt javait kiadni köteleztetik, mintha semmi nem adatna. a Helységi elöljáróság adassa ki.

3or Minthogy ezen felek mátfelfogva úgyszolva törvényútján állanak, egymást bármi bántalommal illetniök szigorú büntetés alatt megtiltatik.⁵⁴⁶

Az Utasítás által meghatározott minta szerint – amelyet már az egyházak és az állam, és ezen belül is az egyházi ítélkezőforumok és a világi hatóságok elválasztásának szabályai alapján állítottak össze – a házasfeleknek mindent vissza kellett adni, amit egymáshoz vittek, különösen a ruhákat, az ágyneműket, az élet fenntartásához

543 EREL, B7. P/333. Bizonyítvány, 1894. november 25.

544 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 20. §.

545 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 18. §.

546 EREL, B1. A1/84.

szükséges tárgyakat, ezekkel, illetve az egymás felé fennálló követeléseikkel az illetékes polgári hatósághoz kellett fordulniuk. Fontos különbség, hogy ebben az esetben nem a vagyon megosztásáról volt szó, hanem csak az élet fenntartására legszükségesebb dolgokról egészen addig, amíg a jogerős ítélet meg nem születik. A kiskorú és az „anyai ápolást” igénylő gyermekek az anya „védelme” alatt maradtak, amelyhez a külhatóság által megállapított mértékben az apa is köteles volt hozzájárulni. A gyermek azonban nem maradhatott az anyánál abban az esetben, ha életvitele olyan botrányos volt, hogy „a gyermek erkölcsi élete volna veszélyeztetve.” A különvetés ideje alatt a házasfeleknek szigorúan tilos volt mind rossz szóval, mind tettelesen bántalmazni egymást. Ennek megszegése esetén a külhatóság járt el a bántalmazó féllal szemben.⁵⁴⁷

A különvető levél intézménye nem feleltethető meg egyértelműen a Királyhágón inneni ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztásnak. Ennek oka, hogy bár a házastársak élet- és vagyonközösségét a házasság jogerős bírói felbontása előtt nem lehetett megszüntetni, mégsem lehetett elvárni a felektől, hogy a per ideje alatt egy háztartásban éljenek. Ennek a problémának – beleértve a további fizikai és lelki bántalmazás megelőzését – az ideiglenes orvoslására alakult ki az esperes által kibocsátotti időleges különvetés intézménye.⁵⁴⁸

Deési Gyula esperes egy 1890. február 4-én kiadott különvető levelét a kikristályosodott gyakorlat és a minták alapján a következőképpen rögzítette: „*Kétfelévető levél, melynél fogva zentelki lakos Dézsi Ilona ev. ref. vallású ugyanodavaló ev. ref. vallású Bartha Ferencztől mint férjétől – kivel állítólagos durva természete miatt együtt nem élhet s kivel kibékülni az 56-890 sz. u. papi bizonyítvány szerint a helybeli S. consistorium előtt sem kívánt – törvényesen különvettetik következő feltételek alatt:*

1. *Felperes nő köteles férje ellen való keresetét a legközelebb tartandó házassági törvényszéken megkezdeni s azt a maga törvényes módja szerint lefolytatni – ellen esetben férjével össze fog rendeltetni.*
2. *Alperes férj köteles nejének hozzávett javait ágyneműjét – öltöző ruháit kiadni – megrendelem a S. curatornak azoknak kiadatását – s ha ez eljárásában gátoltnak hivatalos tisztelettel kéretik fel a tek[intetes] járási főszolgabíróság azok kiadatására.*
3. *Minthogy ezen házassági felek közötti szövetség általam a törvény nevében felterjesztett, s felek a per rendes útján állanak – egymást szóval vagy tettelesen bántalmazni büntetés terhe alatt szigorúan tiltatnak.*”⁵⁴⁹

A különvető levél érvénye a legközelebbi házassági törvényszéki ülésig maradt meg, ahol határoztak a további szükséges lépésekről.⁵⁵⁰

Ezt követően a panaszos ügyvédje elkészítette egyrészt a különvető levelet, másrészt pedig a panaszos kikérdezése alapján az idéző utasítást, amelyben összefoglalta

547 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 2. melléklet.

548 SZTEHLO (1890) i. m. 212–213. o.

549 EREL, B1. A1/136.

550 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 20. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

a házasság felbontására vagy megsemmisítésére okként felhozott „*vádakat*”, illetve az időpontot, amikor beidézte az alperest. Ennek az időpontnak 8 és 15 nap közé kellett esnie. Nem volt azonban kizárva, amennyiben az alperesnek nem volt kifogása, hogy rövidebb időn belül is idézhető legyen a „*volenti non fit injuria*” elve szerint.⁵⁵¹

Az idéző utasítást a panaszos ügyvédje fogalmazta, de az esperes bocsájtotta ki. Dézsi Ilona válóperében például a következő idéző utasítást adták ki:

„*Idéző utasítás: Zentelki lakos Dézsi Ilona önt, Bartha Ferenczet, mint tőle az esperesi hivatal által törvényesen különvetett hitese férjét általunk, törvényes kibocsájtásunknál fogva szokott díjunk megadása mellett, a törvényes mód és rend szerint idézteti a Kolozs-Kalotai egyházmegyénk folyó 1890 évi augusztus 11-én d. e. 9 órakor Gyaluban tartandó házassági törvényszéki ülésére, ily okon:*

Idéztető nő, önt hitese férjét több hibái miatt, de leginkább élete ellen törő kegyetlenkedései miatt halálosan meggyűlölte és elhatározta magában, hogy önnel soha ki nem békül, hanem öntől törvényesen örökre elválék.

Tessék azért önnek az írt helyen és időben személyesen megjelenni, mert akár megjelenik, akár nem, idéztető panaszos a maga keresetét ott előterjeszti, s mind azt megteszi, amit a törvény és igazság az ily ügyekben rendel; óvást tévén költségéről, fáradságáról és minden más óvás alájöhetoéről. Ezen idéző utasítás szerint való törvényes eljárás végrehajtására kibocsájtatnak tiszteletes Viski Zsigmond és ének vezér Viski József urak.

*A Kolozs Kalotai ev. ref. egyházmegye esperesi hivatalából. Gyalu – 1890. július 16. Deési Gyula esperes.*⁵⁵²

Ha az esperes „megadta a kibocsájtást”, akkor egyidejűleg két egyházi regjüst nevezett ki. A periratok, illetve a szakirodalom egy része megkülönböztette az idéző biztosokat és az eskető regjüstokat, az Utasítás azonban nem tett ilyen megkülönböztetést. A különbség a gyakorlatban alakult ki. Mindkét esetben két olyan köztisztviselő állt személyre volt szükség, aki saját pecséttel rendelkezett. Idézés esetén lelkész, tanító és kántor is eljárhatott, tanúvallatás esetén viszont csak lelkészek neve található a forrásokban. Szócsné Gazda Enikő tanulmányában megállapította, hogy a regjüst egy olyan bizalmi feladatot ellátó személy vagy ideiglenes tisztséget jelentett, melynek a további követelménye az volt, hogy sohasem a peres felek papjai, hanem minden esetben máshonnan kiszálló lelkészek végezzék a tanúk kihallgatását.⁵⁵³

Miután a regjüstok megkapták az esperestől az idéző utasítást, az alábbi kiegészítést vezették fel annak tetejére: „*Hivatalos tisztelettel jelentjük, hogy törvényes kibocsájtásunk mellett, Zentelki lakos Dézsi Ilona részére, tőle a Kolozs Kalotai egyházmegyei esperesi hivatal által törvényesen külön vetett Bartha Ferencz férjét házassági válóperbe idézése végett a következő utasítást vettük:*”⁵⁵⁴

Ezt követően felkeresték a bepanaszolt személyt, és ismertették vele a „panaszos

551 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 21. §., 3. melléklet.

552 EREL, B1. A1/136.

553 SZÓCSNÉ GAZDA i. m. 368. o.

554 EREL, B1. A1/136.

vádjait”, majd hivatalosan megidézték, szükség esetén pedig megmagyarázták a dokumentumban szereplő állításokat, és tájékoztatást adtak az eljárás következő lépéseiről, illetve a további teendőkről.⁵⁵⁵ Az idézés sikerességéről vagy esetleges sikertelenségéről a regiusok az idéző utasítás szövege szerint jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben pontosan rögzíteni kellett az alperes válaszát, az eljárásról szóló jelentésüket pedig aláírásukkal és pecsétjükkel kellett hitelesíteniük.⁵⁵⁶ „*Hivatalos kibocsátásunk értelmében fennevezett Bartha Ferencz Zentalki lakos saját házánál felkeresvén, előtte az idéző utasítást felolvastuk, annak értelmét megmagyaráztuk, és ő azon kérdésünkre, hogy a kitűzött helyen és időben meg fog-e jelenni, határozott 'igen' felelt.*

*Mely törvényes idézés valóságáról hitelesen bizonyítván, ezen hivatalos jelentésünket nevünk aláírásával és szokott pecsétünkkel megerősítjük. Zentelken. 1890. július 31. Viski Zsigmond ev. ref. pap; Viski József ev. ref. énekvezér.*⁵⁵⁷

Ha a bepanaszolt személy tartózkodási helye ismeretlen volt, hirdetményben idézték meg a tárgyalásra, amelyet jellemzően az Erdélyi Protestáns Közlöny, később Protestáns Közlöny hasábjain is közzétettek: „*Hirdetményes idézés válóperbe. Melynek erejénél fogva, Ferenci Vilma, maros-vásárhelyi lakos, házastársát, Sípos Pál, lisznói (háromszékmegyei) születés, ugyan volt maros-vásárhelyi lakos kovács-mestert, ki ez előtt 9 évvel öt hűtlenül elhagyta, s azon idő óta hollétéről mit sem tud. Idézteti, hogy mai naptól számítva hat hó elteltével a marosi ev. ref. egyházmegye házassági törvényszéke előtt Maros-Vásárhelyt jelenjék meg, mert meg nem jelenése esetében is ellene indítandó váló keresetét tárgyalatni és lejáratni fogja.*

A marosi ev. ref. egyházmegye esperesi hivatalától,

Lukafalván, október 16-án, 1887.

*Rákosi Lajos, ev. ref. esperes.*⁵⁵⁸

Miután az esperes kézhez kapta a regiusok által ellenjegyzett idéző utasítást, fel kellett vezetnie az átvétel tényét és időpontját, majd visszaadta a felperesnek, akinek a per kezdetén ezt be kellett nyújtania a házassági törvényszék elnökének (tehát újra az esperes részére).⁵⁵⁹

5.2. A perbeli képviselő

A házassági törvényszék megjelölt ülésén részt kellett vennie mind a fel-, mind pedig az alperesnek.⁵⁶⁰

A megjelent házastársak szóban is nyilatkozhattak, általában azonban a pereskedés a törvények átfogó ismeretét és írástudást igényelt, a feleknek ügyvéd által kellett

555 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 22. §.

556 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 22. §.

557 EREL, B1. A1/136.

558 Protestáns Közlöny, 1887. 17. évf. 44. sz. 396. o.

559 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 23. §.

560 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 25. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

képviseltniük magukat. Az Utasítás annyit rögzített, hogy a jogi képviseletet ellátó személy lehetett akár egyházi, akár világi.⁵⁶¹

Bod Péter a *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv* című munkájában rögzítette a szószóló személyére vonatkozó rendelkezéseket.⁵⁶² Bod szerint mindenki szószóló lehetett, akit nem tiltottak el ettől, vagy természet szerint nem gátoltak.

Eltiltották a perbeli képviselői tisztség betöltésétől a nőket, a megbecstelenítetteket, más szóval a hamis esküvőket,⁵⁶³ a törvényes kort még be nem töltő ifjakat, a másik fél kezére játszó szószólókat,⁵⁶⁴ illetve a hatalmasabb személyeket, mivel ezek az ellenérdekű fél elrettentésére szolgálhattak.⁵⁶⁵

Az elvárt tulajdonságokat csak általános módon fogalmazták meg,⁵⁶⁶ mint például: ismerje a törvényt, legyen jó ember, becsületes, okos, hűséges. Ne terhelje princípálisait túl nagy bérigénnyel, és a bíró által meghatározott jutalommal is elégedjen meg. A túlságosan anyagias szószólót az Approbata Constitutio is büntetni rendelte.⁵⁶⁷ Fontos éreynként sorolták még fel az ügy iránti hűséget.

Dósa Elek is részletesen foglalkozik az *Erdélyhoni jogtudományban* az ügyvédek jogállásával,⁵⁶⁸ azonban az ott megfogalmazott szabályok határozottan a világi törvénykezési fórumok előtti képviselet szabályait rögzítik, így annak elemzésével nem kaphatunk részletesebb képet az erdélyi református házassági bíráskodásról.

Az ügyvédek kérdésével a Házassági Főtörvényszék is foglalkozott. Miklósi József páncélcsehi lelkész azzal a kéréssel fordult a felsőbb házassági törvénykezési fórumhoz, hogy a házassági törvényszéki tárgyalásokon kántortanító ne működhessen ügyvédként, csak rendes lelkész. A Házassági Főtörvényszék határozatában úgy döntött, hogy házassági perekben ügyvédként elsősorban a rendes papok alkalmazandók, másodsorban azonban, ha a kellő képesítést megszerezték, akkor kántortanítók is felfogadhatók voltak. A kérelemben jelzett kántortanítóra nézve pedig a dézsi egyházmegyei hatóságot utasították, hogy szerezzen tudomást arról, hogy az illető birtokában van-e szabályszerű ügyvédi képesítésnek, és ennek függvényében alkalmazza ügyvédként, vagy utasítsa el.⁵⁶⁹

A szabályszerű ügyvédi képesítésről bővebb információ nincsen, csupán Dósánál olvasható utalás a világi perjog szerinti követelményekről.⁵⁷⁰ Ebből leginkább arra következtethetünk, hogy ez a bizonytalanság annak a szabályozási szintet még el nem

561 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 26. §.

562 M. E. T. 51. §.

563 H. k. 2. 3.

564 A. C. 4. 19. 2–3.

565 A. C. 4. 1. 4.

566 M. E. T. 52. §.

567 A. C. 4. 19. 2.

568 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 20–26. o.

569 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1892. 99. o. 2. sz.

570 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 20–21. o.

erő törekvésnek a lenyomata a 19. század utolsó harmadában, amely szerint a jogi védelem ellátásánál a laikus személyek helyét a jogvégzetek vegyék át. Ezt azonban egyrészt a jogászok száma (leginkább eloszlása), valamint a földrajzi adottságok miatt nem lehetett kizárólagos szabállyá tenni, mivel a képviselő általános követelménye felülírta a professzionalitást.

Ügyvédjét minden fél előszóval bejelentette a törvényszék előtt.⁵⁷¹ A gyakorlat alapján megállapítható, hogy az ügyvédi megbízást írásban is be lehetett adni, azonban ezt a per kezdetén be kellett nyújtani a többi iratanyaggal együtt.

Az ügyvédi megbízásnak vagy meghatalmazásoknak (vagy ezek keverékének) semmilyen formai vagy tartalmi követelménye nem volt, így rendkívül változatosak voltak. Az általános felhatalmazástól kezdve, az engedélyezett eljárási cselekmények egészen konkrét felsorolásán keresztül, az ügyvéd felé megfogalmazott tiltásokig terjedt. Fontos kiemelni, hogy a felhatalmazások és a megbízási szerződésre jellemző elemek sok helyen keveredtek, ezért a terminológia számos helyen következetlen volt.

1885-ben két tanúval ellenjegyzett írásbeli meghatalmazást adott Szász Lóránt, későbbi felperes: *„Meghatalmazás, melynél fogva alólírt meghatalmazom O. Jenesi református lelkész Tiszteletes Sebestyén Ferencz urat, hogy nevemben nőm Szt. Lászlói születésű Szapora Zsuzsa ellen válópert folytasson. Április 1-én 1885.”*⁵⁷²

Szalontai Julianna az alábbi – az előzőnél már részletesebb – meghatalmazást adta: *„Melynek ereje mellett megbízom és felhatalmazom, én alólírt Koncz Istvánné Szalontai Juliánna, Pap István s. m. berkeszi ref. lelkész urat, hogy akadályoztatása esetén arra, hogy miután férjemmel Koncz Istvánnal alapos ok miatt nem élhetek, ellene nevemben a déési egyházmegye házassági törvényszékén való peremet megindíthassa, ott a béke próbán személyemet képviselje, de békét semmi áron el ne fogadjon, szükség esetén fellebbezhessen, a hozott ítéleten, ha az reám nézve kedvező, nevemben megnyugvását nyilváníthassa, úgy is mint személyesen, úgy is mint ügyvédem, ezen per bevégeztéig érdekemben mindent tehessen”*⁵⁷³ Ugyancsak figyelemre méltó, hogy az okiratot két tanú is aláírta, valamint Felsőbánya szabad királyi bányaváros kapitányi hivatala is ellenjegyezte, és írásban elismerte, hogy előttük saját kezűleg írta alá az okiratot.

Ha az alperes *„renitentiából”* nem volt hajlandó ügyvédet vállalni, a házassági törvényszék annak költségére hivatalból rendelt számára védőt.⁵⁷⁴ A bírói fórum rendelt ügyvédet akkor is, ha hiteles hatósági bizonyítvánnyal igazolta mind a két fél, vagy valamelyik közülük, hogy vagyontalanok.⁵⁷⁵

571 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 27. §.

572 EREL, B1. A1/122. Bázsa-pataki János Györkös-mányi Kata ellen folytatott perének iratai között.

573 EREL, B7. P/329. Meghatalmazás, 1886. május 18.

574 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 28. §.

575 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 29. §.

5.3. A per megszüntetése és felfüggesztése

Ha az előre kihirdetett időre a törvényesen megidézett felek vagy meghatalmazottjaik közül senki nem jelent meg a házassági törvényszék előtt, sem pedig törvényes menteséget nem tudtak felhozni, akkor az eljáró fórum a pert „megszűntnek nyilvánította” és az esperest utasította, hogy a feleket kényszerítse együttélésre, ezt követően pedig értesítse a polgári hatóságot.⁵⁷⁶

Abban az esetben, ha valamelyik fél, vagy mindkettő, a tárgyalás indokolt elhalasztását (dilatatio) kérte, azt egy alkalommal kötelessége volt megadni a törvényszéknek.⁵⁷⁷ A következő ülésig felfüggesztették az eljárást, ha a felperes vagy meghatalmazottja annak ellenére nem jelent meg a tárgyaláson, hogy az alperes kész volt felvenni a pert. Ha a felperes ekkor sem jelent meg, akkor a pert félretették és az alperes költségeit megtérítették.⁵⁷⁸

Ha az alperes vagy meghatalmazottja nem jelent meg a bíróság előtt, akkor a következő ülésig félretették a pert, azzal az alperesi figyelmeztetéssel, hogy ha akkor sem jelenik meg a házassági törvényszék előtt, akkor ügyvédet rendelnek ki számára, és annak segítségével fogják a pert lefolytatni (elmarasztalás in contumaciam).⁵⁷⁹

5.4. A per menete

A per kezdetén az idéző utasításban megjelent helyen és időpontban összehívott házassági törvényszéki ülésen a felperes benyújtotta a szükséges okmányokat. Ezek közé tartoztak a felek keresztlevelei, az esketési bizonyítvány, amennyiben az egyik vagy mindkét fél más felekezetről tért át, az áttérési bizonyítvány, a békepróbát bizonyító lelkészi igazolás, a különvető levél és az idéző utasítás.

A házassági és keresztlevelek kiállítása számos helyen nehézséget okozott, ezért a Házassági Főtörvényszék 1875-ben határozatban kimondta, hogy ha az anyakönyv elveszett, vagy az anyakönyvekből valamelyik esemény felvezetése kimaradt, akkor a keresztleveleket, haláleseteket és házassági esketéseket bizonyító dokumentumokat úgy lehetett, hogy az érintett fél esküvést tett az adott cselekmény megtörténtéről, illetve megpróbálta kapcsolódó bizonylatokkal igazolni igazát. Ezek alapján újból bevezették az anyakönyvbe az eseményt, ezt követően pedig lehetségessé vált az anyakönyvi kivonat kiadása.⁵⁸⁰

Ha mindkét fél megjelent, akkor a házassági törvényszék elnöke és a jelenlévő bírói tanács előtt a director – mint házasságvédő – még egyszer felszólította a peres

576 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 30. §.

577 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 31. §.

578 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 32. §.

579 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 33. §.

580 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 384. o. 292. p.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve. 8. ív, 292. p.

feleket, hogy béküljenek ki. Beszédében felhívta a házások figyelmét az együttélésre ösztönző erkölcsi és anyagi okokra, ugyanakkor rögzítenie kellett felszólalásában azokat a „*kellemetlenségeket*”, károkat és hátrányokat, amelyek a házasság felbontásával járnak. Ha a békítés sikeres volt, akkor azt jegyzőkönyvezték és az esperes atyai intéssel és áldással elbocsátotta a volt peres feleket.⁵⁸¹ Sikertelen kísérlet esetén, a director a „*dietaturán*” a felek jelenlétében, a fel- és az alperes nevének megjegyzésével a pert kihirdette (Proclamatio I., II., III.).⁵⁸²

Ezt követően olvasták fel a Levatát, amely a perfelvételnek feleltethető meg a világi jogban. Írásban és szóban is elő lehetett adni. A Levata három részből állt: az elsőben a per felvételének helyét és idejét, a törvényszéknek, annak elnökének, a fel- és az alperesnek a nevét, a per címét kellett benne rögzíteni, illetve a felperes ügyvédjének itt kellett a per tárgyát képező cselekményeket összegeznie (expositio). A második részben kellett a vonatkozó törvényi rendelkezéseket hivatkozni, illetve érvelni azok alkalmazhatóságáról (applicatio). A harmadik rész foglalta magába a felperesi kérelmet (petitio).⁵⁸³ A református házassági perekben az első részben részletesen le kellett írni a per alapjául szolgáló sérelmezett hibákat, bűnöket és azokat az okokat, amelyeknek alapján a felperes kérte az örökös elválasztást vagy a házasság megsemmisítését. Az Utasítás egy további fontos elvet is rögzített a Levatát készítő ügyvédek számára. A perfelvételben kifejezett követelmény volt, hogy a házasság megsemmisítését, vagy a házasság felbontást csak egy titulus, vagy annak megfelelő paragrafusok alapján lehetett kérni. A korlátozó szabály oka az volt, hogy a többféle ok vagy sok egymáshoz nem illő cikkely hivatkozása csak gyöngíti a pert, és az ügyvéd tájékozatlanságáról tesz tanúbizonyságot.⁵⁸⁴

Ezt követően volt lehetőség a kifogások megtételére (exceptio). Ezek lehettek egyrészt a törvényszék illetékességét vitató, másrészt valamelyik bíró személyét illető –annak „*érdekelt volta*” miatt, azaz abban az esetben, ha valamelyik peres fél irányában elfogult volt –, harmadrészt pedig az eljárás menetével kapcsolatos kifogások. Ilyen volt, ha nem a törvényes módon vagy a meghatározott formák között indítottak pert. Például, ha a tárgyalás időpontja vagy helye nem volt előre jelezve. Ezeket a perfolyamba, tehát a Levata folytatásaként rögzített cselekménysorba kellett írásban lejegyezni.⁵⁸⁵

Ha a kifogást tevő fél nem fogadta el a bíróság vonatkozó „*ítéletét*”, a per menetét nem lehetett megszakítani, jogorvoslatért a végítélet kimondását követő 15 napon belül folyamodhatott az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékhez.⁵⁸⁶

A felperes a Levata részeként kérte a tanúvallatás általi bizonyítás elrendelését (exmissio), ezt követően pedig felszólították az alperest, hogy reagáljon a per addigi

581 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 34. §.

582 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 35. §.

583 DÓSA (1861) i. m. 3. kötet. 79. o.; SZTHELO (1890) i. m. 217. o.

584 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 5. melléklet.

585 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 36. §.

586 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 37. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

cselekményeire.⁵⁸⁷ Itt a felek által megfogalmazott kéréseket köteles volt megadni a törvényszék, és egyben „*be kellett írni a perbe*”.⁵⁸⁸

5.5. A bizonyítás

Az Utasítás értelmében „*egyszerű vádolás sem elégséges az elítélésre, valamint egyszerű tagadás sem a vádlott felmentésére: tehát minden állítás bebizonyítandó*”.⁵⁸⁹

A bizonyítás vagy a törvényszék előtt, vagy tanúvallatás által történhetett.⁵⁹⁰ A törvényszék előtti bizonyítás vagy okiratok által, vagy szakértői szemle útján történt.

Az okiratoknak csak azokat a dokumentumokat fogadták el, amelyek a hitelesség minden követelményével rendelkeztek. Olyan egyházi vagy állami szervnek kellett kiállítania, amelyeket erre feljogosítottak, illetve a hatáskörükbe tartozó tényeket rögzítették. Magánokiratokat csak abban az esetben vehettek figyelembe, ha azt közjegyző ellenjegyezte.⁵⁹¹ Ilyenek voltak az erdélyi házassági perekben a kereszteletről, a házasságról, vagy az áttérésről tanúskodó okiratok, vagy a világi hatóság által kiadott szegénységet bizonyító igazolások.

A házassági törvényszék szakértői szemlét abban az esetben rendelt el, ha a per során szellemi visszamaradottságra vagy fizikai fogyatékosagra hivatkoztak. A házassági törvényszékek csak azokat az orvosi vagy bábai vizsgálatok eredményét rögzítő szakvéleményeket vehették figyelembe, amelyeket az eljáró bírói fórum felhívására a vizsgált személy lakóhelye szerint illetékes szakértő végzett el. Azokat az orvosi vagy bábai bizonyítványokat, amelyek nem a törvényszék kérésére készültek, nem lehetett figyelembe venni, mert magánokiratnak minősültek.

Erre a ritka esetre példa: Veress Karolina Horváth János elleni pere, amelyben a férj túlzó szexuális szokásai mellett testi adottságai miatt a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke elrendelte mind az orvosi, mind pedig a bábai vizsgálatot. Burjai Sándor orvos az alábbi szakvéleményt rögzítette: „*Burjainos Ó Budai lakos Horváth Jánost orvosilag megvizsgáltam, Nejének Veress Károlinának azon állítása után, hogy férjével nem élhet, mivel férfi vesszője szerfeletti nagy, s ő miniszűk szabású nő – ki nem állhatja a közösülés alkalmával.*

A vizsgálat alatt Horvát János férfi vesszője 6 és 7 hüvelyk hosszúnak rendes vastagságúnak találtatott, s így a nőnek nemzórésze, ha csak ugyan szerfelett szűk szabású, mit is a bábai vizsgálat állít, igaza vagyon, s a férjéveli közösülés ránézve csak veszélyes lehetne, bizonyítom.

*Gyalu, 1862. október 10-én Burjai Sándor helybéli orvos*⁵⁹²

587 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 38. §.

588 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 39. §.

589 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 40. §.

590 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 41. §.

591 SZTEHLO (1890) i. m. 218. o.

592 EREL, B1. A1/38.

Ugyanebben az ügyben a feleség vizsgálatának eredményeiről Gondos Terézia bába az alábbi bizonyítványt adta ki:

„Alólírt hiteles bizonytságot teszek arról, hogy a mai napon B Ó Budai Horvát Jánosné Veres Károlina ifjasszonyt bábailag szoros figyelemmel megvizsgálván a szülő részit, oly szűk alkotásúnak találtam, hogy ő a férjével való közösülést ritkán és a legnagyobb szenvedéssel fogadta, gyakori ízben pedig az éppen életet veszélyezteteti; sőt, a vizsgálatot is nagy fájdalmak között állotta ki.

Meg bizonyításomat saját nevem aláírásommal is erősitem. Gyaluba 1862dik ez oktobere 13dik napján

*Gondos Terézia*⁵⁹³

Orvosi vizsgálatot rendelhetek el abban az esetben is, amikor fizikai erőszak történt. Általában ilyenkor az eljáró ítélkezőforum az állítás bizonyításánál megelégedett a tanúvallomásokkal is, az orvosi szakvélemény kérése meglehetősen ritka volt. Szalontay Júliánna Koncz István elleni, életellen való törés miatti válóperében orvosi látletet is készült a bántalmazott nő sérüléseiről. Az, hogy ezt elrendelték leginkább a perben résztvevők személyére vezethető vissza, ugyanis Koncz István református lelkipásztor volt, akit felesége azzal vádolt, hogy nagyon súlyosan, több alkalommal is megverte, az élete pedig veszélyben forgott. *„T. Koncz Istvánné született Szalontai Juliánna, [...] községi ev. ref. lelkész neje és ugyanottani lakosnő, a gyilkossági kísérletet tett férjre: Koncz István ev. ref. lelkész által erőszakosan [...] alatt testi sérelem miatt folyó év február 19-én alólírott által orvosilag megvizsgáltatván a következők találtattak:*

1. *Az illető nő 27 éves, közép termetű, gyöngé testalkatú és belsőleg egészséges.*
2. *Külsőleg:*
 - a, *a jobb oldali arc járomcsontja feletti tájon egy galambtojás nagyságú kékesen elszínezült, emelkedett hófokú, ujjali érintésre fájdalmas [...], mely fölött a bőr felhámja egy krajcár nagyságú területen fölhorzsolt és szélein körös-körül puha pergamenszerűen beszáradt.*
 - b, *a jobb fülkagyló mögötti részen, két hasonló küllemű, sekélyebb emelkedésű dagg;*
 - c, *minkét oldali vállcsúcson, valamint a bal lapocka alatti tájon egy-egy tallér nagyságú szederjes folt;*
3. *A test többi részei sértetlenek.*

Orvosi vélemény

Ezen látletből következő tünik ki:

1. *Hogy a megvizsgált nő ezelőtt mintegy tíz-tizenkét órával más személy által erőszakos módon, valószínűleg súlyos tompa eszköz ütése által szenvedte az említett sértéseket;*
2. *Hogy a sértést szenvedett korábbi egészsége helyes visszatérésre körülbelül hat-nyolc (6-8) nap szükségeltetvén, az illető könnyű testi sértést szenvedett el.*

593 EREL, B1. A1/38.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

*Melyet az igazság és kötelesség szerint saját kezem aláírásával ezennek bítelesen bizonyítok.*⁵⁹⁴

1889-ben a zsinat is tárgyalása alá vette azokat az eseteket, amikor egy törvényesen megkötött házasság elmezavar, vagy az egyik fél „megőrülése” miatt boldogtalanná válik, és így az egyik fél szerencsétlensége „*maga után rántja az örvénybe a másik fél életének célját is*”. A kérdés tárgyalását követően a zsinat úgy döntött, hogy ha valamelyik házasság a házasságkötést megelőzően is mentális betegségben szenvedett, és erről a férje vagy felesége nem tudott, akkor erről a körülményről az orvos bizonyítványt adhatott ki, amely alapja lehetett a házasság felbontásának.⁵⁹⁵ Ez a látszólag a korábbi semmisségi okot megerősítő norma megteremtette annak a lehetőségét, hogy ha a házasság fennállása alatt az orvos tartós mentális betegséget állapít meg, a házasság felbontható volt.

A kutatás során felhasznált források szinte kizárólag a házasságok testére vonatkozó szakvéleményeket tartalmaztak. A felek mentális állapotára, esetleges rendellenességeire vonatkozó véleményeket nem találtam az iratok között, így azokat példákkal sem tudom szemléltetni.

További bizonyítási eszközt jelentett az eskü. Ezt azonban nem az egyházmegyei fórumok, hanem az egyházkerületi Házassági Főtörvényszék rendelhette el. Az esküt az egyházmegyei házassági törvényszékek elnöke végeztette el két tanú jelenlétében, az erről szóló jelentést pedig meg kellett küldenie a Házassági Főtörvényszék elnöki tisztségét betöltő püspöknek.⁵⁹⁶

Az erdélyi református egyházi perjog legfontosabb bizonyítási eszköze a tanúvalatás volt. Nemcsak a felperes vádjai bebizonyítására, hanem az alperes mentségére is felhasználható volt ad contra probandum. A kérdőpontokat az ügyvédek állították össze a különvető levél és a perhez tartozó egyéb iratok alapján. Az Utasítás arra is lehetőséget biztosított, hogy a felperes esketése alapján készítsék el a kérdőpontokat.

Nem lehetett a tanúk részére irányított kérdést feltenni. Ha ilyen kérdést terjesztett fel valamelyik fél, akkor ezt a törvényszék elnöke megváltoztathatta.⁵⁹⁷

Az első kérdés minden alkalommal arra vonatkozott, hogy a tanú ismeri-e a férjet és a feleséget, ezt követően arra kellett válaszolnia, hogy hány éve házasodtak össze a peres felek, illetve milyen volt a házasságuk. A harmadik, esetleg a negyedik kérdés minden esetben a per alapjául szolgáló magatartásra vonatkozott. Az utolsó kérdésben általában arra vártak választ, hogy az adott tanúnak mi a véleménye azzal kapcsolatban, hogy a felek békésen együtt éljenek.⁵⁹⁸ A kérdések részletessége és mennyisége jellemzően a tényállás bonyolultságától függően változott.

Deési Ilona Barta Ferencz ellen folytatott perében a következő kérdőpontokat határozták meg:

594 EREL, B7. P/329. Orvosi látletet, 1886.február 20. 1–2. o.

595 Egyhkr. Közgy.1889. 2. p.

596 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 42. §.

597 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 43. §.

598 SZÓCSNÉ GAZDA i. m. 365. o.

1. „Ismeri-e tanú zentelki Deési Ilonát és hites férjét, Barta Ferencet? Ha igen:
2. Tudja-e tanú, e házasság mikor keletkezett, mennyi ideig és hogy éltek együtt? Jelenben együtt élnek-e? Ha nem:
3. Mit tud tanú, melyik a különélés okozója és mi által? Mondjon a tanú esetet, amit tud, közvetlenül látott és hallott?
4. Mit gondol tanú, vajon e házastársak összerendeltetvén megélhetnének-e együtt?

Állításának adja okát!

*Mindezen kérdésekre tegyen a tanú letett hite után tiszta és világos vallomást!*⁵⁹⁹

A kérdőpontok alá vezette fel az esperes az esperesi pecsétet,⁶⁰⁰ amelyben két regiust nevezett ki arra, hogy a törvényadta keretek között hajtás végre a tanúvallatást.⁶⁰¹

„944–1890. Ezen kérdőpontok szerint egy törvényes esketés végrehajtására kibocsátatnak tisztt. Sofalvi Miklós és Barrabás Árpád lelkész urak. Gyalu 1890. aug. 28.”⁶⁰²

Esperesi exmissio nélkül a tanúvallatás érvénytelen volt. Fontos korlátozás volt, hogy az exmissiot egy perben csak egyszer lehetett a fel- és az alperes részére megadni, ugyanakkor a törvényszéknek kötelessége volt új tanúvallomást elrendelni, amennyiben a felek által beadott esketésekből a bírák nem tudtak a peres felek állításai felől meggyőződni (communis inquisitio).⁶⁰³

Nem lehettek tanúk kiskorúak, eszelősek, gyengeelméjűek, akiket már korábban hamis tanúság miatt megbüntettek, a bizonyító fél rokonai második ízig, illetve azok, akik a tanúvallatást kérő féllel ellenséges vagy lekötelezettségi viszonyban voltak.⁶⁰⁴

A tanúk életkorát nem lehet pontosan meghatározni, mivel a regiások is sokszor csak hozzávetőleges életkort vezettek fel, ezért számos helyen kerek számokat rögzítettek (25, 30, 35 stb.). A legtöbb alkalommal a 25 és 50 év közötti generációhoz tartozók szerepeltek tanúként, ugyanakkor nem ritka az sem, hogy akár 16–17 éves személyeket is tanúvallatásra rendeltek. A tanú életkora számos esetben alapjául szolgálhatott az ellenérdekű fél kifogásának,⁶⁰⁵ ugyanakkor ellentmondásos a gyakorlat abban a tekintetben, hogy mikortól számították a nagykorúságot, ugyanis a világi számítás elfogadása nem áll meg mindenhol, bizonyos kifogásolt esetekben a 17–18 éves, konfirmált tanúkat is elfogadta az eljáró törvénykezési fórum.⁶⁰⁶ Sztéhlo Kornél ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a kiskorúság fogalmát itt nem a magánjogi értelemben használták, hanem azt a serdületlen kort értették ez alatt, amelynél fogva az adott személy az általa észlelt tényekről megbízható vallomást nem tud tenni.

599 EREL, B1. A1/136.

600 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. melléklet.

601 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 44. §.

602 EREL, B1. A1/136.

603 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 45. §.

604 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 47. §.

605 SZŐCSNÉ GAZDA i. m. 270. o.

606 SZŐCSNÉ GAZDA i. m. 270. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

Mivel ebben az esetben a kor nem volt meghatározva, ezért a bíróság joga eldönteni, hogy a peres fél által megjelölt kiskorú személyt tanúként meg lehet-e hallgatni.⁶⁰⁷

A regiusok, az esperesi pecsét „*erejénél fogva*”, a tanúkat maguk elé idézték, egyesével megeskették és rögzítették adataikat. A tanúvallatásról készült jegyzőkönyvben ezt is pontosan rögzíteni kellett: „*Mely törvényes kibocsátásunk következtében alólírottak f. 1890. év szeptember hó 5.én felperes által nekünk kijelölt tanúkat Kalotaszentkirálytt a papi házhoz idéztetvén, velők a törvényes esküt letétettük, az előnkbe adott és elől feljegyzett kérdőpontok minden részéről kikérdeztük. Kérdésünkre tett vallomásaikat feleleteiket lehetőleg saját szavaikkal, minden értelemcserélés nélkül ezen relatoriánk rendén úgy, amint következik, híven beírtuk.*”⁶⁰⁸

A tanúvallomást úgy kellett lejegyezni, hogy minél teljesebben fedje az elhangzottakat, lehetőleg a tanú saját kifejezéseivel. A vallomás felvételét követően az írásos változatot vissza kellett olvasni, és amennyiben a tanú egyetértett annak tartalmával, akkor aláírásával a sajátjának fogadta el azt.⁶⁰⁹ Ha nem tudott írni a tanú, akkor a regiusok által rögzített név mellett két egymást keresztező vonallal ismerte el a vallomást sajátjának.

Deési Ilona ügyében négy tanú vallomását rögzítették a regiusok, ezek közül az elsőt ekként jegyezték le:

„*Első tanú: Krucsin Mária, gör. kath. vallású, 20 éves hajadon; letett hite után vallja az I. kérdésre: Ismerem.*

II. kérdésre: Nem tudom, hány éve élnek együtt, azt sem tudom, mikor esküdtek meg.

III. kérdésre: Szemeimmel láttam azt egy alkalommal, hogy a férj a nőt a földre gyúrta, rátérdelt a mellére, haját összeviszsa tépte, még az ujját is megharapta az asszonynak. Én mentem oda, és húztam le róla, mert megölte volna. A szegény asszony véres volt a nagy veréstől, még engem is összevézerezett, mikor kiszabadítottam.

IV. k. Én úgy hiszem, hogy együtt soha meg nem élhetnek, mert az asszony meggyűlölte az urát. Ezen vallomás előttem felolvastatván magaménak ismerem.

*X [kézjegy]Krucsin Mária
névírő: Sófalvi Miklós⁶¹⁰*

Ha minden tanút meghallhattak, a regiusok aláírásaikkal hitelesítették a példányt, ezt követően pedig mindketten saját pecsétjükkel lepecsételték azt, és eljuttatták a házassági törvényszék elnökéhez.⁶¹¹

„*A leírt négy tanút a fenn írt helyen, időben és módon kihallgattuk, vallomásaikat leírtuk, azokat előtűik újból felolvastuk s mint írni nem tudókkal saját kezüleg vont keresztvonásukkal magukénak elismerttük.*

E szerint e relatoriánkat nevünk aláírásával is szokott pecsétünkkel megerősítve, jó lelkiismerettel adjuk ki, hogy azt felperes Deési Ilona – Barta Ferenc alperes ellen kezdett

607 SZTEHLO (1890) i. m. 219. o.

608 EREL, B1. A1/136.

609 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 48. §.

610 EREL, B1. A1/136.

611 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 49. §.

válóperében használhassa.

Kalotaszentkirálytt, 1890. szeptember 5-én

*Sófalvi Miklós eskető regius, Barabás Árpád eskető regius*⁶¹²

A törvényszék elnöke felnyitotta a dokumentumot és átadta az exmissiót kérő fél ügyvédjének azzal a meghagyással, hogy a legközelebbi házassági törvényszéki ülésig közölje a bizonyítás eredményét az ellenérdekű fél ügyvédjével, majd a per addigi szakaszában keletkezett peres anyagokból készítsék el perbeszédeiket, és „a kész pert az ülés megnyitása előtt legalább egy órával adják be ítélet alá a törvényszék elnökéhez”.⁶¹³

Az Utasítás a tanúvallomások értelmezéséhez is támpontot adott, megfogalmazása szerint, ha a két tanú vallomása teljesen egyezik úgy, hogy közvetlen tudomású tényt vagy történést mesélnek el, az bizonyító erővel bír.⁶¹⁴

Ha tanúvallomásokból olyan körülmény derült ki, amelyet a világi jog is büntetni rendelt, akkor értesítették a polgári hatóságokat. Ez történt 1882-ben, amikor a Házassági Főtörvényszék azzal a fölhívással tette át a Szilágy-Szolnoki egyházmegye területén illetékes törvényszék ügyészségéhez, hogy a tanúkihallgatás során vérfertőzés gyanúja merült fel, és tegyék meg a további törvényes lépéseket.⁶¹⁵

1888-ban a Protestáns Közlönyben is közzé tették azt az 1888. július 30-án kibocsájtott körrendeletet,⁶¹⁶ amelyben a tanúkihallgatással kapcsolatban utasították az összes házassági és fegyelmi bíróságokat. A vallás- és közoktatási miniszter 1888. július 11-én egy leiratban értesítette az Igazgatótanácsot, mivel egy konkrét esetben „*kellemetlenségek*” merültek fel amiatt, hogy egy katolikus szentszék – mint illetékes egyházi bíróság – az előtte folyamatban lévő válóperben tanúnak egy evangélikus lelkész idézett maga elé, aki ennek az idézésnek nem tett eleget. A hasonló *kellemetlenségek* jövőbeli elkerülése céljából az igazságügyi miniszterrel azt a rendeletet hozta, hogy mivel az egyházi bíróságok a megidézett, de meg nem jelenő tanúk ellen kényszerintézkedéseket nem alkalmazhatnak, minden olyan esetben, amikor valamelyik egyházi bíróság nem saját vallásabeli személy tanúként való kihallgatását látja szükségesnek, azt az illetékes polgári hatósághoz intézett megkeresés útján valósítsa meg. Amennyiben az adott személy a polgári hatóság megkeresésének sem tett eleget, akkor – a polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk 206. §-a⁶¹⁷ alapján – a „*makacskodó*” tanút büntetéssel is vallomástételre lehetett kényszeríteni.

612 EREL, B1. A1/136.

613 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 50. §.

614 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 46. §.

615 Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 635. o. 35. p.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 és 7-én tartott üléseiről. 2. ív, 35. p.

616 Protestáns Közlöny, 1888. 18. évf. 32. sz. 284. o.

617 206. § „Azon tanu, a ki alapos ok nélkül meg nem jelen, vagy a ki vallomást tenni vonakodik: arra pénz vagy fogság büntetés alatt szorítható. A pénzbüntetés annyiszor mennyiszor 10 frttól 300 frtig terjed, s behajthatatlanság esetében minden 5 frt helyett egy napi fogság szabandó.”

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

Ritka és sajtószerű bizonyítási mód volt, amikor egy lelkész az okiratokra jellemző alakosság mellett, tartamát tekintve tanúvallomásszerű dokumentumot adott ki. Érdekes, hogy ezeket nagyobb súllyal vették figyelembe az ítélet meghozatala során, mint a tanúvallatási jegyzőkönyveket.

„Alolírott, részint a köztudat, részint közvetlen szerzett tapasztalatok alapján hivatalosan és jó lelkiismerettel bizonyítok arról, hogy Medgyes Gyeróné, szül. Müller Gizella, ki a múlt év folytán itt Marosvásárhelyt gyermekkertet nyitott, s kis személyesen is ismerek, rövid itt tartózkodás után, a múlt év őszén, – amint emlékszem szeptember havában – előre nem is sejtethetőleg innen eltűnt, itt hagyva az általa megnyitott gyermekkertet, férjét és adósságait is vissza nem adva a többektől előre és illetéktelenül felszedett tandíjakat.

Eltűnése a városon általános megütközést és közbotrányt keltett, annyival inkább, mert nevezett nő – igen sokaknak határozott állítása szerint – egy Gál Dénes nevű cipész legény bizalmas társaságában távozott el, akivel állítólag már előzetesen az illemlhatárát átlépő bensőbb viszonyban állott.”⁶¹⁸

A felsőbbányai református lelkész az alábbi vallomásszerű okiratot állította ki a korábban már példaként hozott lelkészházaspár ügyében. *„Alolírott bizonyítom, hogy Tiszt. Koncz Istvánné szül: Szalontay Juliánna úrnő a másnapon előttem megjelenvén fájdalmas szívvel panasolta el, miszerint férjétől annak iszákossága, tékozló élete miatt kénytelen elválni.*

Előadta, hogy bár 1884-ik évi november havában kelt reversaliában fogadta, miszerint ezután – megbánva előbbi könnyelmű gondolkozását – mértékletesen, családjáról gondoskodik fog élni, nejével hitvesi szeretettel fog bánni: nem csak meg nem javult, sőt a részegeskedésben még jobban elmerülve, tetemes adósságot csinált, a közelebbi időben öngyilkossági kísérletet is tett, sőt felesége után is lőtt, s azzal ijesztette nejét, hogy gyermekével együtt előbb őt öli meg, s aztán magát is kivégzi. Egy alkalommal azzal is rémítette, miszerint mérget tevén egy pohárba azt nejével azt erővel megitatja.

Ezek miatt férjétől egészen megbűlt, tőle egészen elidegenedett, s mennyiben vele saját s gyermekei élete sincs biztonságban: elhatározott szándéka férjétől törvényesen elválni.

Emellett kifejezi azon kívánatát is, hogy 8 éves fiúgyermeket ő öhajtja neveltetni, mint-hogy vesztegető atyja arról sem akar illően gondoskodni. Bár kötelesség abból kifolyólag a békét megkísérlettem, nevezett nőt szándékától elállásra, férjével tovább is együtt lakásra kértem, de az előadottak után megmaradt szándéka mellett.

A fenneknél fogva nem remélhetem boldogság[ot] köztük: az elválást részemről ki-mondandónak véleményezem.”⁶¹⁹

Mindegyik félnek az erősen korlátozott perbeli cselekmények során két „perirató”, vagy beadványt engedélyeztek: ha a felperes tanúvallás eredményeképpen bizonyítottnak látta a keresetét, akkor meg kellett újítania a házasság felbontása vagy semmisségének kimondása iránti kérelmét. Erre az alperesnek joga volt „ellenirattal” védenie saját igazát. A védekezésre joga volt reagálnia a felperesnek, amelyre az alperesnek viszont-

618 EREL, B7. P/324. Bizonyítvány, 1886. február 7.

619 EREL, B7. P/329. Nagy Lajos lelkész levele, 1886. május 10.

válaszadási joga volt. Ezt követően az ügyben eljáró bíróságnak ítélet kellett hoznia.⁶²⁰

Ha az alperes, a per kezdetén elmulasztotta, vagy nem tartotta szükségesnek exmissiót kérni ad contra probandum, később azonban részben a felperes tanúvallatásának vagy más okoknál fogva „*megterhelve érezte magát*”, az ítélet kimondása előtt kérhetett exmissiót, amit a házassági törvényszéknek kötelessége volt megadni számára azzal a meghagyással, hogy ha a tanúvallomásokat a legközelebbi ülésen nem adja be, akkor a felperes tanúvallatásai alapján ki fogják az ítéletet meghozni.⁶²¹

Sztehlo Kornél az eljárással kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a fő hangsúly a bizonyításon volt, amely megelőzte a perbeszédék váltását, „*a mi által ezek tulajdonkép pusztá tanúvallomások feletti észrevételezésre degradáltak*”. A közvetlenség csak a perfelvételi tárgyalásnál volt, teljesen hiányzott azonban a bizonyítási eljárás során, amely alapvetően nem a bíróság előtt zajlott.⁶²²

5.6. Az ítélet

Az ítélet kimondásakor mind a felperesnek, mind az alperesnek jelen kellett lennie, a távolmaradás csak hivatalos orvosi bizonyítvánnyal igazolt betegség esetén volt elfogadható. Az elnökként eljáró esperesnek az ítélet kihirdetésének időpontját és helyét nyolc nappal korábban ismertetnie kellett, az alperest és a felperest pedig lelkészük által értesítették.⁶²³ Ha a felek ennek ellenére távol maradtak, az nem befolyásolta az ítélet kimondását, ugyanakkor az ítéletet nyolc napon belül hivatalból közölni kellett az alperessel.⁶²⁴

Az erdélyi református egyházkerület 1887. november 1-i ülésén a püspök javaslatára tárgyalta az ítéletek kérdését. Az indítvány szövege szerint: „*[...] köztudomás szerint az a joggyakorlat áll fen ma a jogállamban, hogy minden bíróságoknál az igazságot kereső mindenik fél írásosan kapja ki a kimondott ítéletet, ezt kívánván a dolog természete és a bíróság méltósága. Egyedül nálunk van az a visszá helyzet, hogy házassági válópereinkben csak a felperes kap ítéletet; míg az alperes meg kell, hogy elégedjék a bíróság szóbeli ítéletével*”. A közgyűlés ennek hatására határozatában rögzítette, hogy a válóperekben kimondott ítéleteket két példányban kell a Házassági Főtörvényszékhez felküldeni, az ebből fakadó költségeket pedig az elmarasztalt félnek kell viselnie.⁶²⁵

Az ítélet kimondása után is lehetőség volt még arra, hogy a felperes felfüggeszesse a pert, egészen addig, amíg a Házassági Főtörvényszék nem hozta meg az ítéletét. További korlátozás volt még, hogy ebben az esetben már az alperes írásos beleegyezése is szükséges volt.⁶²⁶

620 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 51. §.

621 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 55. §.

622 SZTEHLO (1890) i. m. 219. o.

623 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 52. §.

624 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 53. §.

625 Egyhkr. Közgy. 1887. november, 5. p.

626 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 54. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

Az Utasítás három különböző, a korábbi joggyakorlaton alapuló, meglehetősen részletes ítéletmintát is rögzített, amelybe szinte csak az adott perhez tartozó személyes adatokat kellett beírni.

Külön sablona volt a házasság felbontásának, a házasság „megsemmisítésének” és a separatióknak. Utóbbi lényegében ugyanaz volt, mint a házasság felbontása, ugyanúgy kimondta a házaspár elválásztását, azonban itt ezt egy jellemzően féléves, ideiglenes ágy és asztaltóli elválásztás előzte meg. Az első fokon eljáró házassági törvényszéknek a felpereshez – az 1875. évi egyházkerületi közgyűlés 81. számú határozatának A pontja szerint – az életközösség helyreállítására vonatkozó felhívást kellett intéznie, amelyre ha a felperes azt válaszolta, hogy a házaseletet semmilyen szín alatt nem kívánja folytatni, a házasság felbontására irányuló szándéka pedig változatlan, ezért a kérését meg kellett újítania. Az alperes pedig „*kijelenti, hogy különvettetésük óta a felperes iránti gyűlölete még inkább fokozódott, s a maga részéről is kéri az elvásztoztó ítélet kimondását.*”⁶²⁷ Ezt az ítéleti formulát lényegében tehát az engesztelhetetlen gyűlölség indokához igazították, ahogyan erre maga a formula is utal: „*Házassági törvényszékünknek, miután az erkölcsi kényszer sem vezetett sikerre, a H. t. r. 216–217 §-a értelmében ki kell mondania, hogy felek „engesztelhetetlen gyűlölség” címén örökre elvásztoztatnak, szerencsésebb házasságra felszabadítatnak [...].*” Ezzel mintegy elismerte Házassági Főtörvényszék, hogy miután a házaspár külhatóság általi összerendelésének a lehetőségét elvették az egyházaktól, semmilyen tényleges kényszerítő eszköz nem maradt, hogy őket együtt tartsák. Egyedüli visszatartó erőként a válni akaró felekre kirótt perköltség maradt, és az erkölcsi kényszer, illetve az emiatt hordozni kényszerült szegény. Ha ezek vagyoni vagy más társadalmi értékváltozásban keresendő okból jelentős hatást nem fejtettek ki, akkor semmi nem állhatott az ellen, hogy a felek a jog által engedve vagy nem engedve, de természetben felbontsák az életközösséget és ezzel lényegében a házasságot. A protestáns egyházak tehát nehéz helyzetbe kerültek. Ha a változó erkölcsi környezetre nem reagálnak, akkor a vadházasságok száma megnő (ahogyan ez a korszakban történt is, ez már abból is jól látszik, hogy a folyóiratok heti szinten foglalkoztak a kérdéssel), vagy ha a végtelenségig emelik az eljárás összegét, akkor ezzel gyakorlatilag a vagyonosok kiváltságává teszik az új házasság lehetőségét (ez ugyancsak több alkalommal, retorikai elemként is megjelent az egyes változtatások indokolásában).

Az ítéletek első, rendelkezéseket tartalmazó részében rögzítették az ügy feletti döntést, a perköltség viseléséről való rendelkezést, valamint rögzítették az ügy gyermekekkel és vagyonmegosztással kapcsolatos kérdéseinek polgári bíróság általi rendezésének szükségességét.

A rendelkező rész felépítésére remek példa Boros Juli és Buka Laczkó János ügyében hozott ítélet: „*A Kolozs-kalotai egyházmegye házassági törvényszéke mint elsőfokú bíróság, fennevezett Boros Juli felperest Buka Laczkó János alperestől a H. T. R. 181–182 §-a értelmében ítéletesen örökre elvásztoztja, mindkét felet szerencsésebb házasságra fel-*

627 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, C melléklet.

*szabadítja, s miután a perköltségekre nézve felek kiegyeztek, egymás iránt lehető más követeléseikkel az illető külhatóságokhoz utasítja.*⁶²⁸

Az ítélet indokolása anyagi jogi kérdéssel nem foglalkozott, csupán az eljárás mozzanatait rögzítette röviden, különös tekintettel az alperes védekezésére, mikor kezdődött és mikor folytatódott a per, separatio esetén a különvetés és annak lejárt idejére. Az Utasítás még azt is megszabta, hogy az indokolás nem lehet hosszabb két oldalnál.⁶²⁹ Az előbb említett ítéletet a következőképpen indokolták:

„Felperes 1889. augusztus 14-én indította meg keresetet alperes hűtlensége alapján kibocsátást kérve állítása békizonyítására.

Alperes az iratok közöltetését kérte.

1889 szeptember 23-án tartott házassági törvényszékünkhez felperes beadja törvényesen végrehajtott esketését, melynek tanúi vallomása által bebizonyítottak állítván vádjait, kéri elválasztatását.

Alperes ellene mond a vádnak és állítja, hogy tanúk csak az ellene való rosszindulatból tették vallomásaikat. Különben a válást maga is akarja.

A házassági törvényszék megvizsgálván a törvényesen végrehajtott esketést, annak összes tanúi által a bírói meggyőződésig békizonyítottak látta a preasumptum adulteriumot: ezért a fennebbi házassági felekre nézve az örökös elválás kimondandó volt.

Felek az ítéleten megnyugosznak.

Házasságvédő a pert felülvizsgálat végett az egyházkerületi főtörvényszékhez fellebbezi.

A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszékének B. Hunyadon, 1889 szeptember 23-án tartott rendes üléséből. Kiadta Biró András egyhm. jegyző

*Helyben hagyatott Kolozsvárott, 1889 okt. 10. 17 sz. alatt*⁶³⁰

Az ezt követő időszakban a kézzel írt ítéleteket felváltotta egy előre elkészített formanyomtatvány, amelyen előre rögzítették a fejléct, helyet hagyva a felperes és az alperes, valamint az ítélet rendelkező részének és az indokoknak. A házasságvédő fellebbezést is előre rögzítették a második oldal alján, ahol csak az első fokon eljáró egyházmegye nevét, az ülés helyét és idejét, valamint az aláírást kellett felvezetni. A harmadik oldalon pedig hasonló módon rögzítették a Házassági Főtörvényszék, mint másodfokú fórum jogerős ítéletének szánt helyet, valamint – ha szükséges volt – a külhatóságokhoz való utasítás szövegét is, ahol szintén csak a dátumot, valamint a kiadmányozást kellett rögzíteni.⁶³¹

Az ítélethirdetést követően a director – mint házasságvédő – hivatalból fellebbezést nyújtott be az ítélet ellen az egyházkerületi Házassági Főtörvényszékhez.⁶³² A Bod által összefoglalt házassági perjog nem ismerte a házasságvédő intézményét, annak története fehér folt a protestáns perjog történetében. Pokoly József mindössze annyit jegyzett

628 EREL, B1. I/14. 8–9. o. 20–1889.

629 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, A melléklet.

630 EREL, B1. I/14. 8–9. o. 20–1889. HTSZ.

631 Pédaul: EREL, B1. A1/113.; A1/117.; A1/129.; A1/137.

632 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 56. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

meg róla, hogy az erdélyi házassági bíraskodás egyik leginkább sérelmezett intézkedése volt az 1813-ban bevezetett intézmény, amelynek eredeti formájában minden ítéletet az uralkodóhoz kellett fellebbeznie. Ennélfogva az erdélyi protestáns házassági bíraskodás egyrészt a Guberniumnak, másrészt a római katolikus püspöknek és a római katolikus hivatalnokoknak lett kiszolgáltatva. A Zsinat, valamint a Főconsistorium pedig eredménytelenül tiltakozott az egyház autonómiájának csorbítása ellen.⁶³³ Ez a jogintézmény a református egyház 1834-es országgyűlésre készített sérelmi kérvényébe is bekerült.⁶³⁴ Eredete – a kötelező fellebbezés intézményével együtt – XIV. Benedek pápa 1741-ben kiadott *Dei Miseratione* bullája, amelynek az volt a célja, hogy meggátolja a peres visszaéléseket. Magyarországi bevezetésével kapcsolatban Nagy Sándor a levéltári források alapján arra az eredményre jutott, hogy a kezdeményezés a magyar felsőbbíróságoké volt: „*A Hétszemélyes Tábla 1788-ban kelt felfolyamodásban az említett szentszéki gyakorlatra apellálva maga javasolta, hogy tegyék a válóperekben eljáró ügyvédek köteletségévé a fellebbezést.*”⁶³⁵ Ennélfogva mind a magyar, mind pedig az erdélyi házassági pereknek részévé vált a házasságvédő intézménye.⁶³⁶

Az ítélet csak a házasság érvényességére, illetve a házasság felbontásának kimondására, valamint a perköltségek megállapítására terjedhetett ki, amelyekkel kapcsolatos további teendők a perből származható egyéb peres kérdésekkel együtt, az illetékes polgári hatóságokhoz tartoztak.⁶³⁷ Az ügyvédek díjazásáról való megegyezés, illetve a békülés a felek joga és kötelessége volt. Ha ezeket a kérdéseket nem lehetett békés úton rendezni, akkor a házassági törvényszék megállapíthatta a díjakat, és az ügyet átírta az illetékes polgári hatósághoz.⁶³⁸

Ha összerendelő ítélet született, akkor a korábban már említett 1875. évi 81. számú zsinati határozat szerint kellett eljárni.⁶³⁹

A határozat A pontja értelmében a separatiós perek esetén a külhatósági kényszerítést – az esperesi átírat alapján – az illetékes egyházközség lelkésze hajtotta végre négy presbiter jelenlétében. A lelkésznek elsőként fel kellett szólítania a társához visszatérni nem akaró felet, hogy az Isten és az emberek előtt letett esküje értelmében teljesítse erkölcsi kötelességét. Az intés sikertelensége esetén a lelkész és a jelen lévő presbiterek aláírásával a tényről egy formászerű bizonyítványt kellett kiállítani. A rendelet a presbiterek jogaként jelölte meg, hogy a felszólított féltől követelhetik megjelenésükért aapidíjukat, ugyanakkor az egyházmegyei törvényszéket is felhatalmazta,

633 POKOLY (1904–1905) i. m. 163. o.

634 POKOLY (1904–1905) i. m. 189. o.

635 NAGY (2018a) 180–182. o.

636 Lásd bővebben: SZTEHLO (1890) i. m. 177–178. o. A kánonjogi szerepének fejlődését elemzte: KOVÁCS (2013) i. m. 235 o.

637 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 57. §.

638 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 59. §.

639 EREL, A3. 1875. 81. p.

hogy „mérsékelt” bírsággal büntetheti a kötelességét megtagadó személyt, amelynek összegét az özvegy-árvai pénztár javára kellett megfizetni.

A B pont a hűtlen elhagyásról rendelkezett. Ha a feleket a házassági törvényszék ítélete összerendelte, és az egyik fél nem akart visszatérni, akkor a helybeli lelkész és négy presbiter előtt fel kellett szólítani arra, hogy az ítélet szerinti együttlakás kötelezettségének tegyen eleget, amelyről bizonyítványt is ki kellett állítani. A presbiterek napidíjukat ebben az esetben is követelhatték. A sikertelen felhívást követően az engedelmeskedni nem akaró felet az egész presbitérium elé is idézhették, és ott az előrebocsátott intést követően felhívták esküje megtartására. Az erről szóló bizonyítványt a presbitérium elnöke és jegyzője írta alá, magát a cselekményt pedig felvezették a presbitérium jegyzőkönyvébe. A presbitérium a napidíját megfizettethette az előidézetrel. Abban az esetben, ha a hűtlen elhagyó a felhívásnak ekkor sem tett eleget, akkor az egyházmegyei törvényszék a válás kimondása előtt özvegy-árvai pénztára javára megbüntethette. Ugyanakkor a büntetés kiszabhatósága eljárási szempontból szigorításra került, miszerint a hűtlen elhagyó csak akkor idézhető a presbitérium képviselői vagy az egész presbitérium elé, ha az esperes rendeli el. Az igazolásokat később a per irataihoz kellett csatolni.

Ha a házasság semmisségét kimondta a házassági törvényszék, akkor úgy kellett arra tekinteni, mintha létre sem jött volna. A felek nem lakhattak együtt, és semmilyen a házasságból fakadó jogot vagy kötelességet egymással szemben nem követelhetek. Kolosváry Sándor és Dósa Elek azt is hozzátették, hogy az egymással való gyanút keltő társalkodás is tilos volt.⁶⁴⁰

Azt a felet, aki tudatában volt annak, hogy semmis házasságra lépett, meg kellett büntetni, ugyanakkor a büntetés nemeiről vagy mértékéről az Utasítás semmilyen rendelkezést nem tartalmazott. A Házassági Főtörvényszék azonban 1882-ben egy határozatában úgy döntött, hogy a felperes apját, az alszék előtt corripialásra, más szóval dorgálásra ítélte, mivel hamis eskü letételére kényszerítette lányát, azaz erőltette a házasságkötésre.⁶⁴¹

A felek végleges elváltása esetén a korábbi házassági viszony jogaival és kötelességeivel együtt megszűnt, a felek pedig újabb házasságra léphettek, akár egymással is. Utóbbi esetben azonban ugyanúgy figyelemmel kellett lenni a házasságkötés feltételeire, mintha házassági szövetségre lépnének. Nem került be az Utasítás szövegébe Kolosváry Sándor által rögzített azon rendelkezés, miszerint a nőnek hat hónapig várnia kell az új házasság megkötésével az esetleges „*vérzavarás és magösszelegyedés*” elkerülése érdekében.⁶⁴²

640 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 488. o.; DÓSA (1863) i. m. 137 o.

641 EREL, A3. Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 632. o. 19 pont; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 és 7én tartott üléséről. 1. ív, 19. p.

642 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 488. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

A házasságban született gyermekeket törvényesnek kellett tekinteni.⁶⁴³ A törvényesen született gyermekek tartása, nevelése mindkét fél kötelezettsége volt, és az öröklési jogukban sem állt be változás a szülői vagyon tekintetében. A manifestum adulterium és a denegatio alapján történt elváltás esetén a hibás felet liga alá kellett vetni, amelyet azonban a püspök – a folyamodó illetékes lelkész indítványára – három hónap elteltével, bizonyos díj megfizetése mellett feloldhatott.⁶⁴⁴

5.7. A perköltség

A perköltséget alapesetben a hibás félnek kellett megtérítenie, ha azonban mind a két fél hibás volt, a terhet meg kellett osztani közöttük, vagy közösen kellett a költségeket fizetni.⁶⁴⁵ Számos esetben azonban az ítéletből az derül ki, hogy a felek egymás között megegyeztek a perköltség viseléséről, ebben az esetben ennek a tényét rögzítették az ítéletekben.⁶⁴⁶ Erőltetés esetén az erőltető rokont, jellemzően a szülőket, pedig mintegy a perbe bevonva pénzbírsággal is sújthatták.⁶⁴⁷

1868-ban alkotta meg az Országgyűlés az illetékekről és díjakról szóló törvényt,⁶⁴⁸ amelyben bélyegilletéket írtak elő a válóperben benyújtott összes beadványra és ítéletre is: „*minden tekintet és különbség nélkül a bíróságra, mely azon perek megindítottának és tárgyalottak – egyaránt illetékkötelesek.*” A törvény időbeli hatályát több alkalommal is meghosszabbította az Országgyűlés.⁶⁴⁹

Ezellen a jogsértő intézkedés ellen az erdélyi protestánsok megpróbálták fellépni, azonban ez a kísérlet nem vezetett sikerre.

A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium 1870. október 19-én átiratot intézett a Vallás- és közoktatásügyi Minisztériumhoz a válóperekre vonatkozó beadványok és ítéletek bélyegilletékeivel kapcsolatban. Ebben az állt, hogy utasítsák az erdélyi református egyházat (és valószínűleg a többi felekezetet is), hogy tegyék meg a szükséges

643 J. R. 46–48. §

644 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 78. §.

645 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 58. §.

646 EREL, B1. I/14. 79–80. o. 39–1893.

647 Általában az özvegy-árvai pánztár részére kellett megfizetni, a Kolozs-Kalotai egyházmegyében 5 forintot. EREL, B1. I/14. 99–100. o. 26–1894.; 98–99. o. 25–1894.

648 1868. évi XXIII. törvénycikk az illetékekről és díjakról.

649 1871. évi LXIII. törvénycikk a bélyeg és illetékek valamint a díjak iránt fennálló szabályok érvényének meghosszabbításáról; 1875. évi XXV. törvénycikk a bélyeg, illetékek és díjak tárgyában. Lásd még: GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VIII. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868. 1868. június 17–július 9. 185. sz.; 301. sz. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. V. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868. 218–222. o.; 243–244. sz. Uo. IV. kötet. 334–356. o.; Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házáának irományai. II. kötet. Pest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1869. 23. o.

intézkedéseket arra vonatkozóan, hogy a házassági perek beadványaira és ítéleteire megfizessék a felek a bélyegilletékeket. Ezt a levelet Nagy Péter püspöknek 1870. december 24-én küldték el, a felhívás szövege azonban nem aradt fenn.⁶⁵⁰

1871 augusztusában az evangélikus superintendens levelet küldött a református felekezetnek, amelyben hosszan indokolás mellett kérte a kálvinista egyházat arra, hogy közösen tiltakozzanak a minisztériumnál a bevezetendő bélyegilleték ellen, és védjék meg az illetékmentesség régi jogát.⁶⁵¹

A református álláspont azonos volt a teljes bélyegmentességet illetően. A levélből azonban az is kiderült, hogy már több alkalommal is kérvényezték a jogaik tiszteletben tartását, próbálták meggyőzni a kormányt, de teljesen eredménytelenül. Ebből kifolyólag bár elismerték az evangélikusok kezdeményezésének teljes jogosságát, de a közös érdekvédelem lehetőségéről a számos korábbi kudarcra hivatkozva lemondtak, így elfogadták a hátrányos változtatást.⁶⁵²

Az Utasítás csupán néhány helyen rögzíti a különböző költségeket. Ilyenek voltak például a bizonyítványok, amelyek esetén az anyakönyvi kivonatok minden esetben 50 krajcárba kerültek. A per teljes költsége azonban számos tételt foglalt magában. Fizetni kellett az esperesnek a per indítására adott engedélyért, az idézőlevélért, az idézést átadó regius munkájáért, az ügy kihirdetéséért, a jegyzőnek a per beírásáért, a tárgyaláson meg nem jelenéséért, a tanúvallatásért, az ítéletekért stb.⁶⁵³ Egy, a Dézsi egyházmegye házassági törvényszéke előtt folyó perben külön jegyzéket készítettek arról, hogy a felperesnek milyen költségei akadtak. Ebben az 1874–1875-ben folyó perben⁶⁵⁴ összesen 12 címen kellett a házasság felbontásával kapcsolatos valamilyen díjat megfizetni:

1. *„Idéző bizonyítványért az idéző biztosoknak: 5 forint*
2. *Esperesi pecsét kiadás: 2 forint*
3. *Minden iratásaira 50 Kros bélyeg: 5 forint 50 krajcár*
4. *Per kezdésekor asztalpenz: 7 forint 66 krajcár*
5. *Egy interventorium: 1 forint 5 krajcár*
6. *Négy útja Dézsre: 8 forint*
7. *Ügyvédi honoráriumba: 9 forint*
8. *Eskető regiusoknak: 17 forint*
9. *Végítélet kimondásakor: 13 forint 2 krajcár*
10. *Az Egyh. Kerületi Ház. törv. széknek: 8 forint 40 krajcár*
11. *A békepróba megkísérlésekor a domokosi presbitériumnak: 1 forint*

650 EREL, A2 Ügyiratok, 231. 3–1871. Pénzügyminisztérium levele az Erdélyi Református Egyháznak, 1870. december 24.

651 EREL, A2 Ügyiratok, 233. 742–1871. Evangélikus püspök levele, 1871. július 27. 6 o.

652 EREL, A2 Ügyiratok, 233. 560–1871. Levélfogalmazvány az evangélikus superintendensnek, 1871. augusztus 13.

653 KOLUMBÁN (2011) i. m. 266. o.

654 EREL, B7. P/266.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

12. Tiszt. Esperes urnak a békepróba megkísérlésére biztosok kiküldéséért: 2 forint”

A per költsége így összesen 79 forint és 63 krajcár volt. A folyamatosan növekvő összeg egyfajta váláságtóló tényezőnek is tekinthető, mivel az esetenként 80–90 forint költséggel járó válás a napszámosok vagy a kisbirtokosok számára is hatalmas kiadást jelentett. A nők számára pedig a szülők segítsége nélkül gyakran lehetetlen lett volna a költségek megfizetése.⁶⁵⁵

A Kolozs-Kalotai egyházmegye külön lajstromot vezetett *Válóperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve*⁶⁵⁶ címmel, amelyben rögzítették, hogy az egyes házassági törvényszékhez kapcsolódó perbeli cselekményeknek milyen díjai voltak. A lajstromot 1872 és 1881 között vezették. A per kezdete függetlenül attól, hogy befogadták vagy elutasították, hat forintba került, amelyet esetenként három forintra mérsékeltek. Nem minden pénz került az özvegy-árvai alapba, arról külön széljegyzetet vezettek az átutalandó összeg rögzítésével együtt. Ugyancsak 3 vagy 6 forintot számítottak fel az ítélet kimondásáért. Más jogcímen a törvényszék nem kapott díjat, ugyanakkor fontos leszögezni, hogy ez az adott válóper teljes költségének 8–10 %-a volt, és jól illeszkedik ahhoz a perjogi megoldáshoz is, hogy – az erdélyi rövid pereknek megfelelően – jellemzően két törvényszéki ülés alatt ítéletet is hoztak az ügyben.

A jegyzéket ülésről ülésre vezették, aminél fogva külön bepillantást nyerhetünk abba, hogy egy-egy ülésen mennyi díjat számítottak fel. A legalacsonyabb, egy ülésen befizetett összeg ebben az esetben 12–20 forint volt,⁶⁵⁷ azonban a jellemző bevétel ülésenként 30 forint körül alakult. Olyan esetet is feljegyeztek, amikor egy ülés alatt 168 forint folyt be perköltségből. Ennek az 1879. november 1-jén, Kolozsváron tartott ülésnek azért lett ilyen magas a bevétele, mert három ügy esetén, amelyhez széljegyzetként feljegyezték, hogy „*németek–vegyes házasságok*”, negyven forintot számítottak fel.⁶⁵⁸

Összesítve a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1872. április 15. és 1878. november 11. között 1836 forintot gyűjtött be válóperekből, míg bekebelezési díjakból 5 forintot, és összesen száz végítéletet mondott ki.⁶⁵⁹ 1879. április 22. és 1881. április 26. között 462 forint folyt be válóperekből, és összesen 33 végítéletet mondtak ki.⁶⁶⁰

Jól tükrözi a kialakult helyzetet Solymosi István a Házassági Főtörvényszékhez való folyamodása, amelyben arról számol be, hogy egyházmegyéjében a vagyontalan emberek vadházasságban élnek, mivel nem tudják a válóper költségét megfizetni. Erre hivatkozva

655 KOLUMBÁN (2011) i. m. 266. o.

656 EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881.

657 Például 12 forint volt 1873. október 22-én. EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881.

658 EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 15. o.

659 EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 12. o.

660 EREL, B1. Váló perekből, és békebelezési díjakból bevett pénzek Jegyzőkönyve. 1873–1881. 17. o.

kérte a peres ügyek költségeinek felére csökkentését. A Házassági Főtörvényszék felvette az ügyrendjébe, azonban az indítvány további sorsáról a jegyzőkönyvek hallgatnak.⁶⁶¹

Mind a törvényszék, mind pedig a főtörvényszék előtti eljárás során lehetőség volt arra, hogy a felek szegénységi bizonyítvány bemutatásával kérelmezzék a költség mérséklését vagy eltörlését.

1868-ban tehát, az új rendszer kiépítésének időszakában, már a zsinatiétól elkülönült jegyzőkönyvben rögzítették a Séra Poli és Kálnoki Sándor perdjá miatt kialakult konfliktust. Ebből jól látszik, hogy a perdják összege jelentős tételt jelentett, valamint az afeletti rendelkezés fontos kérdés volt a korabeli egyházi igazgatási és ítélkezési tevékenységben.

A Sepsi egyházmegye, esperese Gödri Ferenc és Benedek Áron azzal a kéréssel fordult a Közzsinathoz, hogy mentsék fel egy 1866-ban hozott döntés alól, amely szerint a zalányi Séra Poli és Kálnoki Sándor között lefolyt házasság felbontására irányuló perben kiszabott – és ennek megfelelően befizetett – összeget adja át a kézdii özvegy-árva tárnak.⁶⁶² Kérelmüket arra alapították, hogy az ellenük panaszt emelő kézdii quindenalis széknek a szóban forgó perben nem volt illetékessége, ennél fogva annak beleavatkozása a sepsi ítélkezési és pénzügyi ügyekbe, illetve Közzsinat előtti panasztétele alaptalan volt. A sepsi quindenalis szék 1868. május 18-án tartott ülésének jegyzőkönyvi kivonatát is elküldte a Közzsinat részére, amelyben jegyzőkönyvileg rögzítették, hogy mivel a Kézdi egyházmegyének semmi köze nem volt a válóügyhöz, ezért delatornak, azaz besúgónak tekintik.

A Közzsinat válaszában „*komolyan megfedte*” a sepsii quindenalis szék nevében folyamodó esperest és a jegyzőt, mivel nem tartották tiszteletben, illetve nem teljesítették a Közzsinat határozatát, és csak két év elteltével folyamodtak a Közzsinathoz ebben az ügyben. Séra Poli és Kálnoki Sándor válóperével kapcsolatban az a döntés született, hogy a kézdi özvegy-árvai intézetnek Gödri Ferenc és Benedek Áron fizetésük meg a perköltséget egyenlő arányban, a saját vagyonuk terhére. Ezenkívül mind az esperest, mind pedig a jegyzőt megfeddtek, és bizottságot küldtek ki arra, hogy a besúgó kifejezést húzzák ki a jegyzőkönyvből.⁶⁶³

A perek díjainak és azok mértékének meghatározása nem csak egyházi hatáskör volt. A bélyeg- és illetékek, valamint a díjakról szóló 1868. évi XXIII. törvénycikk a házassági perekben a beadványok és az ítéletek – „*minden tekintet és különbség nélkül*” az azt hozó bíróságra – illetékkötelesek voltak, azaz a felekezeti bíróságok előtt lefolytatott

661 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.1886. 7. o. 21. p.

662 A perdják összege nem teljes egészében az eljáró egyházi és világi személyek honoráriumaként szolgált, hanem jelentős részét az egyházmegyei vagy egyházkerületi özvegy-árva pénztáraknak adták át.

663 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1868. 117. o, 301. p.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

perekre is igaz volt ez.⁶⁶⁴ A törvény végrehajtásával a pénzügyminisztert bízták meg,⁶⁶⁵ aki az erdélyi református és evangélikus felekezet heves tiltakozása ellenére követelte a Királyhágon túli protestáns felekezetektől is a törvényi rendelkezések betartását.⁶⁶⁶

5.8. A perújítás

A protestáns házassági törvényszékek – „*tisztelvén a családi élet szentségét és az erkölcsi élet oltalmazása végett állván fenn*” – a házasság védelme érdekében lehetőséget biztosítottak a perújításra, amelynek célja a per befejezésének megakadályozása, illetve késleltetése volt. Mivel ez azonban „*az erkölcsi élet lazulását [eredményezi], s a házassági törvényszékekbe vetett bizalmat megingatja*”, ezért csak ritkán és nyomós ok esetén lehetett megengedni.⁶⁶⁷ Ilyen ok lehetett, ha a vesztes félnek olyan döntő bizonyíték jutott a birtokába, amelyeket ügyvédje a per alatt elmulasztott felhasználni.⁶⁶⁸

A perújítási kérelmet a végítélet kimondása után azonnal be kellett nyújtani, és a széknek azonnal el kellett döntenie, hogy engedélyezi vagy sem. Ha igen, akkor a kihirdetett ítéletet fél kellett függeszteni, és új pert kellett lefolytatni. Ha nem volt helye a perújításnak és egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy csak az ügy elhúzása volt a cél, akkor a kérelmet el kellett utasítani és az ítélet érvényben maradt. Fontos korlátozás volt, hogy perújítással mindegyik félnek csak egy alkalommal lehetett élnie.⁶⁶⁹

5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás

A vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy házassági ügyekben a római- és görögkatolikusok és görög-keleti vallásúak, az erdélyi református, evangélikus és unitárius egyházak híveinek a kötelekei, valamint azoknak az érvényessége a fennálló egyházi törvényszékek hatáskörébe tartozott, míg a református és az evangélikus egyházak magyarországi hívei felett ilyen ügyekben a világi törvényszékek ítéleztek.⁶⁷⁰

A vegyes házassági válóperekben az alperes vallása szerint illetékes bíróság előtt kellett megindítani a pert, és miután az alperes felett kimondták az ítéletet, a pert harminc napon belül hivatalból át kellett tenni a felperes vallása szerint illetékes bíróságához, amely a felperes felett hozott ítéletet.⁶⁷¹

Mindegyik fél tekintetében egyedül a saját illetékes bíróságának, a saját hitelvei

664 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában, 19. §

665 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában, 31. § E törvény

666 EREI, A2 Ügyiratok, XXII. 227–1869.

667 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 61. §.

668 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 62. §.

669 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 63–66. §.

670 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 2. §.

671 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 1. §.

alapján hozott ítélete volt kötelező.⁶⁷²

A korábban már említett, az 1870-ben tartott zsinat 13. zsinati határozata rögzítette először azokat az elveket, amelyeket a vegyes házasságok esetében történő erdélyi református eljárás keretében érvényesíteni kellett.⁶⁷³ Három pontban rögzítették a különböző módokat. Az első (A pont) értelmében abban az esetben, ha vegyes házások között élethosszig tartó elkülönítést ítélnek meg más felekezeti ítélező fórumán, akkor az erdélyi református házassági törvényszékeknek – az egyházi törvények értelmében – a református félre nézve az örökös elváltatást kell kimondani. A második (B pont) értelmében, ha a vegyes házasság feleit olyan okból ítélték ágytól és asztaltól való ideiglenesen elváltatásra, amelyre az erdélyi református egyház törvényei divortiumot mondtak volna ki, a református házassági törvényszékeknek a házasság felbontását ki kellett mondani.

A harmadik (C pont) meghatározása szerint abban az esetben, ha az elkülönítő ítélet okai az erdélyi református egyházi törvények értelmében is hat hónapig tartó separatiót ítélték meg, akkor a házassági törvényszékek szintén kimondhatják a hat hónapi különváltatást, ugyanakkor szem előtt kell tartani, hogy a különváltatásról szóló ítélet keltétől kezdve hat hónap elteltével – és akkor is külhatósági kényszerítés próbája után – mondhatják ki a református félre nézve a házasság felbontását.

Az 1882-ben megalkotott Utasítás ezzel kapcsolatban a következő irányelveket tartalmazta:⁶⁷⁴ ha a periratok olyan okokat rögzítenének, amelyek az erdélyi református egyházban a házasság felbontásának indokát képeznék, akkor azonnal ki kellett mondani a divortiumot.⁶⁷⁵ Ha itt is separatióra adnak okot, akkor a házasság felbontását csak az ítélet keltétől számított hat hónap elteltével lehet kimondani.⁶⁷⁶

Ha az idegen vallású egyházi törvényszék elutasító ítéletet hozott, amelyet ezt követően áttettek a református egyházmegyei törvényszékhez, akkor a volt (református vallású) felperest arra kellett utasítani, hogy a házasság felbontására vagy semmisségének kimondására felhozott okait tanúvallatással erősítse meg illetve bizonyítsa be. Amennyiben ez sikerült, az erdélyi református egyházkerület törvényei szerint, a perrendtartás szabályainak megfelelően ítélet hoztak.⁶⁷⁷

Az erdélyi református házassági törvényszékek gyakorlata azonban különbséget tett az egyes felekezetek, és az azok által kibocsájtott ítéletek között. Az erdélyi református egyházkerület 1870-ben kötött egy megállapodást az erdélyi unitárius egyházzal, amely értelmében a református és az unitárius felek közötti vegyes házasság esetén az alperes bíróság által hozott ítéletet a másik felekezethez tartozó felperesre nézve is kötelezőnek és végrehajthatónak ismeri el.⁶⁷⁸

672 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, 1. §.

673 EREL, A3. 1870. 13. p.

674 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 68. §.

675 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 69. §.

676 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 70. §.

677 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 71. §.

678 SZTEHLO (1890) i. m. 221. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

Az unitárius felekezet egyházi képviselő tanácsa 1870. május 22-én küldött átiratot az erdélyi református püspökhöz, amelyben emlékeztette a testvérfelekezetet, hogy az 1868. évi XLVIII. törvénycikk szerint a vegyes házassági válóperekben az alperes bírósága által kimondott ítéletet harminc nap alatt hivatalból át kell tenni a felperes illetékes bíróságára, amely ezt követően a felperes felett hoz ítéletet. Az erdélyi protestáns vallásfelekezeteknél az elválasztási, valamint a házasság semmisségének kimondására szolgáló okok ugyanazok voltak. A vegyes házassági válópereknek az alperesi bíróságtól a felperesi bírósághoz minden esetben történő áttétele a válóperek gyors lefolytatását akadályozta, valamint rendkívül költségessé is tette, ezért a vadházasságok számának emelkedését segítette elő. Ezeknél az okoknál fogva az unitárius egyházi képviselőtanács úgy határozott, hogy az unitárius vallású felperesre nézve, azokat a jogerős ítéleteket, amelyeket az erdélyi protestáns felekezetek, a fent írt elv szerint hoztak, „*végérvényeseknek s kötelező erejűeknek*” tekinti. Így az unitárius egyház a vegyes házassági válóperekben nem várja el az ügyek unitárius egyházi bíróságához való áttételét abban az esetben, ha a többi erdélyi protestáns felekezet is az unitárius vallással szemben ezt hajlandó viszonzni. Ez alapján az egyházi képviselő tanács felkérte a református püspököt, hogy a fennebbi nyilatkozatot az egyház zsinati tanácskozásán vitassák meg, az ebben az ügyben hozott döntésről pedig értesítse az egyházi képviselő tanácsot. A Közzsinat a legközelebbi ülésén úgy határozott, hogy az erdélyi református hitfelekezet részéről beleegyeznek a protestáns felekezethez tartozó személyek vegyes házassági pereit illető kölcsönösségbe, és kijelentette, hogy a református vallású felperesre nézve az unitárius felekezet házassági törvényszéke által hozott jogerős ítéleteket kötelező erejűeknek tekinti, és a hivatalbóli áttételt nem követeli meg, valamint hogy az egyes válási esetekről meghatározott időközönként, és kölcsönösen a püspökök útján, értesítik egymást.⁶⁷⁹

Ezt követően csupán elismerték az unitárius fórumok előtt kimondott ítéleteket. A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben olyan feljegyzés is található, amiben egy kimutatást rögzítettek arról az öt esetről, amelyekben 1870. december 30-án az erdélyi unitárius főpapi törvényszék mondta ki a református felperes és az unitárius alperes házasságának felbontását.⁶⁸⁰ További példa az unitárius-református együttműködésre a Házassági Főtörvényszék egyik 1883-ban meghozott ítélete, amelyben az unitárius püspök értesítését rendeli el egy ügyben. Ennek oka az volt, hogy mivel a Bukaresti Református Egyházmegye területén nem volt unitárius egyházmegye, ezért a református törvényszék járt el egy olyan perben, amelyben mind a fel-, mind pedig az alperes unitárius vallású volt.⁶⁸¹

679 EREL, A3. 1870. 37. p.

680 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; 1871. 224. o. 258. p.

681 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 701. o. Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; 2. ív, május, 30. p.

Az együttműködés a felekezeti házassági bíraskodás rendszerének utolsó éveiben a magyar kormány nyomására megszűnt.⁶⁸²

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1892-ben az unitárius Egyházi Képviselő Tanácsának egy leiratot küldött, amelyben azt kifogásolta, a két protestáns felekezet gyakorlatát. „[A]z egyes vallásfelekezetekre törvényhozási úton ruházott bírói hatáskör magánmegegyezés útján más vallásfelekezetre és ennek egyházi bíróságaira át nem ruházható a törvényhozás engedélye vagy hozzájárulása nélkül.” Erre reakcióképpen az Unitáriusok Egyházi Képviselőtanácsa a kérdést 1892 november 27-én megvitatta és Ferencz József unitárius püspököt bízta meg azzal, hogy vegye fel a kapcsolatot a kálvinista felekezettel.

A püspök azt kérte a református felekezettől, hogy tudassák, hogy ők is kaptak-e hasonló kifogást, valamint közöljék az az álláspontjukat az unitáriusokkal, hogy ennek fényében tudják megfogalmazni a válaszukat. Unitáriusok elmondják és felkéri, hogy tudassák, hogy a miniszter úr egyidejűleg nem tett-e meg kifogást a reformátusoknál is.⁶⁸³ A levélhátán található feljegyzésből kiderül, hogy Szász Domokos püspökhöz mint a Házassági Főtörvényszék elnökéhez tették át az ügyet, ugyanakkor se arról, hogy válaszolt volna, sem arról, hogy hivatalosan tárgyalták volna ezt az ügyet nem tudunk semmit, ugyanis a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei szerint fel sem vetették a kérdést.

1893. április 30-án újabb sürgetőlevél érkezett az unitárius felekezettől arra hivatkozva, hogy nem érkezett válasz.⁶⁸⁴ A püspök hallgatása az erdélyi református egyházon belül is feszültséget szült. Májusban már az Igazgatótanács is sürgette a püspököt a válaszadásra, ezután nemsokkal pedig mentegetőző levelet írtak a másik felekezetnek, amelyben jelezték, hogy a megkeresés megtörtént.⁶⁸⁵ Végül június 3-án küldték el a Házassági Főtörvényszék elnöke és jegyzője által készített véleményét. Ez a vélemény a mai napig lappang.⁶⁸⁶

Ezt követően az unitárius püspök 1894. június 10-én felháborodott hangvételi levelet írt a református Igazgatótanácsnak, amelyben azt kérte számon, hogy május 30-i levelében Szász Domokos közölte, hogy a Házassági Főtörvényszék még egy évvel korábban 10–1893. szám alatt kelt végzésével hatályon kívül helyezte az 1870-ben 37. szám alatt létrejött egyezséget, amivel korábban a kálvinista felekezet a vegyes házassági

682 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról.

683 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. 1. sz. 3667–92.

684 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. Unitárius püspök levele az Igazgatótanácsnak, 1893. április 30. 2. sz. 1206–93.

685 Uo.

686 1894. május 2-án jelezték a dokumentum hiányát a reformátusok, 1894. május 6-án pedig visszaadták az unitáriusok, ugyanakkor a dokumentum pontos helye nem ismert. EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. 4. sz. 1360–93, 5. sz. 1245–94.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

válóperekbeni viszonyosságot rögzítette, a maga híveire kötelezőnek ismerte el a másik egyház ítéletét, és a saját első fokú bíróságokat is ennek megfelelő eljárásra utasította. Fontos megjegyezni, hogy az említett bejegyzést a levélben rögzített számon nem találtam, hasonló témát a jegyzőkönyv tanúsága szerint a Házassági Főtörvényszék nem tárgyalta.

Az unitárius püspök ezt az új állásfoglalást igen meglepőnek tartotta, mivel – saját megfogalmazása szerint – az ezt megelőző évben küldött levélből teljes joggal következtethettek arra, hogy az egyházkerületi autonómia jogán fenn akarja tartani az eddigi eljárást, különösen mivel az egyházpolitikai kérdések küszöbön álló rendezésével az ügy rövid időn belül magától megoldódott volna és lekerült volna a napirendről.

Az unitáriusok vitatták továbbá, hogy a Házassági Főtörvényszéknek joga lett volna erről döntést hozni, mivel a két felekezet legfőbb döntéshozó szerve állapotodott meg, így ők lettek volna jogosultak azt vissza is vonni. Sérlemzték, hogy erről a döntésről a református felekezet nem értesítette őket, így az a méltatlan helyzet állt elő, hogy egy éve már nem vonatkoztak az unitárius ítéletek a református felekre, viszont a református ítéletek hatályát kiterjesztették az unitárius vallású perlekedő hívőkre. A levél keltétől kezdve az összes még folyamatban lévő ügyre és a jövőbeni perekre vonatkozóan megtiltották az eljáró unitárius fórumoknak, hogy automatikusan elfogadják a református ítéleteket, és visszatérnek az 1868. évi LVIII. törvényben foglaltakhoz.⁶⁸⁷

Hasonló együttműködés figyelhető meg az evangélikus felekezettel. A nagyszebeni evangélikus házassági főtörvényszék például 1881. január 10-én tartott ülésén áttette az erdélyi református Házassági Főtörvényszékhez Balika Veronika református felekezeti felperes férje, Rau János, evangélikus vallású alperes ellen indított válóperében hozott ítéletét, annak részleteivel együtt. Ebben az esetben csupán az alábbi bejegyzés született: „*Főtörvényszékünk a nagyszebeni ev. luth. házassági főtörvényszék által illetékes hatáskörében hozott ítéletet tudomásul vévén, annak hatályát Balika Veronika felperesre is, mint ref. hitvallásra, kiterjeszti s öt szerencsésebb házasságra felszabadítja.*”⁶⁸⁸

A görögkeleti felekezettel való együttműködésre is szándék mutatkozott a református főtörvényszéki bírák körében. 1881-ben a nagyszebeni görögkeleti érsekség átküldte Lázár Mária református felperes és Veres Mihály görögkeleti vallású alperes ellen indított perében hozott ítéletét, és a per iratait, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék további bizonyítási eljárástól eltekintve, a református felperest jogerősen elválasztotta az alperestől a H. t. r. 216–217. §-a alapján, és a per iratait visszaküldte a nagyszebeni görögkeleti érsekséghez.⁶⁸⁹ Ezekkel az ügyekkel kapcsolatban a közjegyző eljárására vonatkozó utasítást kért a református Házassági Törvényszéktől, mivel a hasonló ese-

687 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megalapodásról. Ferencz József unitárius püspök levele az erdélyi református Igazgatótanácshoz, 1894. június 10. 6. sz. 1788–94.

688 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 577–578. o. 3. p.

689 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 584. o. 3. p.

5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás

tekben a felperesre is kiterjesztett ítélet kézbesítését nehezíti, hogy a felperes tartózkodási helye ismeretlen. A főtörvényszék úgy döntött, hogy egy javaslatot kell készíteni és a grémium elé terjeszteni, amely arról szólt, hogy a jövőben előforduló hasonló esetekben a hivatalosan áttett ítéleteket egyszerűen tudomásul kell vennie a főtörvényszéknek, és a lakóhely szerint illetékes esperesnek kell értesítenie a református felperest, egyszersmind tájékoztatnia is arról a lehetőségéről, hogy amennyiben a hozott ítélet hatályát magára is ki akarják terjeszteni, akkor ezért folyamodjon „*rendes úton*” a Főtörvényszékhez.⁶⁹⁰

A kérdésről külön határozat végül nem született, mivel egy évvel később már elfogadták az Utasítást, rögzítve benne az új elveket.

Az „*együtműködések rendszere*” az 1880-as évek közepétől kezdett olyan mértékben bomladozni, amely már a Házassági Főtörvényszéket is a korábbi tétel felülvizsgálására kényszerítette. Ennek oka két, a református berkekben 1886-ban port kavart ügy volt. Mindkét esetet a jogszabályoknak, a felekezetiközi megállapodásoknak és az addigra megszilárduló vonatkozó gyakorlatnak megfelelően az evangélikus alperes lakóhelye és hite szerinti erdélyi evangélikus házassági főtörvényszék bírálta el jogerősen. Ezt követően a peranyagokat átküldték a felperes lakóhelye és vallása szerinti erdélyi református püspöknek, aki az egyházi közjegyzőhöz, Szász Gerőhöz áttette, hogy vigye a Házassági Főtörvényszék grémiuma elé, amelyik tudomásul veszi a testvéregyház ítéletét, és annak hatályát a felekezetiükhöz tartozó felperesre is kiterjeszti.

Az első ügyben⁶⁹¹ Péntek József református felperes pert indított felesége, Bechthold Johanna evangélikus alperes ellen arra hivatkozva, hogy egyrészt neje „csúf szájú”, férjét pedig rendszeresen rablónak, magyar betyárnak hívta, szidalmazta, másrészt meglopta, harmadrészt a férj „*kundschaftjaitól*” pénzt kért kölcsön, és azt elköltötte, negyedrészt pedig több éve „*méhbajban*” szenved és ezért női tartozását nem tudta teljesíteni. Miután az alperes feleség a felhozott vádakra felelt, az egyházmegyei törvényszék ítéletében együttélésre kötelezte a feleket. A fellebbezés után azonban az evangélikus házassági főtörvényszék az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyta. A református felsőbb köteléki ítélkezéskör pedig tudomásul vette a per kimenetelét.

A rögtön ezt követő ügyben, Csiki József pert indított evangélikus felesége, Nagelschmid Augustza ellen. A felperes keresetében azt sérelmezte, hogy felesége 1882-ben szüleihez utazott azzal az indokkal, hogy közös gyermeküket ott hozza a világra. A szülés sikeresen megtörtént, azonban ezt követően az újdonsült anya többé nem tért vissza férjéhez. A házasság felbontásának további oka az volt, hogy a feleség meglehetősen pazarló életmódot élt, a gazdasági ügyekhez pedig egyáltalán nem volt érzéke, ezért „*nem voltak egymáshoz valók.*”⁶⁹² Az eljárás mind a két felekezet fóruma előtt az elsőhöz hasonló módon zajlott.

690 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1881. 584. o. 4.p.

691 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 185. p.

692 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 186. p.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

A két ügy tárgyalása után,⁶⁹³ a közjegyző, Szász Gerő felhívta a főtörvényszék tagjainak figyelmét azokra a református felekezetű vegyes házasságban élő személyekre, és helyzetükre: miszerint ha el kívánnak válni hitvestársuktól, és a más felekezetű alperes szerinti törvényszék elutasítja a keresetet, akkor arra kényszerítik őket, hogy „*egy boldogtalan házasság igáját húzzák*”, vagy ami még ennél is rosszabb, önhatalmilag felbontják a törvényes szövetséget (vagyis elhagyják a házastársukat úgy, hogy a kötelék megmarad), és más személlyel vadházasságban élnek.

Emlékeztette a Házassági Főtörvényszék tagjait arra, hogy a 1868. évi XLVIII. törvénycikk 1. §-a szerint a nem református alperes illetékes bíróságáról „[...] *a per legfőbb harmincz nap alatt hivatalból átteendő a felperes illetékes bíróságához, mely vizsont a felperes felett hoz ítéletet. Mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező*”.⁶⁹⁴ Ezek miatt Szász Gerő elérkezettnek látta az időt arra, hogy ezekkel az ügyekkel kapcsolatban érdemleges határozatot hozzanak, és ezzel egyidőben indítványozta, hogy a Házassági Főtörvényszék mondja ki, hogy minden ilyen esetben a református felperesnek jogában áll az 1868. évi XLVIII. törvénycikk értelmében jogorvoslatot keresni a saját illetékes bíróságánál. Azt követően, hogy a más vallású házastársa ellen emelt vádjait – az erdélyi református házassági törvénykezés gyakorlata szerint – tanúvallomással bebizonyította, joga van ahhoz, hogy az egyházmegyei házassági törvényszéktől követelje a divortium kimondását és szerencsésebb házasságra történő felszabadítását.

Szász javaslatát végül a Házassági Főtörvényszék határozatban elfogadta, és a jövőben történő hasonló esetekben az egyházmegyei házassági törvényszékek által alkalmazandónak rendelte el.

A Házassági Főtörvényszék egy évvel később, 1887. augusztus 29-én összehívott rendkívüli ülésén⁶⁹⁵ a korábbi határozat felülvizsgálata mellett döntött, mivel úgy vélte, hogy az túl megy a szükséges határokon, másrészt pedig nem is megvalósítható, mivel a tanúvallatást mindenképp közölni kell az alperessel, hogy védekezni tudjon, azt pedig az alperes „*természetesen megfogja tagadni, csak hogy a keresetet meghiúsítsa*.” Ez az eljárás azonban a Főtörvényszék szerint egyben felesleges is volt. Az ilyen helyzetben lévő házások a legtöbb esetben így is már hosszabb ideje nem éltek együtt a katolikus szentszékek előtti per ideje alatt. Mivel a különélés a többségi álláspont szerint megfeleltethető a separatióknak, és erre vonatkozóan az 1875. évi Egyházkerületi Közgyűlés 81. szám alatt hozott határozatának B pontja szerint a feleket összerendelik, és a visszatérni nem akaró felet a helybeli lelkész és négy presbiter előtt felhívják az egyházi törvényszék ítélete szerint az együttlakásra, amelyről jegyzőkönyvet állítanak ki. Ha komoly felhívásnak nem engedelmeskedett a házastársához visszatérni nem akaró fél, akkor az egész presbitérium elé kellett idézni és itt az előre bocsátott intést követően fel kellett hívni az esküje megtartására. A felhívás tényéről és az erre adott

693 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. 15. o. 187. p.

694 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről.

695 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 26. o. 7. p.

válaszról bizonyítványt kellett kiállítani, amelyet a presbitérium elnöke és jegyzője jegyzett ellen, magát a tényt pedig be kellett vezetni a presbitérium jegyzőkönyvébe. A Házassági Főtörvényszék a következő elvet fektette le: „*Rendkívüli házassági főtörvényszékünk e határozatot az ily esetekre alkalmazandónak találván, kimondja, hogy az úgy nevezett szentszékek által elutasított református fél ez úton keressen jogorvoslatot, utasíttatván az egyházmegyei házassági törvényszékek, hogy előfordulható esetekben ezúton járjanak el.*” Ezzel tehát az a rendkívüli formájú tanúkihallgatási mód alakult ki, hogy nem a regiusok útján, hanem a presbitérium előtt kellett vallomást tenni abban az esetben, ha a felperes az alperes törvényszéke előtti ítéletet nem fogadta el.

Csiki József és Nagelschmid Augustza ügye egy évvel később újra a Házassági Főtörvényszék elé került, ahol kiderült, hogy az összerendelésnek nem tettek eleget a felek, sőt arra is fény derül, hogy az először elhidegülést, később az elhagyást pont az a magatartás váltotta ki, amellyel a férj rendszeresen szidta feleségét azzal, hogy rossz gazdasszony.⁶⁹⁶ Az egyházmegyei törvényszék – belátva, hogy soha sem lesz a felek között újra béke – végül kimondta a házasság felbontását, amelyet a református főtörvényszék is elfogadott és csupán csak tudomásul vette.

Egy másik ügygel kapcsolatban a következő határozat született: „[...] *házassági főtörvényszékünk kimondja, hogy az olyan esetekben, midőn a ref. felperes a kath. törvényszéktől elutasíttatik, az az eljárás veendő fogamatba, mely az 1887 évi aug. 29-én tartott rendkívüli házassági főtörvényszéki ülésben állapítottatott meg.*”⁶⁹⁷

A vegyes házasságok kérdése folyamatosan napirenden maradt, nem csak a felekezeten belüli vagy a felekezetek közötti viták miatt, hanem mert számos bíráló érte az erdélyi felekezeti bíráskodás rendszerét a Királyhágón inneni egyházi és jogi közélet felől is. Jól mutatja ezt az erdélyi jogot nagy vonalaiban ismerő Sztéhlo Kornél gunyoros stílusban megírt értékelése is: „*A református házassági bíróság tehát az idegen bíróság előtt történt eljárást és bizonyítást nem csak acceptálja, de még annak nagyobb hatályt is tulajdonít, mint az a bíróság, a mely előtt az eljárás lefolyt, sőt annyira méltányolja az idegen bíróság ítéletét, hogy még oly esetben is, midőn saját törvényei szerint csak ideiglenes különvetésnek volna helye, 6 hónap eltelte után a házasságot felbontja, csak azért, mert az idegen bíróság már ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztást rendelt el.*”⁶⁹⁸

Az 1888-as Egyházkerületi Közgyűlésen több indítvány is született azzal kapcsolatban, hogy a felekezeti együttműködésből fakadó, automatikus elismerési rendszert szorítsák vissza. Benkő János és a közgyűlés több tagja azt indítványozta, hogy a református felperesek, minden más felekezet házassági törvényszéke előtt indított, de „elutasító végzéssel” záródó, vagy együttélésre kötelező ítélettel végződő pert, a felperesre vonatkozóan saját hitelveik szerint újból folytassanak le. A javaslat végül az indítványi bizottsághoz került, amely azonban a közgyűlés hátralevő részében hallgatott az ügyről.⁶⁹⁹

696 EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 33. o. 122. p.

697 EREL, A21. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1887. 32. o. 112. p.

698 Sztéhlo (1890) i. m. 221. o.

699 Egyhkr. közgy. 1888. 38. p.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

Tókos Sándor és társai ugyanezen az ülésen azt indítványozták, hogy a vegyes házassági válópereknek, Benkő javaslatában is felhozott, eseteinél az egyházmegyei házassági törvényszékeket hatalmazzák fel arra, hogy – a következő fejezetben részletesen tárgyalt – per viam instantiae eljárás szerint ítéelkezhessenek. Az Egyházkerületi Közgyűlés kijelentette, hogy a házassági törvénykezés ügyében a hatáskörrel rendelkező fórum véleményének meghallgatása nélkül nem fog határozatot hozni, ezért áttette az indítványt véleményezés végett a Házassági Főtörvényszékhez.⁷⁰⁰ A főtörvényszék azonban nem vette fel napirendi pontjai közé a kérdést a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, különösen mivel ezzel a kérdéssel kapcsolatban ekkorra már kialakult véleménye és ennek megfelelő, az ítéelkezésre vonatkozó irányelvei voltak.

Kagerbauer Antal református felperes Carp Otilia evangélikus alperes ellen 1888. július 31-én a szebeni evangélikus egyházmegye törvényszéke előtt indította meg válóperüket. A felperes panasza az volt, hogy a felesége nem szeretetből ment hozzá, hanem anyagi érdek miatt, és ez hamar ki is derült, mivel felesége őt nem tartotta magához mérten elég műveltnek és mindig azzal „*ostromolta*”, hogy átíratással biztosítsa őt 6000 forintig, ezt az összeget később azonban le tudta alkudni 3000 forintig. A férj hét hónapnyi együttlakás után elköltözött és beadta a válókeresetet. Az első fokon eljáró evangélikus ítéelkezési fórum összerendelte a feleket, a felperes azonban fellebbezett az ítéel ellen. A másodfokú fórum helybenhagyta az elsőfokú ítéeltet, azzal az utasítással azonban, hogy a felek legkésőbb hat hónapot követően költözzenek össze. Az ügy jelentősége abban rejlik, hogy a jegyzőkönyvi bejegyzéshez a Házassági Főtörvényszék a jegyzetet megállapította, hogy ebben az esetben meg volt adva a lehetőség a felperesnek, hogy éljen azzal a jogával, hogy az 1887. évi Egyházkerületi Közgyűlés 81. határozatának értelmében magára nézve keressen orvoslátot a református jog szerint. Ez nem történt meg, így a pert csupán tudomásul vette a kálvinista ítéelkezési fórum.⁷⁰¹ Így tehát az a szokás alakult ki idővel, hogy protestáns felekezetek irányába az automatikus elismerés és az automatikus felülbírálat helyett a református felperesre bízták, hogy az alperes vallása szerinti egyházi bíróság ítéeltébe belenyugszik, vagy a saját vallása szerinti fórumhoz fordul jogorvoslatért.

A dési házassági törvényszék 1886 december 25-i ülésén kezdték el tárgyalni Müller „alias Vasvári” Gizella mint görögkatolikus vallású felperes Medgyes Gerő református alperes ellen benyújtott keresetét. A várt boldogság helyett nagyot csalódott, mert a férje durva, verekedős és részeges volt, kötelességeit pedig alaposan elhanyagolta, ezért engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva kérte házasságának a felbontását. Az adott ülésen az exmissiót az al- és felpereseknek kiadták, majd a következőügyre tértek.

A következő tárgyalásra negyedévvel később, 1887. március 28-án került sor. Itt a felperesített alperes, Medgyes Gerő reconventio útján egy törvényesen véghezvitt esketést követően a marosvásárhelyi lelkész, Vas Tamás hivatalos bizonyítványát,

700 Egyhkr. közgy. 1888. 87. p.

701 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1889. 51–52. o. 12. p.

5.9. A vegyes házassági válóperekben való eljárás

amiből az derült ki, hogy férjét elhagyta. Erre alapozva azt kérte, hogy az őt hűtlenül elhagyó a H. t. r. 184. §-a alapján véglegesen válasszák el és őt szerencsésebb házasságra szabadítsák fel. Ebbe az alperesített feleség végül bele is egyezett.⁷⁰²

Végül a férjet elválasztották a feleségtől, 181-re hivatkozva, de a feleséget – mivel nem református felekezetű volt – nem tudták, így ő a kötelékben maradt, a rá vonatkozó ítélet meghozatala érdekében pedig átküldték az ítéletet és a peranyagokat az illetékes görögkatolikus bírósági fórumhoz.⁷⁰³

Román János felperes 1884. március 30-án nyújtotta be keresetét, amelyben engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva kérte Pap Máriával kötött házasságának a felbontását. Kérésének alapját bebizonyítandó törvényes kibocsátást kért és kapott is. Az alperes feleség tagadta az ellene felhozott vádakát, sőt, azt állította, hogy a felperes hűtlensége és parázna élete vezetett „a házi béke” felbomlásához. Viszonkeresetét nyilvános paráznaságra alapította, ennek bizonyítására pedig kibocsátást kért. Ennek alapján 1884. április 29-én a felpresített nő tanúvallatási jegyzőkönyvet adott be, amiben mind a négy tanú egybehangzóan nyilatkozott a férj természetéről. Ezek alapján a bíróság megalapozottnak tartotta a paráznaságot, ugyanakkor nem nyilvános, hanem a terhes gyanún alapuló alakzatát, ugyanakkor már ez is elégséges volt a házasság felbontásához. Miután a házasságvédő automatikus fellebbezése után az ügy az erdélyi református Házassági Főtörvényszék elé került, ahonnan a helybenhagyó, jogerős ítéletet követően áttették a görögkatolikus felperes lakóhelye szerinti fórumhoz.⁷⁰⁴

A per további részéről és a másik felekezet hozzáállásáról a visszaküldött periratokból tudhatunk meg néhány részletet. *„Múlt évi június 18-án 375 sz. alatt kelt s Román János deési gr. cath. lakosnak Pap Mária szintén deési ev. ref. lakos ellen indított válóperére vonatkozó átirata kapcsán tudomására hozatik, miszerint ezen Házassági Szentszék az Erdélyi ev. ref. házassági főtörvényszék m. é. június 6-a 80 sz. alatt kelt ítéletét, amennyiben aleresre vonatkozik – tudomásul vette. Az ezen válóperre vonatkozó ügyiratokat összesen 8 drb ide mellékelve megküldetnek.*

*A Szamosújvári gör. Kath. egyházmegyei Házassági Szentszék 1885 február 26-án tartott üléséből.*⁷⁰⁵

Vajda Gyula református felperesnek elsőként a felesége, Kozma Mária vallása és lakóhelye szerint illetékes károlyfehérvári (gyulafehérvári) erdélyi püspöki Szentszéken kellett az eljárást elindítani. Fogarasi Mihály püspök által 1876. május 11-én kiadott ítélet szerint a tanúvallatási jegyzőkönyvekből az derült ki, hogy a feleség amíg „férjénélkott”, hanyag és dologtalan volt, valamint meg is károsította férjét: lisztet, ruhát, edényt, amelyeket a háznál talált, elhordta és eladta. *„Továbbá férjétől hűtlenül eltávozott, s midőn a Szentszék által kiküldött biztosok őt visszatérésre fölszólították,*

702 EREL, B7. P/324 Levata, 1–2. o.

703 EREL, B7. P/324. Ítélet.

704 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 144–145. o.

705 EREL, B7. P/312. Levél, 1885. február 26.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

ügy válaszolt, hogy bárki parancsolja, nem megy vissza soha.” Ezért határozatlan ideig ágytól és asztaltóli elválásra ítélte a feleket a kiegészítéssel, hogy Vajda Gyula nem köteles feleségének tartást fizetni, ugyanakkor figyelmeztette a feleket arra, hogy a kötelék továbbra is ép, tehát új házasságra nem léphetnek.⁷⁰⁶

Fél évvel később, december 8-án Vajda Gyula áttért a református vallásra,⁷⁰⁷ és az „egyház minden terhei hordozására magát kötelezte”, sőt a leányiskola fenntartására öt forintot adományozott is.⁷⁰⁸

A felperesen nemsokkal ezután ügyvédjén keresztül beadta a keresetet és a sikertelen békepróbát tanúsító igazolást a dési református házassági törvényszékre, amely a sikertelen békítés miatt, és mivel a katolikus szentszék által ítelt ágytól és asztaltóli elválasztás már több mint fél éve jogerős volt, ezért a *Házassági törvény rajz* 2018-220. §-ai alapján a felperest „felszabadította” a szerencsétlen házassági szövetség köteléke alól, ugyanakkor azt is rögzítette, hogy az alperesre nézve az illetékes fórum ítélete sértetlen marad.⁷⁰⁹ Ebben az ügyben tehát a katolikus fórum által végrehajtott bizonyítást, és az az alapján megalkotott tényállást sem vitatta a református házassági törvényszék, csupán a saját szankciót alkalmazta a saját hívére. Ennek eredménye ugyanakkor az, hogy a katolikus fél egyedül, de a köteléken belül maradt, új házasságot pedig csak férje halálát követően köthetett.

A római katolikus felperes által református alperes elleni per menetét illetően remek példát szolgáltat Boga Imre és Izsáki Ilona házassági bontópere. A felperes férj 1887. július 12-én kérte a házasság felbontását. Erre válaszul az alperes is reconventio-t jelentett és kibocsátást kért.

1887. szeptember 15-én, a következő házasságtörvényszéki ülésen, a tanúbizonyításról készült jegyzőkönyvet benyújtotta, aminek a segítségével bizonyítani tudta, hogy a felperes volt a hűtlen. A férj bizonyítási jogával nem kívánt élni, *„mert látja, hogy alperes azon hitben van, hogy ő hűtlen, a vádak nem tagadja, a válásba bele nyugszik.”*⁷¹⁰ A vádakot a bíróság bizonyítottnak találta, különösen az alábbi eset miatt. Az egyik tanú, Bocsánczy Ferenc az alábbi esetről számolt be: *„Szemeimmel láttam, hogy egy pincérnővel szobára ment és az ajtót magára zárta, [...] azt mondotta, hogy várjunk míg ’elvégzem a bajomat’ s benn maradt egy negyedóráig s akkor szemünk láttára kijött a leánnyal.”*⁷¹¹ Ezek alapján az alperes (később felperesített) feleséget elválasztották a férjtől, és rendelkeztek arról, hogy a per minden iratát át kell küldeni az illetékes katolikus fórumhoz.⁷¹² A Házassági Főtörvényszék a helybenhagyó, jogerős ítéletét követően átküldte a periratokat a gyulafehérvári katolikus szentszékre. Az eljárás ezen

706 EREL, B7. P/282. Ítélet, 1876. május 11. 1–2. o.

707 EREL, B7. P/282. Átállási bizonyítvány, 1876. december 8.

708 EREL, B7. P/282. Igazolás, 1877. február 11.

709 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 87. o.

710 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 194. o.

711 EREL, B7. P/333. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1887. szeptember 22. 6. o.

712 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 194. o.

feléről nem tudunk sokat, csupán annyit, hogy a másik felekezet azt 1888 februárjában „használat után” vissza is küldte.⁷¹³

Azokban a perekben, amelyekben nem a házasság érvényét kérdőjelezték meg, hanem a létrejött házasságot kívánták felbontani a római katolikus felperes minden esetben a köteléken belül maradt, és az a személy, amelyik református vallású volt, nagyobb eséllyel szabadulhatott abból. Jelen esetben is hasonló forgatókönyv játszódott le, azzal a különbséggel, hogy nem az eredeti alperes, hanem a felperes magatartása miatt mondták ki a házasság felbontását, ez azonban a felekre vonatkozó joghatás tekintetében, különösen a kötelék megléte és az újra házasodás tekintetében közömbös volt.

5.10. A „per viam instantiae” indított váló ügyekről

Az erdélyi református házassági bíraskodás legvitatottabb intézménye a „per viam instantiae” indított házassági ügyek voltak. Először az 1882-es Utasítás rögzítette ezeknek az eljárásoknak szabályozását, amely a jogi lenyomatát képezte az egykorú irodalomban az „erdélyi házasságnak” nevezett jelenségnek. A jelenkori társadalomtörténeti kutatások terminológiája szerint migrációs válásnak nevezett jelenségek azonban nem csak a református egyházat érintették.

A „per viam instantiae” válások szabályozásának, eljárásának és az ehhez kapcsolódó álláspontok bemutatása előtt két előkérdést kell röviden tisztázni. Az első a vonatkozó szakirodalom értékelése, a második pedig az „erdélyi házasság” fogalmának tisztázása. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a téma átfogó és részletes elemzését jelen munka keretei között végezhetem el, egyrészt mivel az ilyen jellegű ügyek vizsgálatához szükséges mértékben nem állnak rendelkezésemre levéltári források, másrészt ennek a résztémának a kiemelése és alapos részletezése szétfeszítené a korábban kijelölt kereteket. Jelen fejezetben ezért főként a migrációs válásokat lehetővé tevő erdélyi református egyházi szabályozást veszem górcső alá.

A legkorábbi vonatkozó monográfia Wilhelm Fuchs *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken* című 1889-ben kiadott könyve volt,⁷¹⁴ amely a mai napig meghatározó és megkerülhetetlen munka a témával foglalkozó kutatók számára.⁷¹⁵ Ezt a munkát egy éles vita előzte meg és követte is egyben, amelynek az 1880-as években a legfontosabb osztrák színtere a Juristische Blätter volt, amelynek hasábjain Wilhelm Fuchson kívül Leopold Pfaff, Szász Domokos és Roszner Ervin is hozzászólt az indulatos vitához,

713 EREL, B7. P/333. Az egyházkerületi jegyző levele az esperesek, 1888. február 11.

714 FUCHS, Wilhelm: *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken*. Wien, Manz, 1889. 188 o.

715 A zürichi egyetem professzora Friedrich Meili munkájában külön szakaszban jelölte az erdélyi házasságokat (§ 63.). MEILI, Friedrich: *Geschichte und System des internationalen Privatrechts im Grundriss*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1892. 71. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

ugyanakkor a napilapok közül a Neue Freie Presse⁷¹⁶ vagy a katolikus-arisztokratikus beállítottságú Vaterland is számos kapcsolódó tudósítást, véleménycikket közölt.

A polgári házasság bevezetését követő időszakban a migrációs válások és a mögöttük húzódó magánjogi kollízió nem képezett önálló kutatást, csupán egy-egy tanulmány jelent meg ebben a tematikában. Az 1980-as évektől lett ismét vizsgálat tárgya, amelynek kiemelt tere a doktori disszertációk lettek. Christa Pelikan 1981-ben publikálta *Aspekte der Geschichte des Eherechtes in Österreich* című dolgozatát, majdnem két évtizeddel később pedig Angela Apel szerzett fokozatot *Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Ehen* című munkájával,⁷¹⁷ valamint Ulrike Harmat *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1919–1938*. Frankfurt am Main, 1999.⁷¹⁸ Christian Neschwara pedig 2012-ben publikálta *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen* című tanulmányát.

Magyarországon a téma társadalomtörténeti megközelítésű kutatásával Nagy Sándor foglalkozott, aki a magyar–erdélyi viszonyú kutatást az unitárius házassági bíraskodáson keresztül mutatta be, valamint foglalkozott az osztrák–erdélyi migrációs válásokkal is.⁷¹⁹ Ezirányú kutatásainak eddigi eredményeit *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“* című munkájában foglalta össze.⁷²⁰

A második fontos tisztázandó kérdés a „migrációs válás” vagy más néven „erdélyi válásnak” vagy „erdélyi házasságnak” nevezett jelenség meghatározása.

A migrációs válások olyan a házasság felbontására irányuló, bíróság előtt lefolytatott eljárások voltak, amelyek során a peres felek, vagy egyikük a vallásukat, lakóhelyüket megváltoztatták, vagy új állampolgárságot vettek fel annak érdekében, hogy az ügyükre vonatkozó joghatóság az általuk kedvezőbbnek tartottra megváltozzon. A 19. század második felében ezeket nevezték az Osztrák–Magyar Monarchiában „magyar”, „kolozsvári” vagy „erdélyi válásnak”. Ezzel a lehetőséggel főként a katoli-

716 Magyarországon is visszhangot keltő cikke volt például: *Die siebenbürgischen Ehen*. Neue Freie Presse, 1885. szeptember 3. reggeli szám, 1–2. o.

717 PELIKAN, Christa: *Aspekte der Geschichte des Eherechtes in Österreich*. phil. Diss., Univ. Wien 1981.; APPEL, Angela: *Die Siebenbürgischer und die Ungarischen Ehen*. jur. Diss., Univ. Wien, 1999. A munkákat idézi: NESCHWARA, Christian: *Eherecht und „Scheinmigration“ im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen*. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs. 2012. Band 2. 116–117. o.

718 HARMAT, Ulrike: *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1919–1938*. Frankfurt am Main, 1999. Idézi: Nagy (2007b) i. m. 361. o.

719 NAGY (2007b) i. m. 359–428. o.; NAGY (2010) i. m. 165–213 o.; NAGY (2018a) 368–376. o. NAGY Sándor: *Egy birodalom, két állam, sokféle törvény. Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Fons, 2014. 21. évf. 4. sz. 461–486. o.

720 NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe“*. In: FISCHER, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018. 75–158. o.

kus felekezethez tartozó házastársak éltek, mivel a protestánsok jellemzően helyben bontották fel házasságukat.⁷²¹ A cél pedig az új házasság lehetőségének kieszközölése volt, amit ezért neveztek erdélyi házasságnak.⁷²²

A migrációs válások között különbséget tehetünk abban a tekintetben, hogy rendelkezett-e nemzetközi elemmel, tehát hogy nemzetközi magánjogi problémáról volt-e szó, vagy pedig ennek híján csupán a hazánkban ekkor felekezetenként eltérő házassági rezsimek közötti összeütközés alakította ki ezt a helyzetet. Nem csak az osztrák válások tartoztak előbbi kategóriába, hanem lényegében az 1867 előtt a Királyhágón inneni felek által kötött házasságok is.

Nagy Sándor *Budapesti válások – Kolozsváron (1869-1895)* című tanulmányában megvizsgálva az új házasságot kötő elvált személyekre vonatkozóan a budapesti protestáns házassági anyakönyvekben található bejegyzéseket.⁷²³ Arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi evangélikus törvényszéket 4, a reformátust 43, az unitáriust pedig 464 alkalommal⁷²⁴ jelölték meg eljáró bírósággként.⁷²⁵

Hasonlóképp nagy számban választották a kolozsvári református és unitárius házassági törvényező fórumokat azok az osztrák házaspárok, akik fel akarták bontani a házasságukat. A földrajzi adottságokból adódó jelentős útitávolságok és a költségek vállalása mögött meghúzódó motivációt a bontáson túl az új házasság megkötésének a reménye jelentette. Egy becslés szerint, amelynek segítségével egyúttal képet kaphatunk a jelenség mértékéről, „1879-ig 300 olyan házasságot kötöttek, amelyet osztrák felek magyarországi (erdélyi) bontóper nyomán kötöttek; ebből mintegy 200 pár állítólag a császárvárosból származott”.⁷²⁶

A „per viam instantiae” eljárására akkor került sor, amikor egy nem protestáns vallású házaspár nem protestáns egyházi szentszéken, vagy polgári bíróság előtt kezdett perbe, és az ítélet ideiglenesen vagy véglegesen ágytól és asztaltóli elváltásra ítélte a feleket, és ezt követően pedig a felek közül legalább az egyik áttért a református vallásra, és belépett az Erdélyi Református Egyházkerületbe. Ezáltal jogot szerzett arra, hogy az ottani házassági jog hatálya alatt kérje a házasság végleges felbontását.⁷²⁷

Az illető félnek a korábban felsorolt okmányok mellett csatolnia kellett még az áttérési bizonyítványt, valamint az arról szóló igazolást, hogy teljesítette azokat a kötelezettségeket, amelyek az egyháztagokat terhelték. Ezen kívül mellékelnie kellett a separatórióról szóló eredeti ítéletet és az arra vonatkozó kérvényt, hogy a református egyházjog szerint mondják ki a divortiumot.⁷²⁸

721 Nagy (2010) i. m. 176. o.

722 Nagy (2010) i. m. 360. o.

723 Amennyiben azok az előző házasságot felbontó bíróságra is megjegyzést tartalmaztak.

724 Az unitárius adatok esetén számos alkalommal nem budapesti vonatkozású volt.

725 NAGY (2010) i. m. 166. o.

726 NAGY (2007b) i. m. 360. o.

727 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 73. §.

728 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 74. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

„*Perpetua-separatio*” esetén, azonnal ki lehetett mondani a házasság felbontását,⁷²⁹ amennyiben azonban „*usque ad tempus separatiot*” tartalmazott az ítélet, annak keltétől számított hat hónap elteltével volt megadható a házasság felbontása.⁷³⁰

Bár maga a jelenség nem volt újkeletű, az Utasítás novuma éppen abban állt, hogy szabályozta azokat az eseteket, amikor a separatio elkerülése érdekében a házasfelek vallást vagy lakóhelyet változtattak. Ez történhetett Erdélyen belüli felekezettváltással együtt, vagy úgy, hogy a magyarországi protestánsok ideiglenesen Erdélybe költöztek. Ezzel megváltozott a joghatóság, és lehetővé vált – vagy lényegesen könnyebb lett – a házasságok felbontása. A jellemző mégis az volt, hogy magyarországi vagy az osztrák örökös tartományokbeli lakosok költöztek a válás érdekében Erdélybe.

1855-ből maradt fenn egy levél Török Pál Nagy Péterrel folytatott levelezéséből, amelyben utóbbi részletes tájékoztatást ad a Kálvin téri gyülekezet lelkészének, és az egy őt felkereső ügyvédnek, aki egy válni akaró, magyar honpolgársággal rendelkező pár ügyében fordult hozzá, hogy tájékoztassa az Erdélyben való elválásztás jogi tudnivalóiról.⁷³¹ Eszerint „*Mindezeket csak azért írom, hogy Ön átláthassa, miképp az érdeklétt felek – ha valahol – itt Kolozsvárt érhetnek legkönnyebben célt; mivel még a közzsinat is ez évben éppen Kolozsvárt fog tartatni, s ha az ügyvéd úr levelében írt utasításomat követendik, még ez évben perök végképp lejárhat. Erre nézt azt tanácslám, hogy az alperes rögtön jöjjön le s itt álljan át; az átállásra szükséges időt még egy már héttel megtoldván domicilialtnak tekinthető; ekkor a felperes, ki azalatt Magyarországon átállott, jöjjön személyesen; tartassan egy rendkívüli részletes zsinatot, melyen exmissiot nyerend; evvel felmehet, perét személyese által is folytathatván, s maga ott helyt sürgeti, esketésével a második rendes részletes zsinatig elkészülhet – mi június 10-én lesz – itt végítéletet hoznak s megerősítés végett a csakugyan június 17-én megkezdendő közzsinat eleibe menend pere. Az átállás és perének lefolyta alatt folytonosan itt maradandó alperesnek, valamint a per megkezdése végett lejövendő felperesnek magát hiteles tanulevelekkel, minők: keresztlevél, esketésről bizonyítvány és a felperes részéről átállásáról bizonyítvány stb. stb. miket az ügyvéd urak jobban és pontosabban elősorolandnak – fel kell készülvé lenni. Itt magoknak ügyvédet választandnak és a felperes személyest is constitualand, s ha egyházi törvényeink szerint elegendő és hitelesen bebizonyítható ok van a válásra, isten segedelmével még ez év nyarán megszabadulnak egymástól.*”⁷³²

Jól tükrözi az effajta perek jellegzetességeit egy Barcza Kálmán által közölt és elemzett 1878-as eset. A budapesti lakosú, katolikus házasfelek közül a nő férje ellen ágytól és asztaltól való elválásztás iránt pert indított az esztergomi főszentszék előtt 1873-ban, amelyet a négy évvel későbbi ítélet meg is adott. Az alperes férj fellebbezett, így az ügy másodfokon a primási főszentszék, harmadfokon pedig az apostoli

729 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 75. §.

730 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 76. §.

731 A levelet, melyet Nagy Sándor közölt monográfiájában, a téma szempontjából való jelentősége miatt egészében, változatlan formában közlöm.

732 NAGY (2018a) i. m. 370. o.

szentszék elé került. Mindkét fórum helybenhagyta az első fokon meghozott ítéletet. A harmadfokon eljáró bíróság a jogerős ítéletét a feleknek 1878. április 24-én kézbesítette. A felperes Budapesten 1878. június 8-án áttért a református hitre, ezt követően pedig Kolozsváron „illetőséget eszközölt ki”, letette a polgári esküt, és felvettette magát a kolozsvári református egyház tagjai közé. Ezt követően a kolozsvári szentszékhez beadott egy kérvényt, miszerint az esztergomi főszentszék előtt lefolytatott perben ítélt ágytól és asztaltól való elválásztást változtassák végleges elválásztássá. Az erdélyi szabályok miatt ebben az esetben nem volt szükség bizonyítás lefolytatására, vagy az alperes jelenlétére, ezért a Házassági Főtörvényszék jogerősen kimondta a divortiumot, a nő pedig 1878. június 17-én Győrben újabb (református) házasságot köthetett.⁷³³

Ez a helyzet azonban nem csak Magyarország és Erdély viszonyában állt fenn, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia más területeivel is, amelynek egyik legfontosabb alapkérdése az állampolgárság volt. A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig az osztrák kormányhatóságok gyakorolták a legfőbb állami hatalmat, ennél fogva az állampolgárságot is ezek a hatóságok adományozták. A magyar állampolgárság megszerzésére azok a jogszabályok és szokásjogi normák voltak irányadók, amelyek 1848 előtt is érvényben voltak. Az állampolgárságot – a szabadságharcot és annak leverését követően is – csak a magyar szokásjogi normáknak megfelelően lehetett megszerezni.⁷³⁴

A kiegyezést követő időszakban nem létezett osztrák–magyar állampolgárság. Nem volt Magyarországnak és Ausztriának közös államterülete, mindkét államot megillette a saját területe feletti rendelkezési jog, és így az állampolgársági jog tartalmának meghatározása is.⁷³⁵ Ugyanakkor a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvénycikk azt is rögzítette, hogy (az Erdéllyel kiegészült) „a magyar korona összes országaiban az állampolgárság egy és ugyanaz.”⁷³⁶

Rendkívül fontos, a gyakorlat által is megerősített szabály volt, hogy egy ausztriai állampolgár csak akkor honosíthatta magát Magyarországon, ha előbb elbocsátották. Ezt a magyar hatóságok megkövetelték.⁷³⁷ Ugyanakkor kiemelendő, hogy a birodalmi állampolgárság gondolata mindvégig megmaradt, különös tekintettel az osztrák szakírók köreiben, azonban a monarchia két államának „állampolgársági jogi közelítése” a magyarok körében ütközött ellenállásba. A válási migráció szempontjából azonban jelentős és egyben a helyzetet tovább bonyolító szabály volt, hogy az osztrák közjog Magyarország területét nem tekintette külföldnek. Az osztrák–magyar állampolgárság összeférhetőségének elve a Reichsgericht gyakorlatában is megjelent, a magyar állampolgárságot nem

733 BARCZA Kálmán: *Házassági jogeset.* Jogtudományi Közlöny, 1879. 41. sz. 326. o.

734 VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 65. o.

735 VARGA i. m. 120. o.

736 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről, 1. §.

737 VARGA i. m. 138. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

tekintette idegennek, azt az osztrák honossággal összeférhetőnek és egy személy által is birtokolhatónak tartotta.⁷³⁸

Jelentős kérdés volt az alkalmazandó jog meghatározása, illetve az ellentétes elvek miatt annak elfogadása. 1873-ban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium leiratot intézett az Igazgatótanácshoz, amelyet – a püspökön keresztül – a Házassági Főtörvényszék tárgyalt meg végül. Az Olmützi Császári és Királyi Kerületi Törvényszék felkeresését továbbította a minisztérium, amely kimerítő indokolás mellett tájékoztatást kért az erdélyi református egyházkerület szabályairól: *„Elégséges-é, ha idegen tartománybeli ember néhány hétig Erdélyben tartózkodva valamelyik erdélyi ref. egyházközség tagjává magát beiratja, hogy az által már képesítve s jogosítva legyen az erdélyi ref. egyház házassági bírósága előtt való pert indítani és illetékességi jogot megnyerni?”* Válasz nem maradt fenn a püspöki levelezésben, a közjegyzőnek adott utasításban azonban rögzítették, hogy az 1868. évi XLIII. és LIII. törvénycikkek egyértelműen leírják az ide vonatkozó szabályokat.⁷³⁹

1877-ben fontos elvi jelentőségű döntést hozott a bécsi főtörvényszék, amelyet az Erdélyi Protestáns Közlöny is ismertetett. Anton Trewani, währingi üveges és felesége Katharina megegyezéssel válópert indítottak, az illetékes bécsi törvényszék a házasság felbontásától való elválasztását rendelte el. A feleség ezt követően magyar állampolgárságot szerzett, és – ahogyan a cikk szerzője fogalmaz – „a mi házassági törvénykezesünk útján” magára nézve véglegesen elválasztották korábbi férjétől. Ezt követően Joachim Morgenstern orvosdoktorral házasságot kötött. A volt férj a második házassága miatt büntető feljelentést tett neje ellen a bécsi törvényszéknél, poligámiával vádolva azt. Az ügyészség rövid nyomozást követően ejtette a bigámia vádját, de az Osztrák Büntetőtörvénykönyv 507. § (2) alapján vádat emelt a nő ellen arra alapozva, hogy *„idegen országba távozván, ott házassági szövetségre lépett, mely az osztrák törvények értelmében nem lett volna megköthető”,* amit 3-tól 6 hónapig terjedő „nehéz börtönnel” büntettek. Az elsőfokú törvényszék elutasította az ügyészi keresetet. A fellebbezést követően a főtörvényszék helybenhagyta az első fokon eljáró fórum ítéletét, mivel a nő nem idegen országba, hanem – a magyar polgárjog megszerzésével – *„saját hazájába távozva”* kötött Magyarországon érvényes házasságot és ennél fogva nem tartozott az osztrák igazságszolgáltatás hatáskörébe.⁷⁴⁰

A kialakult helyzetet és az ellentétes álláspontok közötti feszültségre remek példa Sztelhó Kornél és Kolosváry Sándor hírlapi vitája, amely 1886-ban, a migrációs válságokról szóló viták egyik kiemelkedő periódusában zajlott.

Sztelhó Kornél a Pesti Napló 1886. január 16-i számában *Az erdélyi házasságról*

⁷³⁸ VARGA i. m. 137. o.

⁷³⁹ EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885. 1873. 314. o. 302. p. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 12. ív, 302. p.

⁷⁴⁰ Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. VII. évf. 44. sz. 480. o.

címmel reflektált egy a folyóirat hasábjain osztrák válóperről szóló korábbi cikkre.⁷⁴¹ Az ügy jelentősége abban állt, hogy az osztrák bíróság az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által jogerősen kimondott házasságot felbontó ítéletét nem vette figyelembe, a frigyét továbbra is fennállónak ítélte, és ebből kifolyólag a második házasságot érvénytelennek tartotta. Szehlo a cikkekre is alapozva érvelt amellet, hogy az osztrák katolikus házasság külföldön érvényesen nem bontható fel, még akkor sem, ha az érintett katolikus osztrák házaspár lakóhelyén felbontható lenne. Az említett esetben a házasság felbontása után, de az új házasság megkötése előtt, a felperes megszerezte a magyar honosságot, az viszont a visszaható hatály tilalmába ütközött.⁷⁴² Érvelésében a bécsi legfelsőbb törvényszék is erre hivatkozott. Az osztrák polgári törvénykönyv a házasság felbontásánál kizárta a lex fori alkalmazását.⁷⁴³ A házasság felbontásánál az osztrák jog szerint az osztrák honpolgárra nézve a honosság, az Ausztriában lakó más állampolgárságú személyre nézve a lakhely joga volt az irányadó, tehát minden esetben az osztrák jog volt az alkalmazandó.

Az idegen jog csak akkor volt alkalmazható, ha az idegen a cselekmény elkövetésekor egyúttal külföldön is lakott. Szehlo felhívta a figyelmet arra, hogy „*abszolút érvényű nemzetközi magánjog nem létezik, s minden nép maga határozza meg saját törvényeiben, mennyiben tartja tiszteletben saját területén idegen ország törvényeit*”. A magyar jog szerint is csak annyiban volt végrehajtható az osztrák bíróság ítélete, amennyiben az nem ütközött hazai törvény tilalmába.⁷⁴⁴ Azt Szehlo is elismerte, hogy az problémát jelent, hogy a magyarországi ítéleteket Ausztriában rendszeresen nem ismerik el, és azt a házasságot, amelyet itthon a király nevében felbontottak, azt Bécsben a császár nevében fennállónak ítélték. Ezt azonban csak a világi bíróságok ítéleteire érti.

Az osztrák bíróságok azonban rendszeresen kétségbe vonták, vagy nem ismerték el az erdélyi református házassági törvényszékek ítéleteit. 1886. február 2-án a Házassági Főtörvényszék rendkívüli ülésen tárgyalta a kialakult helyzetet. Az elnöki szerepet

741 SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Pesti Napló, 1886. 37. évf. 16. sz. reggeli kiadás, 1. o. Megjelent még: SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz. 4. o.

742 HALLER i. m. 22. o. Optk. 5. §.

743 HALLER i. m. 21. o. Optk. 4. §. „*A polgári törvények kötelezik azon országok minden állampolgárait, melyek számára kibírdettek. Az állampolgárok azon cselekvények és ügyletekben is, melyeket az állam területén kívül vesznek elő, ezen törvényekhez kötve maradnak, a mennyiben ez által vállalkozási személyes képességek korlátoztatik és a mennyiben ezen cselekvények és ügyleteknek egyszersmind ezen országokban is jogi következményeiknek kell lenni. [...]*”; 39. o. 34. §. 34. §. „*Az idegeneknek jogügyletekre való személyes képességét rendszerint azon helynek törvényei szerint kell megítélni, melyeknek az idegen lakásánál, vagy, ha tulajdonképi lakása nincs, születésénél fogva, mint alattvaló alá van vetve; a mennyiben egyes esetekre nézve a törvényben más nem rendeltetik.*”

744 1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról, 4. §. „*Az osztrák-magyar monarchia másik államában hozott bírói határozat és kötött egyezés alapján ezen állam bíróságainak megkeresésére, a végrehajtás a viszonyosság előfeltétele alatt, feltétlenül elrendelendő, kivéve azon esetet, ha azon teljesítmény, mely végrehajtás útján érvényesíteni szándékoltatik, hazai tiltó törvénybe ütközik.*”

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

betöltő püspök beszédében úgy fogalmazott, hogy az erdélyi református házassági bíraskodás eljárása az 1882-es Utasításon alapul, ennek ellenére gyakran megtörtént, hogy az osztrák törvényszékek kétségbe vonták az erdélyi református ítéleteket, illetve nem is ismerik el azokat. Erre alapozva kérést intézett a Főtörvényszékhez, hogy jogaik védelmének érdekében követeljék az ítéletek érvényességének elismerését. Az ennek következtében született határozat rögzítette, hogy a konkrét esetekkel kapcsolatban tiltakozni kell a bécsi törvényszéknél, valamint felhívta az Igazgatótanács figyelmét arra, hogy intézzen felterjesztést a kormányhoz, annak érdekében, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket az osztrák miniszternél az erdélyi református egyház jogainak biztosítása érdekében.⁷⁴⁵

Sztehlo cikkében leszögezte, hogy az erdélyi házassági bíróságok válóperekben saját egyházi törvényeiket alkalmazták, és azt pedig a felekezeti keretek között működő házassági bíróságoktól nem lehet elvárni, hogy ne a saját hitelveik szerint megalkotott egyházi jogok szerint bíraskodjanak. Az igazi problémát a szerző azonban abban látta, hogy ezek az ítélkezési fórumok – véleménye szerint – a hatáskörükre és az illetőségre vonatkozó szabályaikat saját maguk állapították meg.⁷⁴⁶

Az erdélyi református és az unitárius egyházak különbséget tettek azon válóperek között, melyekben egy másik fórum korábban ágytól és asztaltól való elválasztást nem ítélt meg, és a „per viam instantiae” indított perek között, ahol az ágytól és asztaltól való elválasztásra ítéleték a feleket.

A rendes válóperekben a református egyház joga szerint az alperes lakhelye szerinti illetékes bíróság járt el. Az egyoldalú folyamodással indítható ügyekben – Sztehlo szerint – a reformátusoknál csak azt kellett bizonyítani a kérelmezőnek, hogy melyik egyház kötelékében teljesítette azokat a köteleéseket, amelyek minden felekezethez tartozóra nézve kötelezők voltak. Az ilyen egyoldalú folyamodás alapján indított válóperekben, „*a házassági kötelék szentsége a legbotrányosabb módon sértetik meg, mert a házasság minden kotradiktórus eljárás mellőzésével az ellenfél meghallgatása nélkül, előre kialkudott magas díjért bontatik fel, az idézett egyházi törvények bíróságai illetékességét a világ bármely részében lakó egyénre kiterjesztetik, csak azt szabván föltétlenül, hogy az illető valamely hatóságuk alatt lévő egyházközség tagjai közé beiratkozzék és ott az egyházi adó egy részletét lefizesse*”.

Sztehlo Kornél, aki a fiával, Szthelo Aladár ügyvédjelölttel ügyvédi irodájában saját maga is intézte több ízben is a házasság felbontása céljából a magyar honpolgárságot szerző osztrákok ügyeit,⁷⁴⁷ a következő eredményre jutott: „*Ha az erdélyi reformátusoknak és unitáriusoknak tetszik, bontsák fel ott a Királyhágón túl házasságukat saját szájuk íze szerint. De maradjanak otthon és ne csináljanak az elválásból világra szóló üzletet. A magyar igazságszolgáltatás jó hírve követeli, hogy ezen botrányos állapotnak mihamarabb vége vessék. A magyar felelős minisztériumnak már régen közbe kellett volna*

745 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 1886. febr. 2. 16. o.

746 SZTEHLO (1886) i. m. 1. o.

747 Nagy (2010) i. m.172. o.

*lépni és ha nem meri rendeleti utón a kérdést elintézni, nyújtson be törvényjavaslatot, mely az erdélyi házassági bíróságok területi hatáskörét és illetőségük körét meghatározza.*⁷⁴⁸

Sztehlo cikkére Kolosváry Sándor válaszolt az Protestáns Közlöny hasábjain.⁷⁴⁹ Ebben – a felháborodottságának hangot adó sorok után – elsőként azt szögezte le, hogy az erdélyi református házassági jog „egyoldalú folyamodásra indított válópert” nem ismert. A „per viam instantiae” házassági ügyek valójában nemperes ügyek voltak, habár helytelenül így nevezeték azokat.

A házassági válópernek előzetesen már az illetékes fórum előtt lezajlott és jogerőre emelkedett ítélete által véglegesen vagy időlegesen „*seprataio a thoro et mensa*” elválasztott református – vagy törvényes áttérés által azzá lett – házas fél, a jogerős ítélet keltél következő hat hónap után „*per viam instantiae*” kérhette azt, hogy rá, mint református felekezethez tartozóra az ítéletben kimondott separatiót divortiumra változtassa a házassági törvényszék. A másik félre nézve a saját vallásának hitelvei alapján ítélkező fórum által hozott korábbi ítélet hatálya továbbra is fennállt.

Ha az alperesre vonatkozó, saját hitelvei szerint megalkotott ítéletet hazai bíróság hozta, akkor a hazai törvények, ha pedig osztrák bíróság mondta ki, akkor pedig a nemzetközi magánjog (ha erről szó lehet) szerint is tiszteletben kell tartani és nem lehet felülbírálni. Ugyanakkor az 1868. évi LIII. tc. 8. §-a alapján a szeparáció után református hitre áttért személy is követelheti, hogy az áttérés után minden cselekménye, saját hitvallása és az új egyházának törvényei szerint legyenek megítélve.⁷⁵⁰

A „per viam instantiae” eljárásban egy másik felekezet által hozott jogerős ítélet keltétől a megbánás, kibékülés lehetőségére adott hat hónapos határidő csak az egyik feltételt képezte. Ugyanilyen jelentős megkötésnek tartotta Kolosváry a hatáskörre és az illetékességre vonatkozó szabályokat, amelyek alapja II. József Házassági pátensének a kihirdetés feltételeire vonatkozó rendelkezései voltak,⁷⁵¹ és ezt az addigra éppen egy évszázados gyakorlatot a vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk sem változtatta meg.

A domicilium igazolására nemcsak egyházi, hanem a polgári hatóság (szolgabíró, polgármester) által kiállított bizonyítvány bemutatása is szükséges volt, amely igazolta, hogy a folyamodót valamelyik községbe vagy városba felvették és az adott településen adózó magyar állampolgárnak minősül.

Szigorítást a református Házassági Főtörvényszék vezette be, amikor döntvényileg rögzítették, hogy az idegen házassági ügyét – ha csak közhitelességi okmányokkal bizonyítani nem tudja azt, hogy magyar állampolgárságot nyert, vagy saját korábbi állampolgársága meg nem szűnt, akkor a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvény miatt – semmiképpen nem fogadja be a református ítélkezési fórum.

748 SZTEHLO (1886) i. m. 1. o.

749 Kolosváry Sándor: Jogos védelem. Protestáns Közlöny, 1886. 16. évf. 5. sz. 44–46. o.

750 KOLOSVÁRY (1886) i. m. 45. o.

751 J. R. 32. §.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

Ilyen, Pozsony város által 1885. augusztus 7-én kiállított honosítási igazolást nyújtott be például gróf Laval Nugent császári és királyi kamarás, aki sikeresen kérelmezte saját személyére nézve a magyar állampolgárságot.⁷⁵² 1885. május 7-én a gyalui albíró állított ki igazolást („Felső Döblingbe” címezve), ami szerint „[...] miszerint tekintve bemutatott erkölcsi, vagyoni és osztrák állami kötelekből kilépési bizonyítványát, elhatároztuk Önt községünk tagjául ennek kötelekébe fölvenni, minek biztosítására Önnek a szokásos fölvételi díj már teljesített befizetésének egyúttal való igazolása mellett ezennel kiadjuk az előljáróság aláírásával és helységünk pecsétjével ellátott jelen levelünket”.⁷⁵³

Az állampolgárságon kívül – az előbb említettek szerint – azt is igazolni kellett, hogy az adott személy az egyházmegye területén él és az adott község gyülekezetének a tagja. Erre azért volt szükség, mert abban az egyházmegyében lehetett megindítani az eljárást, ahol az alperes legalább hat hete lakott.⁷⁵⁴ Az Utasítás egyik fordulata úgy szólt, hogy áttérési bizonyítvány mellett azt is bizonyítani kellett, hogy minden olyan kötelezettséget teljesítettek, amit az egyház kötelekébe tartozóknak kellett.⁷⁵⁵

Az 1888-as egyházi törvények 15. §-a a részletszabályokat is rögzítette. Magyarországnak minden református vallású lakosát és honpolgárát azon egyházközség rendes tagjának kellett tekinteni, ahol a polgári községnek is tagja volt, tehát az egyházi illetékesség jelentős mértékben támaszkodott a világra. Abban az esetben, ha az adott településen nem volt református egyházközség, akkor annak a kálvinista egyházközségnek a tagja lett, amelynek területéhez lakóhelyét az egyházmegyei vagy az egyházkerületi hatóság beosztotta. Ha valamelyik egyháztag az illetékes egyházközségen kívüli más egyházközségekben is rendszeren és állandóan viselte az egyházi terheket, akkor ott is gyakorolhatta az egyháztagokat illető jogokat.⁷⁵⁶

Abban az esetben, ha valaki az egyházközségből egy másikba költözött, akkor hat heti ottlakást követően gyakorolhatta az egyházközségi tagságból fakadó jogokat és kellett viselnie az ezzel járó köteleességeket. Az 1888-as egyházi törvénymű 18. §-a azt is rögzítette, hogy az egyháztagok jogai közé tartozott többek között az is, hogy vallásügyi jogaik sérelme esetén – fokozatosan – az egyházhatóságok védelmével éljenek.⁷⁵⁷

Az erről szóló igazolás a gyakorlatban egy rövid kötelező formai vagy tartalmi elemek nélküli bizonyítványt jelentett. Ilyen egyházi igazolást kapott Bilgeri Georgina asszony, amiben csupán annyit jegyzett meg a kiállító lelkész, hogy „mindennemű egyházi köteleességének eleget tett.”⁷⁵⁸

752 EREL, B1. A1/135.

753 EREL, B1. A1/127. Ilyen levelet adtak még ki: A1/128.

754 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 16. § Lásd: 5.1. fejezet.

755 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 74. §.

756 Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek Tára. I. kötet, az Erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888. (a továbbiakban: 1888-as törvénygyűjtemény) 16. §.

757 1888-as törvénygyűjtemény, 17. §.

758 EREL, B1. A1/127. Ehhez lásd még: A1/126., A1/128., A1/129.

Kolosváry elismerte: gyakori jelenség, hogy a házasság felbontását követően az adott személy visszatér a korábbi hazájába, de tagadja, hogy ez az egyház felelőssége lenne.

Kolosváry elutasította Sztehlo perköltségre vonatkozó vádjait, és kijelentette, hogy a házassági törvényszékek előtti eljárás során kiszabott díjakat az egyházi jog szabályai szerint határozzák meg, „*kialkudott*” díjak nincsenek. Az alszékek évente háromszor, a főtörvényszék pedig az Egyházkerületi Közgyűlés alkalmával évente egyszer tartott rendes ülést. A rendes ülésen történő ítélezés (eltekintve a kereset, az okmányok, a tanúkihallgatás és az ítélet bélyegköltségeitől) az első és másodfok egyaránt 8–8 forint volt.

Ha valaki ügyének elbírálása érdekében rendkívüli házassági törvényszéki ülést hívott össze, akkor az egyházmegyében szétszórta lakó bírák utazási költségét és „*fáradtságát*”, is meg kellett fizetni legfeljebb 100 forint összegig.

A rendkívüli ülés összehívása csak lehetőség volt, senki számára nem lehetett kötelezővé tenni. Ha valamelyik peres fél mégis össze akarta hívni a rendkívüli Házassági Főtörvényszéket, akkor ki kellett fizetnie a bírák útiköltségét, mert a tagoknak „*Szilágytól elkezdve föl Háromszék megyéig*” terjedő területről kellett összegyűlniük, és ezért 500 forintot kellett fizetni.

Kolosváry azzal zárja le a vitát, hogy „*az ügyvédek esetleges visszaélése, nem az egyházkerület, visszaélése. A törvényszerű eljárás nem önkényes eljárás. Az orsz[ágos] törvény által biztosított hatalommal való élés nem visszaélés.*”⁷⁵⁹

Schmidt Magdaléna gyalui lakos beadványát 1885. május 12-én tárgyalta a kolozs-kalotai házassági törvényszék. A kérelem tanúsága szerint a wáhringi császári és királyi törvényszék 1877-ben kelt ítélete a katolikus férjétől szeparálta az asszonyt, és ezt az ítéletet kívánta most divortiumá változtatni. Az eredeti ítélet mellett még – annak rendje szerint – csatolta az áttérési bizonyítványt és egy hivatalos igazolást is arról, hogy az osztrák állampolgárságát elvesztette, valamint hogy Gyalu községbe felvették és egy nyugtát is az egyháznak megfizetett adókról.

Ezek alapján a következőképpen indokolta az eljáró fórum a döntést: „*[h]ázassági törvényszékünk a benyújtott okmányok alapján meggyőződött, hogy kérelmes Schmidt Magdolna, szül Koczek gyalui lakos, ev. ref. hitvallású és rovatát fizető rendes tag: teljesen minősítettnek kellett őt tartani arra, hogy mindazon jogokkal élhessen, melyeket erdélyi ev. ref. anyaszentegyházunk autonóm törvényei hitsorsosaink számára biztosítanak; ennél fogva helyet kellett, hogy adjon kérelmes folyamodásának és ki kellett hogy mondja a fenn írt ítéletet.*” Erre alapozva tehát a *separatio a thoro et mensa* ítéletet a Házassági törvény rajz 118–120. § alapján divortiumra változtatták.⁷⁶⁰

Meglehetősen bonyolult, több ország jogát érintő procedúra volt Nugent Laval válása gróf Pallavicini Máriától. A görcki császári és királyi törvényszék mint illetékes fórum 1884. május 31-én ítélte a feleket ágytól és asztaltól elválasztásra. Az eljárás alapjaként szolgáló ítéletvel eredetileg olasz nyelven kelt, ezt azonban idővel

759 KOLOSVÁRY (1886) i. m. 45. o.

760 EREL, B1. A1/129. Ítélet, 1885. május 12. 1–2. o.

5. Az erdélyi református házassági törvényszékek eljárásjoga

le kellett fordíttatnia németre is. Ezt követően a felperes férj 1885. augusztus 13-án Bécsben áttért a református vallásra.⁷⁶¹ Valószínűleg a minél gyorsabb eljárás érdekében a felepres férj párhuzamosan intézte az egyes ügyeket, így lehetséges, hogy már a magyar honosítási okiratot 1885. augusztus 7-én kiadták. Ebből az derül ki, hogy Nugent Arthur horvátországi nagybirtokos és magyarországi főrendi házi tag, aki egyben pozsonyi lakos is örökbe fogadta a felperest és a Sopron megyei Csorna község felvette kötelékébe. Az okirat ezt követően már úgy mutatja be gróf Nugent Lavalt mint nejétől elvált 42 éves császári királyi kamarást, pozsonyi lakost, aki a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvény értelmében kérelmezte saját személyére nézve a magyar állampolgárságot, amelyet meg is kapott. A dokumentum figyelmeztette tulajdonosát, hogy abban az esetben, ha a honosított a törvényben előírt állampolgári esküt a letételére felszólító idézés kézbesítésétől számítva egy éve van letenni, különben az okirat hatályát veszti.

A honosítási okiart fogalmazója azt is feljegyezte, hogy a Nugent Lavalnak három kiskorú gyermeke van, és apjuk kívánságára, valamint a császári és királyi hivatal kiejentése szerint egyelőre továbbra is osztrák állampolgárok maradtak. Pontosán egy hónappal később, augusztus 14-én a gróf le is tette az esküt.⁷⁶² Az igazolást, amely szerint minden anyagi kötelességének eleget tett, szeptember 2-án állította ki a gyalui lelkész.⁷⁶³

Ezt követően pedig 1885. szeptember 5-én már mint a Gyalu községi református ember kérte a *separatio divortium* má változtatását.⁷⁶⁴

761 EREL, B1. A1/135. Übertritts-Schein Wiener evangelischen Pfarrgemeinde helvetischen Confession, 1885. augusztus 13.

762 EREL, B1. A1/135. Honosítási okirat, 1885. augusztus 7. 1–2. o.

763 EREL, B1. A1/135. Bizonyítvány, 1885. szeptember 2.

764 EREL, B1. A1/135. Beadvány, 1885. szeptember 5.

6. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ANYAGI JOG A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

6.1. A Geleji Kánonok

Ahogy korábban rögzítettem, a vizsgált korszakban az erdélyi református házassági bíraskodás legfontosabb forrása Bod Péter *Házassági törvény rajz* című munkája volt. A 17. század közepén megalkotott Geleji Kánonokra azonban többször hivatkoztak még az 1880-as évek végén is, ezért elsőként annak a házasság semmisségére és felbontására vonatkozó részét kell górcső alá venni.

Geleji munkájának hatodik, „*A házastársak összeesküvése*” című fejezete foglalkozott a házassági joggal.⁷⁶⁵ Elsőként az érvényesen létrejövő házasságok feltételeit sorolta fel, több helyen különbséget téve a főrendűekre és a közemberekre vonatkozó rendelkezések között. A házasság felbontásával részletesebben foglalkozott. A megsemmisítéséről azonban szűkszavúan szólt, jobbára a házasság megkötésének érvényességénél fogalmazott meg parancsokat, helyezett kilátásba szankciókat az előírásokat megszegő világi és egyházi személyekkel szemben. Ezért a házasság megkötésére vonatkozó szabályokat is röviden említenem kell.

A főrendűek kivételével a házasságkötést megelőző vasárnapon az egész gyülekezet előtt ki kellett hirdetni az esketés tényét és idejét.⁷⁶⁶ A Geleji Kánonok súlyos büntetést helyezett kilátásba azoknak a lelkészeknek, akik olyan személy házasságkötésénél jártak közben, akik jogerős ítélettel ideiglenesen özvegyesség vagy nőtlenség kötelezettsége alá vettek, vagy hűtlen elhagyás, paráznaság vagy törvénytelen együttélés miatt „*becstelenné lettek*”. Azok a felek, akik e rendelkezések ellenére vesztegetéssel vagy fenyegetéssel elérték, hogy a lelkész összeadja őket, a kiközösítés büntetésével nézhettek szembe.⁷⁶⁷

A házasság érvényességi kelléke a kézfogás mellett az eskü volt, melynek a templomban, ennek híján pedig az istentiszteletra rendelt helyen rendszerint kedden vagy szerdán, rendkívüli esetben, a szombat és vasárnap kivételével a hét többi napján kellett letenni.⁷⁶⁸ A vérrokonság és a sógorság negyedik fokáig tilos volt a házasság,⁷⁶⁹ a korhatár pedig férfiaknál a 18., a lányoknál 14. életév volt.⁷⁷⁰ Tilos volt összeadni az egymáshoz korban össze nem illőket, így a 14–15 éves fiatal lányokat vagy szüzeket

765 Geleji Kánonok LXV–LXXIV. kánon.

766 Geleji Kánonok LXXV.

767 Geleji Kánonok LXXVI.

768 Geleji Kánonok LXXVII.

769 Geleji Kánonok LXXVIII.

770 Geleji Kánonok LXIX.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

a „nagyon előre haladt korú férfiakkal” és „az idős nőket, akikben már a természet tétlenné lett” a 20–25 éves ifjakkal.⁷⁷¹

Az egyetlen rendelkezés, amely a „*semmi házasságokkal*” foglalkozott, azt rögzítette, hogy ha a testi egyesülés – „*hidegség vagy bármi más tehetetlenség miatt*” – nem történik meg, akkor a házasság nem jön létre, ezért ha ezeket a feleket „*elkülönítik*” egymástól, az nem minősül „házassági elválásnak”.⁷⁷²

A Geleji Kánonok szerint a nősparáznság felbontott minden házasságot. Az ártatlan fél nem volt köteles a nősparázna féllal együtt lakni, azonban mással csak akkor köthetett házasságot, „*ha parázna hitvestársát a polgári törvényszéken a törvény útján beperelve, azt amennyiben rajta állt, méltó büntetéssel megbüntették*”. Ha enélkül kötött új házasságot, akkor mind ő, mind pedig az új házastárs kölcsönösen a paráznság bűnébe estek. Azonban ha a világi törvényszék nem hozott ítéletet, vagy a sértett fél hibáján kívül felmentő ítélet született, akkor is lehetővé kellett tenni a sértett fél számára az új házasság megkötését, a bűnös felet pedig ligába kellett vetni. Ha a nősparázna felet a világi bíróság vétkesnek találta, akkor büntetése akár halál is lehetett.⁷⁷³

Eltávozás vagy a hűtlen elhagyás esetén, az elhagyott felet „*fel kellett oldani*” a kötelék alól, a hűtlen felet pedig meg kellett büntetni.⁷⁷⁴ Ha a visszatérésre csekély volt az esély, akkor az elhagyott felet „*négy vagy öt év leforgása után*” fel kellett oldani a kötelék alól, és újabb házasság kötésére lehetett bocsájtani.⁷⁷⁵

Geleji röviden, de foglalkozott a mátkaság felbontásával is. Abban az esetben, ha a kézfogas már megtörtént, a vonatkozó okok szűk körén kívül nem volt lehetőség felbontani az eljegyzést. Geleji elismeri, hogy a házasságra nem lehet a feleket kényszeríteni, azonban, ha valaki „*igaz és elegendő*” okot nem tud felhozni, akkor a ligázás egy enyhébb változatát rendelte büntetésül: addig nem házasodhatott újra az elhagyó fél, ameddig elhagyott jegyese meg nem házasodott.⁷⁷⁶

6.2. Bod Péter dogmatikai rendszere

Bod megkülönböztette a házasság megsemmisítését és a házasság felbontását: „*Meg áll-é minden házasság? Nem minden. Amely meg nem állhat, vagy megsemmisítettik, vagy elbontatik. Megsemmisítettik akkor, mikor semmiség okainál fogva semminek lenni kinyilatkoztatik; elbontatik pedig elválástással. A semmiség okait – oly sok akadékok közbevetésével, a r. egyházi törvény szerzők igen felszaporították; az elválást illető tudományt pedig annyira megszorították, hogy majd egy okból is teljesleges válást ne engedjenek, mely*

771 Geleji Kánonok LXX.

772 Geleji Kánonok LXXIII.

773 Geleji Kánonok LXXI.

774 Geleji Kánonok LXXII.

775 Geleji Kánonok LXXIII.

776 Geleji Kánonok LXXIV.

*szerént itt a hiányban, amott a szerfelett valóságban hibáztak.*⁷⁷⁷ Azok a házasságok voltak tehát semmisek vagy érvénytelenek, amelyek kezdettől fogva olyan hibában szenvedtek, ami miatt nem tudtak érvényesen létrejönni.⁷⁷⁸ Két olyan fő okot ismert a szerző, amelyek indokolhatják az érvénytelen házasságot. Az első ok, helyesebben az okokat és azok rendszerét meghatározó elv, a „*házasságban való megegyezés hibázása*”, azaz defectus consensus in matrimonium volt. Mivel a házasság egy olyan „alku”, amelyet a férj és a feleség gyermeknemzés céljából köt, ezért szükségképpen elem a felek közötti egyesség, amely ha hiányzik, nem jöhet létre érvényesen házasság. A másik pedig a „*feltett tehetőség hibázása*,” azaz a defectus habilitatis subintellectae volt, ami azt jelentette, hogy ha az egyik fél a szexuális kapcsolat létesítésére nem volt képes, akkor nem jöhetett létre érvényesen házasság.⁷⁷⁹

Bod meghatározása szerint az elválás nem más, mint az érvényesen létrejött házasság annak ideje alatt bekövetkezett ok miatti egyházi bírói úton való felbontása.⁷⁸⁰

A 18. századi erdélyi református házassági jog a házasság felbontásának (divortium) két fajtáját ismerte el. Az egyik a házaspár időleges vagy részleges (partiale) szétválását (separatio a thoro et mensa), a másik pedig a házasság végleges vagy teljes (totale) felbontása, amely esetén az ártatlan fél újraházasodhat, a bűnöst pedig eltiltották az új frigy megkötésétől.⁷⁸¹ Fontos megjegyezni, hogy a Bod Péter által kidolgozott dogmatikai rendszer csupán részben tükrözte a korabeli erdélyi református joggyakorlatot, mivel számos fogalmat és megoldást – ahogyan korábban általános jelleggel már rögzítettem – a német egyházjogtudományból vett át, így annak gyakorlati megvalósulása vagy használata nem egyértelműen igazolható.

Az erdélyi református bontójogban – az európai protestáns felekezetek szemléletével azonosan – a vétkességi elv volt a meghatározó, ami azt jelentette, hogy a házasság felbontására akkor kerülhetett sor, ha valamelyik házaspár vétkes magatartásával bontó okot valósított meg.⁷⁸² Ez a rend a 19. század utolsó harmadára meglazult, és ahogyan a joggyakorlat elemzése során kirajzolódik, megjelentek a feldúltsági elv egyes elemei.

A Bod Péternél és a későbbi egyházjogi íróknál (Dósa Eleknél és Kolosváry Sándornál) a házasság semmisségének bírói úton való kimondása és a házasság felbontása között következetesen végigvitt dogmatikai rend van, a joggyakorlat azonban azt mutatta, hogy a két fogalom között a meghatározó különbség erre az időszakra fel lazult. A használt kifejezések is azt mutatták, hogy a rossz fogalomhasználat mellett, egy másfajta szemlélet is befolyást nyert a gyakorlatban.

Az egyes okok gyakorlati használata – ahogyan a fejezet végén lévő statisztika is igazolja – meglehetősen eltérő volt. Konkrét esetet csak azoknál a bontó okoknál

777 H. t. r. 151. §.

778 H. t. r. 152. §.

779 H. t. r. 153. §.

780 H. t. r. 172. §.

781 H. t. r. 173. §.

782 HERGER (2006) i. m. 131. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

tudtam rögzíteni, amelyeknél az ilyen ok alapján zajlott per aktája a két vizsgált házassági törvényszék fondjaiban fennmaradt.

6.2.1. A házasság megsemmisítésének okai

A *Házassági törvény rajz* összesen tizenegy, a házasság megsemmisítésére vonatkozó okot ismer.

Az első a házasság kezdetétől fennálló nemi tehetetlenség volt. Ez lehetett a férfiak esetében természetes csonkaság, amely a közösülésre képtelenné tette a férfit, a nők esetében pedig különböző elváltozások, amelyek lehetetlenné tették a házasság elhárítását, ennél fogva a fogantatásra sem kerülhetett sor.⁷⁸³ Fontos azonban, hogy nem tartozik ebbe az esetbe a magtalanság, amely esetén a közösülés lehetséges, csak a fogantatás kizárt. Utóbbi nem eredményezte a házasság semmisségét, mivel a teljes magtalanságot nem lehetett megállapítani, és sok esetben később született gyermek, illetve a gyermekáldást Istentől kellett várni. Abban az esetben azonban, ha a feleség meddőséget mesterségesen idézte elő, akkor a házasság felbontásának volt helye.

Semmis volt a gonosz fokú csalárdság által kötött házasság.⁷⁸⁴ Bod főként a külföldi szakirodalomra hivatkozva rögzítette azt az esetet, amikor valaki úgy kötött házasságot egy másik személlyel, hogy annak személyazonosságát illetően tévedésben volt. Jákob történetét hozta példaként, amikor Lábán Ráhel helyett idősebbik lányát, Leát vezette be Jákobhoz az esküvő estéjén, utóbbi pedig csak a házasság elhárítását követő reggel vette észre, hogy csalárd módon mást adtak hozzá.⁷⁸⁵ Amennyiben a becsapott fél a házastársa személyét illető tévedését felismerte, kérhette a házasság megsemmisítését, mivel egyrészt az általa tett nyilatkozat hibában szenvedett, és más személlyel akart házasságot kötni, másrészt pedig a megtévesztő helyzetet más személy „csalárdsága és ravaszsága” okozta. Ehelyütt Bod Erasmust idézi, aki úgy fogalmazott, hogy „*fogás az, és nem házasság [...] mikor egyik szert tett a prédára, amely után kapdosott, a másik pedig megcsalatra sír.*”

Itt Bod egy nagyon fontos szűkítést tett ide. Erre ugyanis csak a megcsalt személy hivatkozhatott, ugyanakkor az ő belátására bízta azt, hogy ezzel élni kíván-e, és kéri-e a házasság semmisségének kimondását, vagy ennek tudatában is elfogadja a házastársát és házasságban élnek tovább. „*Ezt a semmiséget pedig érteni kell a megcsalattottra, és nem a megcsalóra nézve. Mert annak van hatalmában ezen hibánál fogva, a tett házasságtól el állani: melyre mindazáltal – ha nem akar – nem szoríttatik; akkor az akarón semmi bosszú nem tétetik – teheti, hogy jussából alább hagyjon.*”⁷⁸⁶

783 H. t. r. 154. §.

784 H. t. r. 155. §.

785 Mózes első könyve 29. fejezet 21–30. *Biblia*. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1990.

786 Uo.

A házasság semmisnek nyilvánítását lehetett kezdeményezni abban az esetben is, amikor a házasságot igazságtalan erőszak miatt kötötték meg.⁷⁸⁷ A kényszerítő erőnek az alapja lehetett erkölcsi vagy anyagi erőszak. Az erőltetésre példa, amikor „*valaki nyakon ragadva vonattatik az egyházi összeköttetésre*”.⁷⁸⁸ Kolumbán Zsuzsanna *Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán* című munkájában rögzítette, hogy a református egyház előtt az erőszakon alapuló házasság az egyik legnagyobb bűn volt, amelyet a család intézménye ellen el lehetett követni, „*hiszen a házastárs, az egyház, a társadalom félrevezetését jelentette, valamint hamis eskütételt Isten előtt. Éppen ezért az erőltetett házasságot minden erkölcsi alapot nélkülöző kapcsolatnak tekintették, a kapcsolatot azonnal semmisnek nyilvánították, a bűnös felet ekléziakövetésre ítélték, az erőltető szülőt pénzbeli büntetés kifizetésére*” kötelezték.⁷⁸⁹

Kudor Katalin férje, Kudor István elleni perében a házasság megsemmisítését kérte *Házassági törvény* rajz 156. §-a alapján. A beadvány szerint: a „*felperesnő nem mondhatja azt, mit sokan a perlekedő házastársak közül, hogy boldog házas élet reményében ment volna férjhez. Ily reményre nem volt jogosítva. Alperes férj iránt gyermekségétől fogva nem vonzalmat, annyival kevésbé szeretetet, sőt, határozottan utálatot és gyűlöletet érzett kebelében. Azonban másképp határozott sorsa felett a szülői önkény. Ezek hideg számítása, amely a szív vonzalmat figyelmen kívül hagyta, előbb fenyegető, később tettelegességekben nyilvánuló okokkal kényszeríték felperest elfogadni a peres kezét, holott e szövetségre szíve soha sem adta be egyezségét.*”⁷⁹⁰ A tanúvallatások vizsgálata mutatja meg igazán az erőltetés erőszakos természetét. Kudor János, a család szomszédja mesélte el az eljegyzésen történeteket: „*A kézfogón magam is jelen voltam, de akkor is azt mondta, hogy az Isten ne adjon ilyen kézfogót. A leány ott ült a hátulsó házban, a szeme ki volt sírva; már a vendégek mind jelen voltak, ekkor ki küldi a Kati apja Buczor Annát, hogy hívja be a leányt. Egy kis idő múlva bé jön s mondja, hogy Kati nem akar bejönni. Ekkor kimegyen maga mérgesen, az apja, a hátulsó házba utána. Minthogy én tudtam, hogy a leánynak mi a baja, utána mentem, hát már akkor hallom, hogy az öreg káromkodik, a leány pedig sír keservesen. Bényitok az ajtón, hát Kati a földön fekszik az apja pedig rugdossa, húzza, hogy vagy férjhez megy Pistához, vagy takarodik el a háztól. Én megfogtam az öregnek a mellrevalóját, húztam el a leánytól, akit tépett pofozott, de nem bírtam vele. Ekkor ki kiáltottam az ajtón, éppen ott állott a pitvarba Kupa István komám, aki bé is jött, ketten aztán kiszabadítottuk a leányt a kezéből. [...]*”⁷⁹¹ Egy szomszéd, aki napszámba járt hozzájuk kapálni, arról számolt be, hogy egy alkalommal, amikor a lány azt mondta, hogy „*inkább a halálhoz*” megy hozzá, az apja úgy megütötte egy pálcával, hogy a fejéből kiserkent a vér.⁷⁹²

787 H. t. r. 156. §.

788 H. t. r. 156. §.

789 KOLUMBÁN (2011) i. m. 275. o.

790 EREL, B1. A1/101. Levata, 1. o.

791 EREL, B1. A1/101. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. 03. 20. 2. o.

792 EREL, B1. A1/101. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. 03. 20. 4. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

Bauer Róza és Asztalos Gyula házasságát is a feleség anyja általi bántalmazása miatt „*semmisítették meg*”.⁷⁹³ Tamás Karolína esetében is így történt, a konkrét esetet Majlát Júlia a következőképpen mesélte el: „[...] *Mikor jegyet váltottak Varga Márton Tamás Karolinával, azon a napon a házhoz mentem, a leányt kisírt szemekkel láttam, mikor az okát megkérdeztem, hogy mér sír, az anyja bé sem várta, hogy a leánya feleljen, közbeszólt: Látja Juli néni, Lina nem akar Mártonhoz menni, pedig annak milyen jó mestersége van, én sem győzők a tenyeremmel annyi száját tartani. Megverem úgy, mint a két fenekű dobot, hogy még rostának se lesz jó a bőre, majd megagya magát, hogy ha férjhez megyen, úgy se ülhet egész életére leánynak, s azzal úgy megtaszította, hogy az ágy szegletinek dült, s nagy nehezen feltápáskodva sírva és jajgatva futot ki a házból, hogy inkább elpusztítja magát az élők sorából, sem hogy az után menjen férjhez, akit szívéből utál.*”⁷⁹⁴

Erőltetésre hivatkozva semmis volt az a házasság, amelyet a felek valamilyen igazságtalan félelemben kötöttek meg.⁷⁹⁵ Bod megfogalmazásában: „*minél nagyobb a félelem, annál több benne a mentség.*” Egészen konkrétan megfogalmazza, hogy mi minősül igazságtalan félelemnek: „*[a] félelmet nem kell venni akármi félsz gyanánt, hanem nagyobb rosszat képező gyanánt, nem is valami hitvány ember félelme gyanánt, hanem amely méltán, és a legálthatosabb emberre illik rá.*” A tiszteletből fakadó félelem – amikor valaki azért csinál meg valamit, mert a parancsoló személlyel nem akar ellenszegülni – nem elég ahhoz, hogy ez alapján ki lehessen mondani a házasság semmisségét. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, a parancsnak keménynek és fenyegetőnek kellett lennie. Bod azt is rögzítette, hogy „*ahol félelem vagyon, ott szabadság és megegyezés nincsen; az együttlaks sem sepri ki a félelmet, ha a félelem oka tovább is ott szállásol.*”⁷⁹⁶ Fontos különbség az igazságtalan erőszak és az igazságtalan félelem között, hogy míg az erőszak fizikai bántalmazást jelentett, addig utóbbi alapja egy harmadik fél által valamilyen negatív következmény kilátásba helyezése volt. A házasságot pedig azért kötötték meg, mert az akarata ellen házasságot kötő fél ezt a saját vagy más személyt érintő negatív következményt el akarta kerülni.

Nem találtam olyan esetet, amikor csupán utóbbira, az igazságtalan fenyegetésre alapozva nyilvánítottak volna egy házasságot érvénytelennek. Az erőltetéses eseteknél a jellemző inkább az volt, hogy a fizikai erőszakot időnként halálos fenyegetés is kísérte. Ispán Rozália apja erőltetése miatt ment hozzá Prodán Károlyhoz. A tanúvallomások egy nevezetes esetet említettek, amikor az apa egy nagy fadarabbal kezdte el verni a lányát, és azt mondta neki, hogy ha nem megy férjhez, akkor meg fogja ölni. „*Az esketés napján reggel [...] láttam, hogy Ispán Sándor egy nagy darab fával kezében verte leányát, s azt mondta neki, hogy vagy meghalsz a kezemtől, vagy hozzá mész feleségül Prodán Károlyhoz. Olyan erősen verte, hogy én és feleségem fogtuk meg kezébe a fát s kértük,*

793 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 94. o.

794 EREL, B7. P/301. Tanúvallatásijegyzőkönyv, 1882. december 12. 3. o.

795 H. t. r. 158. §.

796 H. t. r. 158. §.

*hogy hagyja el a verést. Leánya azalatt kiszaladt a házból.*⁷⁹⁷ Erre alapozva a házassági törvényszék a H. t. r. 156–158. §-a alapján mondták ki a házasság semmisségét.⁷⁹⁸

Bitai Kata férje, Néb József elleni perében verés és fenyegetés miatt kérte házasságának „megsemmisítését” a H. t. r. 156–158 § alapján. Ebben az esetben a dézsi házassági törvényszék úgy döntött, hogy csak a 156. §-ra való hivatkozás áll meg, így csak a fizikai bántalmazással való kényszerítésre alapítva mondta ki a házasság semmisségét. A kikérdezett négy tanú mindegyike egy esetet ismertetett, amely elegendő volt a tényállás megvalósításához. Szikágyi István így emlékezett vissza: „[...] elmentem Bihar Lajosné ifjú asszonyhoz és kértem, hogy eressze el leányát Katit Kusalyba, a szüleimhez szüretre. Erre Bihariné ifjúasszony azt mondta, nem ereszhetem, mert Katit oda ígértem Neb Jóska-hoz nőnek, s még a mátká megharagszik. Erre a leány Kati azt nyilvánította, hogy ő bizony elmegy szüretre Kusalyba, mert neki Neb Jóska nem kell férjnek. Erre az anyja megharagudott, elé vette a singet, s jól a Kati hátához verte, mondván nem mész sehová, Neb Józsefhez kell férjhez menned. De Kati szintén verés és szidás mellett is velem eljött Kusalyba szüretre. Szóval állítom, hogy az anyja verésseli erőltetésére ment Kati férjhez Neb Józsefhez.”⁷⁹⁹ Itt tehát a fizikai erőszak megvalósult, de olyan komoly mértékű fenyegetés, amelyből a fenyegetett személy arra következtethetett volna, hogy ellenkezés esetén akár meg is halhat, nem történt.

Ugyanígy döntött a bíróság Márton Emma Mezei János elleni perében. A meg lehetőségen különös esetet itt is minden tanú egybehangozóan adta elő. Ráth Anna 35 éves özvegy a következőképp emlékezett vissza: „Tiszta tudomásom szerint azon időben mikor már az eljegyzés megtörtént egy alkalommal én Szamosújváron voltam és ott hallottam mondani sok rosszat alperes férjről. Haza jövet fel mentem Marton úrékhoz és elbeszéltem, hogy én alperesről és néki természetéről rossz hírt hallok Szamosújvárt [...]”⁸⁰⁰ A beszélgetés egy másik szem- és fültanúja arra is visszaemlékezett, hogy mik voltak ezek a rossz dolgok: „[...] az az ember nagyon egy nagyon kicsapongó, ki már tizenhat éve, hogy válaszüton egy férjes nővel tiltott viszonyban él, emellett még részeges is.”⁸⁰¹ Ráth Anna vallomásához visszatérve, az asszony ezek után beszámolt a menyasszony és a leendő anyós reakcióról is: „[...] ezen nyilatkozatomat hallva felperes nő azonnal nyilatkozott az anyjának, hogy ő bizony nem megyen férjhez hozzá miután ennyi sok rossz hírt hallott róla. Szóvita keletkezvén anya és leánya között, szememmel láttam amidőn az anya felperes nőt pofon vágta és azután egy nyírág seprűvel hátra ütötte, ezt modva: meg kel lenni, hogy férjhez menj hozzá miután már ennyi költséget csináltál nekünk. Ezen kívül még a lelkét is szidalmazta.”⁸⁰²

797 EREL, B7. P/373. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1895. április 25. 3. o.

798 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 332. o.

799 EREL, B7. P/271. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. május 04. 2–3. o.

800 EREL, B7. P/272. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. április 29. 3. o.

801 EREL, B7. P/272. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. április 29. 4. o.

802 EREL, B7.P/272. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. április 29. 3. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

Kádár István Cseteki Lilla ellen 1875-ben folytatott pere tovább árnyalja a két tényállás viszonyát. Ebben az esetben Kádár Istvánt erőltette édesapja a házasságra, amelyben az életközösség összesen két és fél hónapig állt fent. „[...] Kádár Dániel nekem egyházi társam, s többször járogatva egymáshoz, beszéd közt egy néhányszor elő fordult, hogy már Pistát mielőbb meg kell házasítani, s kérdém tőle, mit gondol? Vajon kit veszen nőül? Mire Kádár Dániel uram azt felelé: minden esetre akit én akarok, mert ő járatlan még és szokatlan az efféle ügyekben, s ha azt venné el akit ő akar – engedelmem ellenére is – azon esetben eddigi gondozásomról azonnal lemondok, minden létező vagy leendő fekvő és fellelhető vagyonom örökléséből mint magtalan öreg ember kizárom.”⁸⁰³ Egy másik tanúvallomás tettlegességről is beszámolt: „[...] az eljegyzési napok alatt Kádár Dániel úrnál voltam egy pár nap kaszálni; estve vacsora alatt szóból szó jöven ki, kérdém: No Dani Bácsi! az idő itt van, hát mikor fogják elhozni a Pista menyasszonyát? Erre Pista meg haragudva, mérgeesen azt felelé: nekem nem kell soha, hanem ha tatámnak tetszik, hozza el s éljen vele, Pistának e szavaira az öreg megbosszankodva [...] az ajtón lévő szíjostort le kapta s szemem előtt vagy kettőt jól ütött hátára, ily szavakat mondva: sokat ellenkezel velem te Pista, de meg lásd, hogy még is úgy lesz, ahogy én akarom, most hisz én neveltelek, s ha boldog akarsz lenni, úgy kell járnod, ahogy én fúvom.”⁸⁰⁴ Itt tehát a fizikai erőszak mellett a fenyegetés mértéke nem érte el a kellő mértéket, nem az élet elvételét helyezte kilátásba az erőltető szülő, hanem csupán a várt örökségből való kizárást és a gondoskodás megvonását jelentette.

A fenti esetek alapján kijelenthető, hogy a fizikai bántalmazás – súlyosságától függetlenül – kimerítette az erőltetés *Házassági törvény* rajz 156. §-ában rögzített tényállását, ugyanakkor a fenyegetésre (H. t. r. 158. §) csak akkor lehetett sikeresen keresetet alapozni, ha a fenyegetés olyan nagymértékű volt, hogy abból az erőltetett fél joggal következtethetett arra, hogy veszélyben van az élete. Más enyhébb, például elzavarásra, az örökségből való kizárásra vonatkozó fenyegetések nem voltak elég súlyosak ennek a tényállásnak a megvalósításához a 19. századvégi joggyakorlat szerint. A gyakorlat alapján az a kép rajzolódott ki, hogy a fizikai bántalmazás minden olyan esetben megvalósult (illetve még jóval több alkalommal is), amikor a verbális erőszak tényállását is megalapozottnak tartotta az eljáró bíróság.

A nők esetében az erőltetés okaként szolgálhatott, ha az apa halálát követően gazdára, férfira volt szükség a családban, vagy ha a lány egyedüli gyerek volt, és ő örökölte apja vagyonát. Ebben az esetben a szülők olyan férjet akartak, aki a gazdaságot a szülői tervek szerint vezeti majd. További indíték volt, ha a családban sok gyerek volt, a lány kiházásításától pedig anyagi segítséget reméltek, vagy anyai szempontból jobb jövőt szerettek volna a lánynak, illetve ha az árván maradt lány jövőjét akarták biztosítani. Az atyai erőltetés indokaként szolgáltak azok az esetek is, amikor a mostoha gyerekeit egy rokonhoz akarta adni, hogy az örökség ne kerüljön ki a családból.⁸⁰⁵

803 EREL, B7.P/273. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1876. április 20. 3. o.

804 EREL, B7.P/273. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1876. április 20. 4. o.

805 KOLUMBÁN (2011) i. m. 270–272. o.

Férfiak esetében az erőltetés mögötti legtöbb esetben az volt az ok, hogy a fiú többgyerekes családban nőtt fel, azonban nem örökölt, vagy csak szerény örökségre számíthatott apja után, ezért vagyonosabb családból való lányt kerestek számára, vagy az egyke, apja gazdaságát öröklő fiú mellé jó gazdasszonyt akartak.⁸⁰⁶

A férfiak és nők helyzete azonban különbözött, amíg a nőket ténylegesen erőltették, addig a férfiak esetében a meggyőzés volt a leggyakoribb eszköz. A befolyásra használt szülői eszköztár azonban mindkét nem esetében széles spektrumú volt: a szép szavakkal, ígéretekkel való jobb belátásra bírástól egészen a kitagadással, a kiházasítás megtagadásával való fenyegetésig, végső esetben pedig a fizikai bántalmazásig, a verésig terjedt.⁸⁰⁷

Helye volt azonban az erőltetésnek a *Házassági törvény rajz* szerint abban az esetben, ha valaki egy lányt „csalfa ígéretekkel” szexuális aktusra csábított, a lány pedig teherbe esett. Ebben az esetben a férfit kötelezni lehetett arra, hogy a lányt vagy vegye el, vagy meghatározott pénzüsszeggel ajándékozza meg. Akinek pedig nem volt kellő mértékű vagyona, hogy a teherbe esett lányt kifizesse, el kellett, hogy vegye azt feleségül. Abban az esetben, ha a férj a papi áldást követően is „*makacsságában állhatatos*” volt, akkor a házasság felbontását kérvényezni lehetett gonosz elhagyásra hivatkozva.

Az erőltetés másik megengedett lehetősége volt, hogyha a vőlegény a törvényes mátkaság ideje alatt közöszült a menyasszonnyal. Ebben az esetben a mátkaság házassággá vált. Ha pedig egy férfi egy nővel hosszú ideje úgy élt együtt, mintha házasságban éltek volna, kapcsolatuk azonban egyházi áldást sosem kapott, a férj nem hagyhatta el a feleségét, hanem „erőltetni” kellett az egyházi egybekötést és az együttlakást.⁸⁰⁸

Öntudatlanul kötött – ennél fogva semmis – volt a házasság abban az esetben, amikor az egyik fél a házasság kötésekor „*eszélős*” volt. Bolondságra vagy esztelenségre akkor lehetett hivatkozni, ha az épelméjű fél előtt eltitkolták a házasság megkötését a másik fél állapotát. Ebben az esetben tehát azért nem jött létre érvényes házasság, mivel a nyilatkozat tevőjének nem volt „*ép*” szellemi állapota. Nem lehetett azonban erre hivatkozni abban az esetben, ha a házastársi viszony ideje alatt alakult ki a szellemi betegség.⁸⁰⁹

Fizikai betegség indoka akkor állt meg a házassági törvénytől elöl, ha olyan súlyos, ragályos betegségről volt szó, amely lehetetlenné tette, hogy a házaspár együtt éljenek.⁸¹⁰

A dézsi házassági törvénytől 1878. november 10-i ülésére Kis István dési lakos keresetet nyújtott be, amelyben házasságának „megsemmisítését” kérvényezte a *Házassági törvény rajz* 159–160. §-a alapján. Ebben indokul azt adta elő, hogy felesége, Rác Júlia már a házasságkötés előtt „dühösséggel párosult nyavalyatörésben” szenvedett, amely

806 KOLUMBÁN (2011) i. m. 272. o.

807 KOLUMBÁN (2011) i. m. 272. o.

808 H. t. r. 157. §.

809 H. t. r. 159. §.

810 H. t. r. 160. §.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

a házasság ideje alatt is megmaradt, ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy ezt a betegséget a felesége eltitkolta. „[...] s midőn ezen betegsége alperes nőnek előállott, oly dühös volt, hogy mint egy állat ordított, s felperes egészsége is volt veszélyeztetve, néhány hétig beteg is volt a félelem miatt, amelyen felperes annyira elbúsulta magát, hogy sokszor volt azon pillanatban, hogy öngyilkosa legyen ön magának [...]”.⁸¹¹

A per során három tanút hallgattak meg. Mindhármuk egybehangzóan vallotta, hogy Júlia nyavalyatörésben szenvedett, és ezt a szülők évek óta megpróbálták eltitkolni. A második tanú egy esetet is elmesélt: „[...] egyszer szülői a szomszédban vacsorán voltak, én az ott lévő házi segéddel egyetemben beszélgettünk Rácz Juliánnával, Rácz Mihály uram leányával; s egyszer csak szemei fennakadtak és ordítózva összerogyott, száján a habot túrva.”⁸¹²

A tanúvallomásokból kiderült, hogy ez a betegség a felséget már gyermekkor óta kínozta, de azt a szülők eltitkolták. Az egyik tanú gyakran járt a háznál és előfordult, hogy látta, ahogyan a gyermek ordítózva összeesik és hab lepi el a száját.

Ezek alapján a házassági törvényszék indokoltan látta orvosi szakvélemény kikérését. A városi főorvos ekként fogalmazott: „[...] 1875. évben november végétől december és következő év január havában gyógyítottam nyavalyatörés lepileptial ellen, és hogy ezen betegséget e nőnél orvosi látogatásaim alkamával többször észlelni – illetőleg, nyavalyatörési rohamokat orvosilag konstataáltam, ezennel lelkiismeretesen bizonyítom.”⁸¹³ Ennélfogva végül a házassági törvényszék kimondta a házasság megsemmisítését,⁸¹⁴ a Házassági Főtörvényszék elfogadta az első fokon eljáró fórum ítéletét, a semmisség kimondásának alapjául szolgáló jogcímet azonban csak a 159. §-ra, azaz bolondságra szűkítette, a ragályos fizikai betegséget nem látta kellően meglapozottnak.⁸¹⁵

Fontos különbség volt a fizikai betegség kialakulásának ideje szerint, hogy ha a betegség a házasság fennállta során alakult ki, akkor a férj vagy feleség erre hivatkozva nem kérhette a házasság semmisségének kimondását, hanem köteles volt ápolni a beteg házastársát.⁸¹⁶

Megsemmisítésre okként szolgáltak azok a házasságok, amelyek orvosilag vagy bába által bizonyítottan abszolút, vagy relatív tehetetlenség miatt nem lehetett elhálni. A *Házassági törvény* rajz rögzítette, hogy erre hivatkozva ki lehessen mondani a házasság semmisségét, szükség volt egyrészlől „az igaz tudatlanságra”, tehát ha valaki például úgy ment férjhez, hogy tudott a férfi tehetetlenségéről, nem lehetett erre hivatkozni.⁸¹⁷ Fontos különbség az első okhoz képest, hogy ebben az esetben a tehetetlen fél vagy nem

811 EREL, B7. P/285. Levata, 1–2. o.

812 EREL, B7. P/285. Tanúvallatási jegyzőkönyv. 1879. március 1.

813 EREL, B7. P/285. Orvosi bizonyítvány. Dés, 1879. március 9.

814 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 96. o.

815 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. 509. o. 101. p.

816 H. t. r. 161. §.

817 H. t. r. 162. §.

tudott a tehetetlenségéről, vagy nem titkolta el. Nem számított, hogy tényleges vagy „ránézésleges” volt. Örökös és orvosolhatatlan tehetetlenségnek nevezték azt, amelyet nem lehetett gyógyítani, vagy olyan orvosi beavatkozásra volt szükség, amely az adott fél életének kockáztatásával járt. Utóbbi azonban csak önkéntes módon valósulhatott meg, rákényszeríteni senkit sem lehetett arra, hogy ilyen kezelés alá vesse magát. A férfit orvos, a nőt pedig jó hírű bábának kellett megvizsgálnia. Ha a „szemmel való vizsgálat” megállapította a tehetetlenséget, a házasság megsemmisítését nagy valószínűséggel kimondták az egyházi ítélkező fórumok.⁸¹⁸ Az orvosolható vagy a házasság után bekövetkezett tehetetlenség esetén azonban nem lehetett kérni a házasság megsemmisítését.

Meg lehetett semmisíteni azokat a házasságokat, amelyeknek megkötésekor a nő már szüzességét elveszítette, vagy a házasság megkötésekor már mástól volt terhes, és ezt eltitkolta.⁸¹⁹ Bod ehelyütt a bizonyítás kérdésével is részletesen foglalkozott, ez azonban nem anyagi jogi kérdés, ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy a 19. század második felében való bírói döntések meghozatalát ilyen aprólékosan nem lehet rekonstruálni a levéltári források alapján.

Eltitkolt terhességre hivatkozva kérvényezte házasságának megsemmisítését Farkas Kornél. A felperes 1875. november 27-én – röviddel a házasságkötést követően – észrevette hogy „[...] *megcsalatra van, kétszeresen telt bé, hogy nem kapott üres, hanem telt kosarat, mert alperes terhes volt, annyira, hogy ámbár az összekelésnek alig telt négy hónapja, a szülés ideje közelg[ett], s csak gyanús lehet, hogy e felperes lehetett volna okozója, mivel azelőtt nem hogy viszonyba lett volna alperessel, de alig esmerte meg összekelésök előtt, s mint aki ily nagyon megcsalatt, kevés hetek múlva meg is különbözött*”.⁸²⁰

A tanúk egybehangzóan vallották, hogy a felperes férj nem lehet a gyermek apja, mert csak rövid idővel a házasság előtt ismerkedett meg az alperessel, és mindegyik találkozás alkalmával mások is jelen voltak. Az egyik tanú, Marinás Anikó azt is elmesélte, hogy az alperesnek édesanyja mosta a fehéreneműit a megelőző évben, aki megmutatta neki azokat, és nem látszódtak rajta a menstruáció nyomai. Ezt követően a tanú felkereste az alperest és elmondta neki az esetet, erre a lány elpirult majd sírva fakadt és azt mondta, hogy vagy vízbe öli vagy felakasztja magát szegyenében. Más tanúk pedig annak a véleményüknek adtak hangot, hogy az alperes azért ment férjhez, hogy leplezze állapotát és minél előbb házas lehessen. Ezt az egyik tanúnak el is ismerte: úgy fogalmazott, hogy minél előbb asszony akar lenni. Azt is többen megjegyezték, hogy „ügyes” lány volt a Katalin, és több emberrel is szerelmi viszonyt folytatott.⁸²¹ Ezek alapján kimondta a házassági törvényszék a házasság semmisségét.⁸²²

A sors feletti tévelygésre alapozva akkor lehetett kérni a házasság semmisségének kimondását, amikor egy „nemzetes” asszony szolgálhoz vagy jobbágyhoz ment férjhez

818 H. t. r. 163. §.

819 H. t. r. 165. §.

820 EREL, B7. P/276. Levata. 1–2. o.

821 EREL, B7. P/276 Tanúvallatási jegyzőkönyv. 1876. május 9.

822 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 76. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

abban a tudatban, hogy nemes vagy legalább szabad emberrel lép házasságra. Ennek oka – a hibás egyezségen túl – a férfi család szándékában volt, amelyet semmilyen szín alatt nem lehetett pozitívan elbírálni, valamint az a tény, hogy a felek így hamis esküt tettek, amit semmi szín alatt nem lehetett érvényes.⁸²³ Ezzel az okkal kapcsolatban Degré Alajos rávilágított, hogy a jobbágyság esetében nem okozott semmisséget, amennyiben az uradalmon kívüli azonos társadalmi réteghez tartozó féllel kötöttek házasságot, a „sors feletti tévelygés” csupán az egyes társadalmi csoportok közötti kapcsolatra vonatkozott.⁸²⁴ A házasság semmisségének kimondását a gátló okról való tudomásszerzést követően lehetett kérni, mivel a házaspár közös életet „*békes lelki esmerettel*” nem folytathatták.

Nem jöhettek létre érvényesen azok a házasságok sem, amelyeket a rokonság tiltott és fel nem menthető fokán kötöttek. Ilyen volt különösen az atyafiság és a sógorság is.

Az atyafiságon belül Bod megkülönböztette az igazi atyafiságot, tehát a vérszerinti rokonságot és a költött atyafiságot, amely a törvényen nyugodott: ilyen volt a világi jog szerint a fiúvá fogadás és az egyházi jog szerint a „lelki képen való,” amely a keresztszülőket jelentette. A lelki atyafiság vagy rokonság nem jelentett házassági akadályt, ezért az ilyen esetekben megkötött házasság érvényesen létre jöhetett. A világi törvényen alapuló rokonság esetén engedély (dispensatio) volt szükséges.⁸²⁵ A vérszerinti atyafiságban lévő felek között negyedik ízig tilos volt a házasságkötés,⁸²⁶ tehát az ezen belül kötött házasság semmis volt.

Fontos megjegyezni, hogy a rokonság és sógorság miatti házassági tilalmak rendszere meglehetősen bonyolult volt a 18. századi erdélyi református házassági jogban. Ennek szabályai a 19. században csupán kis mértékben maradtak fent, ezért az elemzés időbeli korlátaira való tekintettel ezeket a részletszabályokkal csak akkor foglalkozom, ha a későbbi gyakorlatra hatást gyakorolt. Nem ütközött a jogba, ha két fiútestvér két leánytestvért vett el, sem pedig az, ha a mostohaanya mostohalánya megözvegyült férjéhez ment hozzá, sem pedig az, hogy a mostohaapa fia özvegyét vette el. A mostohatestvérek közötti házasságot sem a világi sem pedig az egyházi jog nem tiltotta.⁸²⁷

Ugyancsak negyedik ízig volt tilos a házasság a sógorság esetén, amely a férjnek a feleséggel való közösülése folytán jött létre, és az egymás rokonságához való „*közelvállóság*” jelentette. Amennyiben egy férfi és egy nő között házasságon belül történt a közösülés, akkor törvényes, amennyiben azon kívül, akkor törvénytelen sógorság jött létre. A házassági akadály törvénytelen sógorság esetén is fennállt.⁸²⁸ A sógorság esetén

823 H. t. r. 168. §.

824 DEGRÉ Alajos: *Földesúri jogok a jobbágyság házasságkötése körül*. Regnum – Egyháztörténeti évkönyv (1942-1943), 5. kötet. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943. 193. o.

825 H. t. r. 105–107. §.

826 Ez már a Hármaskönyvben is eképpen volt rögzítve: „Mert vérrokonság okán a szent kánonok és országunk törvényei is, a negyedik ízen belül kizárják és tiltják a házasságot.”

H. k. 1. 107. 1. §.; Ezt vették át később a Geleji Kánonok, lásd: Geleji Kánonok LXVIII.

827 H. t. r. 252–255. §.

828 H. t. r. 121. §.

nem voltak külön ízek, ebben az esetben egymás rokonságát illetően az atyafiságra vonatkozó szabályokat kellett alkalmazni.⁸²⁹

A tilalom alatt lévő ízeket ketté osztották. Amíg az első kettő isteni tilalmon alapult, és ennél fogva ember ezalól felmentést nem is adhatott, addig a második és harmadik íz esetén dispensatio, azaz felmentés volt adható.⁸³⁰

A részegség tényállása akkor valósult meg, ha egy embert „álnokul” leitatattak, ezáltal megfosztották attól, hogy belássa tetteinek a következményét, és ebben az állapotban került sor a házasság megkötésére. Ahhoz, hogy ezt a hivatkozást elfogadja a bíróság, arra volt szükség, hogy miután a leitatott, friss házas fél kijózanodott és ismerőseitől megtudta, hogy mi történt vele, „bánja, mit cselekedett”. Bod ennek okát abban látta, hogy az így kötött házasság esetén nem volt megegyezés, mert az „ítélet nélkül való” volt, tehát az ittas fél nem rendelkezett kellő belátási képességgel, különösen mivel a fél csalárság által jutott abba az állapotba, amelyben a házasságot megkötötték. Egyben istentelennek is számított az így megkötött házasság, mivel a csalárság megfosztotta a házasságot legszentebb díszétől és annak „becsétől”. Bod végül óvatosságra inti ezekben az ügyekben eljáró bírókat, hogy „az álnok emberektől meg ne csalattassanak”⁸³¹

A *Házassági törvény rajz* azonban más helyeken is rögzített semmisségre okot adó tényállásokat. Ilyenek voltak azok a házasságok, amelyet keresztyének és nemkeresztyének kötöttek.⁸³² A *Házassági törvény rajzban*⁸³³ a nemkeresztyének körében nevesítettek voltak a pogányok, valamint a muszlim és a zsidó vallások követői. Utóbbival kapcsolatban Bod Péter még László király első dekrétumára is hivatkozott,⁸³⁴ ugyanakkor az erdélyi jogforrások közül az Approbata Constitutio azon rendelkezéseit hozta fel alapul, amelyekben eltiltják az embereket a „judaismustól”.⁸³⁵ Ennek hivatkozása nemcsak a hatályos jog rögzítésére és alátámasztására szolgált, hanem ezzel az erdélyi alkotmánytörténet előzményeit és folytonosságát is hangsúlyozni kívánta a szerző. A házasságkötés megengedett volt, azonban csak a bevett vallásfelekezetek között, tehát a kálvinista, a lutheránus, a római katolikus és az unitárius felek között.⁸³⁶ Idetartoztak azok a házasságok is, amelyeket a szülő beleegyezése nélkül kötöttek.⁸³⁷

829 H. t. r. 122. §. Lásd még: H. t. r. 124–126. §.; Dósa (1863) i. m. 114.o.

830 H. t. r. 119. §.

831 H. t. r. 170. §.

832 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 3. §. a).

833 H. t. r. 137. §.

834 „Ha zsidó keresztyén asszonyt veszen társul magához, vagy valamely keresztyén személyt szolgálásban tart az ő házánál, vagyék el tőle és adják vissza annak szabadságát; a ki pedig eladta volt, attól az árát vegyék el és legyen az a püspökök jövedelme.” Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve, 10. Fejezet a zsidókról, ha keresztyén asszonyt vesznek társul magokhoz. In: MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.; A. C. 3. 1. 1.

835 A. C. 1. 1. 4.

836 A. C. 1. 1. 2.

837 H. t. r. 35. §.

6.2.2. A házasság felbontása

A házasság felbontásának központi eleme a házassági hűség és annak megtörése, a parázнасág volt, ez képezte egyben a legfontosabb bontó okot is. Paráznaságnak számított minden olyan cselekmény, amellyel a házassági hűséget megszegték vagy megsértették.⁸³⁸ A bontó okok ezáltal egy sajátos hierarchiát alkottak, amelynek alkalmazása az erdélyi református házassági jog egyik legfontosabb belső alapelveinek és sajátosságának számított. Ennek érvényre juttatásában a bíróságnak szabad keze volt, ahogy korábban már rögzítettem, nem volt kötve sem a felperes, sem az alperes beadványában megjelölt hivatkozásaihoz.

A házasságtörés (adulterium) lehetett nyilvános (manifestum) vagy terhes gyanún alapuló (graviter praesumptum). Nyilvános házasságtörést – mint minden bontó ok közül a legsúlyosabbat – akkor követtek el, amikor hiteles tanúk a tényállás alapjául szolgáló cselekménynek közvetlen szemtanúi voltak, és a bírák előtt vallomásukban elő is adták a történeteket. Ezt az adott perben eljáró bírának kifogáson felülinek kellett elfogadniuk.⁸³⁹

Egy 1862-es esetben Hada István a *Házassági törvény rajz* 177. §-ára hivatkozva kérte és kapta meg az elválasztást kimondó ítéletet. A Levata összegzése szerint a meghallgatott hét tanú rendkívül súlyos eseteket mesélt el, többen egybehangzóan állították, hogy Böndi Erzsébet prostituáltként viselkedett: udvari legényekkel és kocsisokkal kocsmákban vagy a kocsmá udvarán közöszült, több alkalommal szemtanúk előtt.⁸⁴⁰

Egy másik perben a Levatára a következő értékelést jegyezték fel a tanúvallatást követően, amely végül a nyilvános házasságtörést megalapozta: „[...] *felperes részéről exmissio menedéke mellett [...] tisztelettel be ad – sub f. egy törvényes eseketést, melynek 5 számú tanúi a harmadik kérdésre egyhangúlag vallják és bírói meggyőződésig bébizonyítják, hogy alperes mint nős parázna már három évektől fogva titok nélkül egy olával él mint neje – vele hál és töle terhes – egy anyakönyvi kivonatot sub g. mely szerint törvényesen bé van bizonyítva, hogy alperesnek törvénytelen ágyból gyermeke lett.*”⁸⁴¹

Türei László Márton a következő sérelmekről vezérelve kérte a házassági bíróságtól a házasság felbontását: „*felperes amidőn ezelőtt ötével lépet alperessel házassági szövetségre, azon reményében tette ezen fontos lépést, hogy alperessel egy boldog családi életet fog élni. Kimint jó feleség és gazdasszony fog a házánál szeretett és házi élést alkotni – azonban keservesen csalódott, mert alperes csak hamar elhagyta házáat, haza ment – és ott szerelmi viszonyt folytatott másokkal is, felperes bár sokszor szép szerével hívta haza, de alperes minden kecsgetetés dacára nem jött vissza soha.*”⁸⁴²

A tanúvallomásokból kiderült, hogy a felperes a per kezdete előtt öt évvel kötött házasságot Magyarosi Erzsébettel, és összesen négy hónapot töltöttek együtt, ezt

838 H. t. r. 180. §.

839 H. t. r. 177. §.

840 EREL, B1. A1/81. Levata 3–4. o.

841 EREL, B1. A1/82. Levata (töredékes) 1. o.

842 EREL, B1. A1/119. Levata.

követően a feleség elköltözött. Az alperes eredeti szándéka az volt, hogy a frigy révén kényelmes, gazdag életet élhessen, azonban hamar „megutálta”. Az elhagyást követően a férj több alkalommal is utánament és kérlelte, hogy térjen vele haza. A feleség azonban újból szerelmes lett, és a per idején már egy hároméves, a házasságon kívül született gyermeke is volt új párjától.⁸⁴³

Érdekes megvizsgálni a Dési egyházmegye házassági törvényszékének gyakorlatát is. Knauz Elisabeth férje, Dálnoki Sándor elleni perében a következőket adta elő: „*felperes azon boldog reményben ment nőül, hogy alperessel boldog és szerencsés házassági életet fognak élni – de nagyon csalódott, mert alig hogy együtt kezdetek lakni, alperes férj, felperes nőt elhanyagolta, idegen nőkkel gyanús helyeken társalkodott, és dorbézolt éjszakáinak idején gyanús nők társaságában – s miután már ezzel sem elégedett meg, még a mezőn nyílt helyeken is folytatta szemtelen paráznaságait, elannyira hogy közbeszéd tárgya az ő élete [...]*”⁸⁴⁴ A tanúvallomások ezeket az állításokat megerősítették, az egyik tanú például a következő eseményt látta (vastagon, látszólag egykorú tollvonással aláhúzva a jegyzőkönyvben): „*[...] annak is szemtanúja voltam egy vadászat alkalmával, hogy egy nővel összekerülve egy szénaboglya mellett ketten kedvekre mulattak*”⁸⁴⁵ Az ítélet indokolása ellentmondásosan fogalmazott és meglepő eredményre jutott, ugyanis kellőképpen bizonyítottanak tartja a terhes gyanút, ezért (a nyilvános házasságtörésre utalva) a H. t. r. 176–177. § szerint felbontotta a házasságot, ezt az ítéletet pedig a Házassági Főtörvényszék is helyben hagyta, így jogerőre emelkedett.⁸⁴⁶

Nagy Sándor ügyében is nyilvános paráznaságról volt szó az eljáró házassági törvényszék ítélete szerint,⁸⁴⁷ ugyanis feleségének akkor született gyermeke, amikor a férje hosszabb ideig katona volt, így nem lehetett az apja.⁸⁴⁸ A felperest három hónap együttélést követően besorozták és kilenc héten át a hadseregben szolgált. Hazaérkezésekor a feleségét nem találta otthon, aki a holmiját is magával vitte, tehát hűtlenül elhagyta. A kereset mégsem erre lett alapítva. Ezt követően a felperes felkereste a feleségét, aki ekkor Dézsen egy szállodában lakott, és a hívás ellenére sem tért haza. Tettére magyarázatot nem adott, csak később, amikor egy gyermeket hozott a világra, ezzel egyértelmű jelét adva hűtlenségének.⁸⁴⁹ A felperesi vallomást a tanúk is megerősítették.⁸⁵⁰ A Házassági Főtörvényszék a házasság felbontását és az alapul szolgáló jogcímet helybenhagyta, az alperesre azonban további büntetés gyanánt ligázást is kiszabott.⁸⁵¹

843 EREL, B1. A1/119. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. április 10.

844 EREL, B7. P/287. Levata.

845 EREL, B7. P/287. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1879. augusztus 16. 3. o.

846 EREL, B7. Házassági törvényszék, 3. kötet. Házassági törvény szék jegyző könyve 1869.

9^{ik} November 1895-ig. 120. o. 10. p. A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. 509. o. 102. p.

847 EREL, B7. Házassági törvény szék jegyző könyve 1869. 9^{ik} November 1895-ig. 120–121. o.

848 EREL, B7. Házassági törvény szék jegyző könyve 1869. 9^{ik} November 1895-ig. 98. o. 28. p.

849 EREL, B7. P/295. Levata. 1–2. o.

850 EREL, B7. P/295. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1882. március 7.

851 EREL, A21. D. Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvek. 1866–1885. 648.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

Rendkívül érdekes eset báró Bánffy László és Bálint Júlia válópere. A felperes férj eleinte az erőltetett, szeretet nélkül kötött házasságra hivatkozik, amelyet családja és barátai unszolására kötött meg. Abban bízott, hogy idővel és a gyermekáldás hatására megszereti a feleségét, de gyermek nem lett és a szerelem lángja sem lobbant fel a grófbán. Idővel pedig nemhogy nem szerette meg, hanem kifejezetten meg is gyűlölte Bálint Juliát. Házasságának fenntarthatatlanságának bizonyítására tanúvallatást kért, amelynek eredménye nem várt fordulatot hozott a perben. Rögtön az első tanú elmesélte, hogy egy, a házban lakó lányt a báró teherbe ejtett, és emiatt már 1875 óta külön éltek a felek. Az elhidegülés okozójának pedig Bánffy Lászlót tartotta, különösen, mivel az előbb említett hölgytől idővel több gyermeke is született, akiket római katolikus szertartás szerint meg is kereszteltek, és az akkor kiállított keresztlevelek bizonyítanak is. Az is kiderült, hogy a báró gyermekei anyjával Sólyomkőre költözött.⁸⁵² Ezek alapján nem csak felbontották a házasságot, hanem a felperest ligázták és recontiliálásra kötelezték.⁸⁵³

1884-ben kérte házasságának felbontását Desseffy Riza a dézsi református házassági törvényszéktől. Kérést arra alapozta, hogy férje, Grasselly Nándor nyilvános házasságtörést követett el. A felperes az ekkor már huszonegyéves házasságot azért akarta felbontani, mert férje tizenegy éve hűtlenül elhagyta, és egy másik nővel élt együtt, akitől gyermekei is születtek.⁸⁵⁴

A tanúvallomások további információkat rejtenek. Fuchs Mihály „Mózes vallású” férfi például elmesélte, hogy Grasselly Nándornak már három gyermeke is van az említett asszonytól, Gaál Emmától, akivel vadházasságban él együtt már tíz éve.⁸⁵⁵

Az alperes összesen annyit fűzött ügyvéd útján a perhez, hogy a vádakat beismeri, de erre a felperes szolgáltatott okot rossz magaviseletével.⁸⁵⁶

A *Házassági törvény rajz* 181. §-a fogalmazta meg az állított vagy terhes gyanún alapuló paráznság fogalmát, ami szerint erős bizonyítékokkal alá lehet támasztani, hogy valamelyik házastárs paráználkodott, a tanú azonban nem tudja a házasságtörés cselekményét a nyilvános paráznság eseténél tárgyalt közvetlenséggel tanúsítani. Bod rögzítette, hogy az erős gyanú már elegendő volt ahhoz, hogy a protestáns felekezetek ilyen esetben kimondják a házasság felbontását. Ilyen volt például, ha a férj egy prostituálttal megszökött, egy ágyban találták őket, vagy „*egyedül az egyedülvalóval, mezítelenen a mezítelennel, titkos, és arra alkalmas rejtekhelyekben, kikeresett órákon*” látták.⁸⁵⁷ Az is kimerítette a tényállást, hogy a feleség egy férfit azzal a céllal fogadott az ágyába, hogy azzal paráználkodjon. Fontos kiemelni, hogy a központi elem a házassági hűség volt, tehát a tényállás megvalósulásához nem volt szükséges, hogy a

o. 130. p.

852 EREL, B7. P/321. Tanúvallatási jegyzőkönyv. 1885. március 14.

853 EREL, B7. Házassági törvény szék jegyző könyve 1869. 9^{ik} November 1895-ig. 158–159. o.

854 EREL, B7. P/319. Levata. 1–2.o.

855 EREL, B7. P/319. Tanúvallatási jegyzőkönyv. 1885. március 30.

856 EREL, B7. P/319. Levata. 3. o.

857 H. t. r. 181. §.

nemi aktus során gyermek foganjon.⁸⁵⁸ Harasztosi Márton Péter Kata ellen folytatott perében terhes gyanúra hivatkozva mondta ki az eljáró házassági törvényszék az ítéletet. A felperes férj panasza szerint: „[...] *felperes 1872-ik évben lépett alperessel házassági szövetségre, azon reménnyel hogy benne szerető nőre talál; de fájdalom, reményébe nagyon megcsalódott, mert alperes ahelyett, hogy mint szerető, hű nő férje iránt szeretetét hűségét kimutatta volna, inkább mások szeretetét kereste és szerelmi viszonyba élt másokkal, és nem áttallotta kicsapongó, aljas és erkölcstelen életet folytatni, ez okon felperes alperes nőt úgy meggyűlölte, hogy elhatározta tőle törvényesen elválni.*”⁸⁵⁹

Gergely Ferenc és Szűcs Erzsébet perénél, amelyben ugyancsak terhes gyanúra alapozta a bíróság az elv拉斯ztó ítéletét, remekül látszik a követelményként szabott közvetettség. Lőrincz Kata tanúvallomásában a következő történetet adta elő: „*a külön lét oka az asszony, ki mást és nem urát szerette. Hogy ez így van, tisztán tudom és láttam. A lakodalomnál Gábora Estokkal szakács asszony voltam, s esküvő estvéjén a vacsorát fel adva, a sok sztrapatiótól elfáradva, kihúzódunk a csűrűfába, s ott a friss szénára le dőlünk. Ott találtuk Bálint Katát, aki a sok táncból rosszul lett, fejét vizes ruhával békítve, szintén le volt dőlvé. Nem telhetett több egy fertály óránál, midőn hallom, hogy valaki jön. [a szakácsnő] hozzám húzódvá mondja, hogy a menyasszony régi szeretője, Kis Gyurival. [...] ne mozduljunk. Csak ugyan ők voltak. Miért jött ide, s miért hivatott ki, hisz anélkül is elég keserű az én életem – mondá a nő – s a Gyuri nyakába borult – sirt. Ott fogadkozott Estók, hogy soha senki magához mást nem ereszt, megbeszéltek, hogy együtt szűkjenek el. Ölekeztek, csókolóztak, s a sok csóknak az lett a következtése, hogy tőlünk alig 2-3 lépésre a fiú Estókot [a menyasszonyt], egy félszáraz buglyához dőjtötte. [menyasszony:] Jaj! hátha valaki ide talál jönni s meglátja! Erre egy darabig erősen szuszogtak, de nem szóltak egy szót sem. Én azt hiszem Gyuri lett a vőlegény Ferkó helyett. Én tovább ki nem álltam, hanem el köhögtem magam, erre mind ketten elfutottak, s Gyuri egy kerten át ugrott. Később, midőn Estók a hiuból le ugrott s elfutott, mindjárt meg is mondtam, mit láttam és hallottam.*”⁸⁶⁰

Nyilvános paráznság miatt kérte házasságának felbontását Bokor János 1875-ben kezdődő perében. A Levata tanúsága szerint: „*felperes ezelőtt 3 évvel lépett alperessel házassági szövetségre, oly reménnyel, hogy alperesben egy erkölcsös, józan és jámbor életű munkás nőre talál; kinek oldala mellett szerencsés és boldog napokat élvezve folytathatja el életpályáját. [...] alperes szent esküvel fogadta hűségét megszegve, az erkölcs és becsület útjáról kitérvén a részegeskedés, pazarlás, paráznság gyalázatos folytatásával kívánta egyfelől becsületét megrontani, másfelől felperest keseríteni.*”⁸⁶¹ A felperes azt is rögzítette, hogy a házasság felbontását azért is tartja elkerülhetetlennek, mivel az alperes „*semmi áron óvakodni nem óhajt*”, ami a tanúvallomások alapján ki is merítette a nyilvános házasságtörés fogalmát. Négy különböző tanú négy különböző alkalommal látta

858 H. t. r. 182. §.

859 EREL, B1. A/1. 103. Levata, 1. o.

860 EREL, B1. A/1. 113. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. április 18. 1–2. o.

861 EREL, B1. A1/97. Levata.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

közvetlenül (és bizonyos esetekben közbe is lépett) az alperes, Balázs Erzsébet és a korábbi szerelme, Budai János együttlétét.⁸⁶² A felperes a per előrehaladtával azonban megváltoztatta a hivatkozási alapot terhes gyanún alapuló házasságtörésre, de valószínűleg a rögzített tanúvallomások egyike sem érte el a közvetlenség olyan egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen tisztaságát (különösen, mivel ezeknél az alkalmaknál fogant gyermekről nincs tudomásunk), hogy a nyilvános paráznságra alapítva kérhesse az elválasztást. Az ítélet azonban elveszett, így a házassági törvényszék döntése nem ismerhető meg közvetlenül, ugyanakkor abból, hogy a felperes az eljárás közben az „enyhébb” alakzatra változtatta meg a keresete alapját, arra lehet következtetni, hogy sejtette az eredeti hivatkozásának alaptalanságát.

Jól mutatja Mátis Teréz férje, Barátosi Ferenc ellen indított pere a házasságtörés két alakzata közötti különbséget és a nehéz elhatárolhatósági kérdéseket. A felperes feleség – elmondása szerint – már az első hetekben érezte, hogy a férje nem szereti. Egy év együttélést követően a férj hűtlenül hagyta és egy másik nővel élt parázna viszonyban. A felperes több alkalommal is kérte a lelkészi hivatalon keresztül, hogy az alperes hagyjon fel a bűnös életvitellel, de Barátosi Ferenc erre nem volt hajlandó, ezért döntött úgy, hogy kéri a házasság felbontását, azonban eredetileg a nyilvános házasságtörésre hivatkozott.⁸⁶³ A bíróság a tanúvallomások alapján végül csak a terhes gyanún alapuló házasságtörést találták megalapozottnak. Az elválasztásra okot adó esetről több tanú is beszámolt. Az egyikük a következőképpen emlékezett vissza az esetre: „[...] *A férj, Barátosi Ferencz már évek óta Keresek Anna nevű özvegyasszony házában lakik [...]. És minthogy többször mefordultam házuknál tölem nemigen tartózkodtak, így többször volt alkalmam őket látni ölelkezni, s az asszony nagyon járt a férfi kedvébe. A többek közt midőn egy reggel jókor hozzájok mentem, egy kanapén egymáson kaptam, s a férfitől alatt lévő nő nagyon szorította magához az embert, a közellévő ágyban egy leánykát láttam magában aludni.*”⁸⁶⁴ Ebben az esetben feltételezni lehetett a nemi együttlétet, azonban azt közvetlenül nem látta, és legalább másodmagával nem tudta megerősíteni.

Bársapataki János Gyökös Kata ellen folytatott perében a tanúk vallomása alapján megállt a terhes gyanún alapuló házasságtörés. Ebben az eljárásban a felperes férj meg sem próbálkozott a nyilvános házasságtörés lehetőségének felvetésével. Lovász Mihály az alábbi eseményről számolt be: „*A nő [...] mindig Nagy Jánost szerette, magam is láttam éjjel 10 órakor hozzá menni – sőt mint szomszéd nem egyszer találtam ölelkezve, csókolózva. Éjjel ment, s csak hajnalba hagyta el Nagy János házat.*” Bányai Anna pedig a következőképp vallott: „*Az asszony soha nem szerette férjét – az egész falu tudta, hogy Nagy Jánossal tart, magam is – már házassága után a hatodik hétre – bizony volt 11 óra fele, valami orvosságért mentem át sötétben, bezárkózva találtam a szobában. Ölelkezni, csókolózni nem csak magam, de az egész falu látta.*”⁸⁶⁵

862 EREL, B1. A1/97. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1875. április 30. Hasonló eset: A1/100.

863 EREL, B7. P/313. Levata 1–2. o.

864 EREL, B7. P/313. 1884. április 17. 3. o.

865 A1/122. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. május 8. 2. o.

A házassági törvényszékek gyakorlata szerint tehát abban az esetben lehetett nyilvános házasságtörésre hivatkozva felbontani a házasságot, ha ennek tényét közvetlen módon lehetett bizonyítani. Ez tehát megvalósulhatott abban az esetben, ha a nemi aktust közvetlenül és több szemtanú látta, vagy akkor, ha egyértelműen bebizonyítható volt, hogy a gyermek nem a férjtől származik, tehát amikor egyértelműen meghatározható, hogy a fogantatásnál fizikailag – jellemzően katonáskodás vagy hónapokig eltartó út miatt – nem vett részt. Ideszámított az az eset is, amikor az életközösség valamilyen oknál fogva már megszűnt, de a házasság még fennállt. A terhes gyanún alapuló házasság felbontására pedig akkor lehetett hivatkozni, ha látták ugyanolyan gyanús körülmények között a házasságot, amelyekből egyértelműen következtetni lehetett a találkozó céljára és jellegére, de a nemi aktus azonban közvetlenül nem tudták tanúsítani. Itt jelentős szerepet kapott a bírói mérlegelés, ugyanis a két tényállás között húzódó határ a tanúvallomások részletességén állt, ezért minden esetben és minden házassági törvényszéken más megítélés alá esett. A korszakban nagy publicitást kaptak a vadházasságok és a törvénytelen házasságok

Házasságfelbontási ok volt az elhagyás, amely lehet rosszakaratú (*desertio malitiosa*)⁸⁶⁶ vagy hűtlen (*desertio infidelis*).⁸⁶⁷

Desertio malitiosa megvalósulása miatt mondta ki a házasság felbontását a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1879-ben Harasztosi Márton Péter Kata ellen folytatott perében. A felperes férj eredetileg a terhes gyanún alapuló paráznaságra hivatkozva kérte az elváltást, de a bíróság végül a rosszakaratú elhagyásra alapította a döntését.

A tanúvallomásokból megtudható, hogy már régebb óta megszűnt az életközösség a házasság között, ennek oka pedig az volt, hogy a feleség szerelembe esett és elköltözött. *„Most áldozóban hét éve múlt el, hogy összekeltek, a múlt karácsony előtt mindig együtt voltak, sokszor [...] veszekedtek míg együtt voltak is – még egyszer Katit az ura meg is verte úgy, hogy egy hétig el hagyva volt és az esperes úr békéltette ki őket. Most azonban a közelebbi időkben éppen rosszul éltek, mert Kati mást kezdett szeretni egy Barazsuj István nevezetűt, aki egy telken lakott vele. Még a szolgabíró úrnál is jártak ebben a dologban, de Kati azért még sem tisztázhatta ki magát. Sokszor látták mások is és beszéltek a faluban, hogy szeretik egymást. Én magam is láttam őket ketten diskurálni enyelegni, kacagni együtt, de egyebet nem láttam.”*⁸⁶⁸

Ugyancsak ez alapján mondta ki a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke 1884-ben a házasság felbontását Kereki Berei Zsuzsanna felperes Lékai Szakács János ellen folytatott perében. A per iratanyagában a következőképpen foglalják össze a feleség sérelmét: *„felperes ezelőtt 15 évvel alpereshez, remélvén azt, hogy alperes férje mellett csendes, boldog napokat és életet él le. De keservesen megalapított ezen reményében. Mert alperes addig is, míg együtt éltek, egy szeretetlen, goromba és durva*

866 H. t. r. 184. §.

867 H. t. r. 202. §.

868 EREL, B1. A1/103. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 2–3. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

*magaviseletű férj volt felperes iránt, mióta pedig felperestől eltávozott csak nem hat év óta, egy idegen nőszeméllyel él együtt, csak mint feleségével, s róla a felperesről mit sem akar tudni, őtet soha fel nem keresi, semmivel fel nem segílli.*⁸⁶⁹ Bálint Ferencz tanú a következő vallomást tette: „[. . .] Az ember egy haszontalan, csapodár életre adta magát; már lehet 7 esztendeje, hogy megvált a nejétől, s beszélük, hogy egy hitvány fehérréppel tart, elhiszem hogy nincs gyermeke, ezért tudott úgy elfelejtkezni a feleségéről, mintha soha meg se nősült volna vele. Tavaly nyáron szent János nap után – egy vasárnap este – elindultam két kaszásért, a korcsma előtt megtanáltam Balázs Mártont és Imre Pistát, hittam kaszálni másnapra, s azt mondta Pista: fizessen hát most egy portio pálinkát. Behívtam őket a korcsmába, s ott eliddogáltunk egy ideig. Egyszer, lehetett már tizenegy óra, elindultunk haza, mivel mind egy utcában lakunk, hogy hamarabb találjuk az utat, egy kerten mentünk keresztül. Holdvilág volt. Messziről láttunk egy fa alatt valami fejërt, oda mentünk, hát egy szürrel volt bétakarozva egy ember s egy fejërnép. Én lerántottam félíg a szürt rólok, akkor felemlte a fejét Szakács János, s cigányoson kezdett beszélni hozzám. Oly szavakat hányt nekem, hogy nehezen szívélhettem. Az asszony nem mozdult egyet is, tette magát, hogy aluszik. Én nem váltam volna meg békességesen Szakácstól az ő csúf beszédje miatt, de Imre Pista megfogta a karomat s húzott félre, hogy gyere Ferkó, akivel nincsen bajod, ne ártsd magad a más dolgába. Elmentünk aztán, ők ott maradtak fekülde. Mi azután még kacagtuk őket.”⁸⁷⁰

Az olyan ügyek iratai, amelyekben a végül a hűtlen elhagyás (desertio infidelis) alapján bontották fel a házasságot, nem maradt fent a két vizsgált egyházmegye iratai között a tárgyidőszakra vonatkozóan. A jegyzőkönyvek alapján ez egyrészt nem arányos a tényleges ítélet vagy esetszámmal, másrészt az elhagyás számos más cselekménnyel is összefüggött.

Az erre vonatkozó szabályokat az 1664. évben Nagyenyeden összegyűlő zsinat alkotta meg. Abban az esetben, ha az eljáró bíróság a bizonyítási eljárást követően sem győződött meg arról, hogy az alperes „igaz elégséges ok” nélkül hagyta el férjét vagy feleségét, fel kellett szólítani arra, hogy térjen vissza. Az ártatlan fél, aki visszafogadta volna a hűtlenül elhagyó házassafelet, addig nem lehetett „liberálni” a házassági kötelek alól, amíg azt az egyházi potestas által meg nem próbálták a hűtlen házastársat visszakényszeríteni.⁸⁷¹

A hűtlen elhagyás egy gyűjtőfogalom volt, amely általánosságánál és a többi ok enyhébb természeténél fogva szubszidiárius módon érvényesült. Idetartozott minden olyan eset, amikor az életközösség megszűnt, de súlyosabb cselekmény nem történt. Ha tudtak az elhagyó új párjáról, akkor rosszakaratu elhagyás, ha látták őket együtt csókot váltani, akkor terhes gyanún alapuló paráznság valósult meg, és ha évekkel az életközösség felbomlása után is, de gyermeke született, akkor nyilvános paráznság alapján lehetett kérni a házasság felbontását. A 19. század második felére, különösen a

869 EREL, B1. A1/125. Levata, 1. o.

870 EREL, B1. A1/125. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. április 6. 2–3. o.

871 BUZOGÁNY – DÁNÉ – KOLUMBÁN – ŐSZ – SIPOS i. m. 267–268. o.

külhatóságok utasítására vonatkozó jog elvétét követően, gyakorlatilag ennél az oknál már a felekezet által kiszabott pénzbírság volt az egyetlen akadály (korábban külhatóság általi elzárást is kezdeményezhettek a házassági törvényszékek), hogy szabadon elhagyhassák a felek egymást. Ezt az egyház minden törvényes eszközzel meg akarta akadályozni, mert így a családbomlás elleni küzdelem, a megmaradt kontroll teljesen kikerült volna az egyházak befolyása alól. Ennél is enyhébb okot csak az engesztelhetetlen gyűlölet szolgáltatott, ennek a részletesebb ismertetésére később kerül sor.

Remekül példázza ezt Kolozs-Kalotai házassági törvényszék ítéletes könyvében fennmaradt egyik ítélet. Kovács Kata Barács György elleni perében a feleség 1890. július 1-én indította meg a keresetét engesztelhetetlen gyűlölség alapján, indokolásképpen pedig előadta, hogy az alperes férje „[...] *unalmas, komor, zárkózott ember, kinek nincs nejéhez egy nyájas szava, s kívül az élet egy örök szenvedés [...]*” Állítása bebizonyítására 1890. augusztus 11-én törvényesen végrehajtott esketést nyújtott be, és ezek miatt engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva kérte a házasság felbontását. A házassági törvényszék semmi olyat nem talált, ami alapján ki lehetne mondani a válást, illetve a fél éves separatiót sem találta megalapozottnak, ezért a feleket összerendelte. Szeptember 15-én a felperes két igazolást adott be, ami szerint először négy presbiter, majd az egész presbitérium előtt felszólították az esküje megtartására, de ő mindkét alkalommal megtagadta, így újból kérte a házasság felbontását. Az alperes kijelentette, hogy már ő is megutálta a feleségét és szintén kérte a házasság felbontását. Erre a házassági törvényszék ítéletében rögzítette, hogy az egyházkerület 1875. évi közgyűlés 81. pontban meghatározott erkölcsi kényszerítés sem vezetett célra és „*az örökös elválást ki kellett, hogy mondja.*” Az ítéletet valószínűleg a feleség elköltözése miatt mondták ki a hűtlen elhagyásra alapítva, mivel a felsorolt vádak az engesztelhetetlen gyűlöletre való hivatkozásra nem voltak elégségesek. Ezt a főtörvényszék annyival egészítette ki, hogy a felperest kötelezte, hogy fizessen öt forint büntetést a kolozs-kalotai özvegy árvai gyámintézet részére a „*hithez nem állás*” miatt.⁸⁷² Egy évvel később Mikla Anna egy ügyvéden keresztül már előre mindent – beleértve az áttérési bizonyítványt is – benyújtott, hogy ez alapján elválhasson katolikus férjétől. A második ülésen – benyújtva a két sikertelen összerendelésre vonatkozó igazolást – a 1870-es vegey házassági és az 1875-ös erkölcsi kényszerítésről szóló végzésre hivatkozva kérte és kapta a felbontást kimondó ítéletet.⁸⁷³

A hűtlen elhagyás tényállása tehát egy olyan objektív tényre épülő esetté vált, amikor súlyosabb körülmény híján csak azt tudták vizsgálni, ha az egyik házasság holléte és annak oka ismeretlen, vagy egyszerűen nyomós ok nélkül nem hajlandó visszamenni a házastársához. Ekkor az egyház az egyetlen megmaradt egyháziilag gyakorolható kényszerítőeszközhöz, az erkölcsi felhívás eszközéhez fordult. Ha az inté-

872 EREL, B1. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s főtörvényszéki megerősítést nyert Válóítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 24–25. o.

873 EREL, B1. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s főtörvényszéki megerősítést nyert Válóítéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 40–41. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

hatástalan maradt, akkor az egyház kénytelen volt kimondani a házasság felbontását, így végeredményben deklarálva a tényleges helyzetet.

A bontó okok és az amögött húzóóó társadalmi jelenségek vizsgálatához azonban a harminc éves időkeret nem alkalmas, ilyen rövid távon csupán radikális társadalmi változások hagynak jelentős lenyomatot a magánjog ezen részén. Különösen nehezen elemezhetőek ezek a jelenségek két házassági törvényszék gyakorlatára alapozva, így ezek a többi, hasonló fórum iratainak kellő alaposágú vizsgálatával válaszolható meg.

Az elhagyás témaköre számos részkérdést foglalt magában, melyek nemcsak az anyagi jogot határozták meg, hanem tanácsokat, előírásokat is megfogalmaztak az eljáró bírók számára, hogy az egyes ügytípusok esetén hogyan kell eljárni.⁸⁷⁴

Ha az elhagyásra az elhagyott fél szolgáltatott okot, akkor ő maga is érdemes lett a büntetésre.⁸⁷⁵ Bod Péter – Geleji féle kánonok rendelkezését átvéve – úgy foglalt állást, hogy 4–5 várakozással töltött évet követően az elhagyott felet el lehetett bocsájtani a házassági kötelekbl.⁸⁷⁶

Ez alapján mondta ki a dézsi házassági törvényszék a házasság felbontását Gáimer Ilona férje, Bányai Elek ellen folytatott perében. A kapcsolódó dokumentumokból több is hiányzik, de a megmaradt tanúvallatási jegyzőkönyvből kiderül, hogy a férjről a kereset benyújtását megelőző tizenhat évben semmilyen hír nem érkezett. Az egyik tanú tekergőnek, tolvajnak írta le, akitől mindenki irtózott és minden esetben kiemelték „haszontalanságát”. Amikor nyomaveszett, a felesége magára maradt a hároméves gyermekük gondozásával együtt. Erről, valamint az ezt követő küzdelmes évekről is a szomszéd számolt be vallomásában.⁸⁷⁷ Az elhagyásról a dési rendőrkapitányság is bizonyítványt bocsátott ki: „[...] hivatalosan bizonyítottatik, miszerint deési Bányai Elek hűtes nejét deési Gájmer Máriskot ez előtt 16 évvel elhagyta, azóta hol, valamint életbe léte sem tudatik.”⁸⁷⁸ Az ítélet használja a „hűtlenül elhagyta” kifejezést, azonban nem erre alapítva mondta ki a házasság felbontását, mivel a bizonyítékok alapján semmi mást nem lehetett kellő alaposággal bizonyítani, csak azt a tényt, hogy Bányai Elekről semmit sem lehet tudni már tizenhat éve.⁸⁷⁹

Külön, részletesen szabályokba rendezték azokat az eseteket is, amikor a katonászkodás vagy a kereskedelemben végzett munka miatt kellett a házaspár elválniuk egymástól, vagy az egyik fél – a házastársa ellenzése ellenére – vándorlásra kényszerült, vagy büntetése elől elszökött, illetve börtönbüntetését töltötte.⁸⁸⁰

874 H. t. r. 186. §. Bod a következő részben arra is iránymutatást ad, hogy a bíróknak hogyan kell eljárniuk, hogy megismerjék a történeteket. H. t. r. 187. §.

875 H. t. r. 188. §

876 H. t. r. 190. §

877 EREL, B7. P/286. Tanúvallatási jegyzőkönyv. Dés, 1879. február 17.

878 EREL, B7. P/286. Bizonyítvány, Dés, 1878. március 26.

879 EREL, B7. EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve 1869. 9-ik november 1895-ig. 95. o.

880 H. t. r. 191–195. §.

A fogságba esett házastársakkal kapcsolatban továbbra is a Ruberiánus kánonok rögzített előírásai⁸⁸¹ és a *Compilata Constitutio* rendelkezései⁸⁸² voltak az irányadók.⁸⁸³ Ahogyan Bod fogalmazott: a császárok rendelete szerint öt évet kellett várni abban az esetben, ha a fogságba esett félről semmilyen hír nem érkezett, a Ruberiánus Kánonok ezt három évben állapították meg.⁸⁸⁴ Azoknak, akik üzenetet vagy levelet kaptak, vagy hallomásból tudtak a házastársuk életben létéről, várakozniuk kellett. Ha kiszabadul a raboskodó házaspár, akkor az időközben mással megházasodott felet vissza kellett vennie. Ha ezt nem tette, volt házastársa haláláig özvegyiségben kellett élnie. Érdekes a Ruberiánus Kánonok és ezek alapján gondolkodó Bod megfogalmazása, ugyanis ezt a rendelkezést nem az otthonmaradó, hanem a szabadult házaspár szemszögéből tárgyalja.⁸⁸⁵ „[M]ert, menthető tudatlanságban forgó felesége előtt meg volt halva, és az, a hasonló tévelygésben forgó eklézsiának végzéséből ment férjhez, hol a kötél nem volt valósággal elszakadva, csak megtárgulva: mely a tévelygés félre hárulásával megint megerősödik.”⁸⁸⁶ Bod Sylvanusra hivatkozva megengedhetőnek tartotta a főszabálytól való az eltérést, ha a feleségnek az új férjtől gyermeke született, ha a szabadult hazatérésének pillanatában is az új férjtől várt gyermeket, vagy ha elköltözött. Ha az új férj nem akarta visszaengedni a feleségét, akkor a régi férj perelhetette az asszonyt az alapján, hogy miután a régi férj életben létéről tudott, úgy ezt követően paráznaságban élt az újjal. Ha a feleség nem akart visszatérni, akkor kényszeríthették rá.⁸⁸⁷

881 Lásd: 2. 1. 2. fejezet.

882 C. C. 1. 1. 8. A *Compilata Constitutio* szerint – mivel számos esetben a fogságban lévő férj vagy feleséget elhagyták, illetve a vagyonukat is elköltötték – ha valakit a „*prédikátorok*” összerendelnek a házastársával, akkor kötelesek ennek megfelelően viselkedni. Ha a rab-ságból szabadult férj nem akarja visszafogadni az új házasságot kötött feleségét, utóbbi minden elvitt és elköltött vagyont köteles a szabadult férjének visszatéríteni. Ha erre nem képes, akkor az új férj vagyona terhére is akár ki lehet elégíteni a követelést. Azt a férfit, aki jog szerint más feleségét nem engedi vissza, kétszáz forintra kell büntetni. Ugyanez járt annak a tisztviselőnek is, aki az utóbbi férjnek próbált meg kedvezni. Az artikulusz végül kiterjeszti alkalmazási körét minden olyan ügyre, amelyben az egyik fél a Szentírásban nevesített eseteken kívüli okból hagyja el a házastársát. A sértett felkeresése a hűtlen fél lakóhelye szerinti vármegyének vagy széknek a tiszteinek kellett, és inteni kellett a visszatérésre. Ha nem engedelmeskedett, akkor kétszáz forintot kellett fizetnie. Ha többször meg kellett inteni, akkor a törvényes büntetést végre kellett hajtani. Ha nem rendelkezett elég vagyonnal, akkor „nyakon kellett kötni” és a hites társa kezére adni. A rendelkezés jelentősége, hogy a 19. század második felében támadott, a felekezetek és a külhatóságok közötti együttműködést itt törvényileg mondja ki.

883 H. t. r. 196–200. §.

884 A Ruberiánus Kánonok eredetileg a nőknek három, a férfiaknak négy évet írtak elő, Bodnál azonban erre már nincs utalás.

885 H. t. r. 197. §.

886 H. t. r. 199. §.

887 H. t. r. 201. §.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

Az élet ellen való törést (*insidiae vitae structae*) a *Házassági törvény* rajz igen szigorúan vette: „*Nincs elégséges ok, melyeknél fogva az egyházi bírák – az okossággal egyezőleg – avagy csak időhaladékkal az ártatlan eleibe ily törvényt szabhassanak: hogy a néki lest hányóhoz menjen vissza, akinél mindenkor készen áll az igen igazságos félelem mentsége. [...] Hogy azért néki az élet gyötremül, és a halál vigasztalásul ne legyen – a legigazságosabb elválástsnak helye lészen.*”⁸⁸⁸ 1885-ben élet ellen való törésre hivatkozva kérte Lőrincz Ibolya, hogy a Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke bontsa fel Both Jánossal való házasságát: „*Felperes, a múlt év augusztus hó 2ikán kelt egybe alperessel. Jól lehet alperest nem szerette valami nagyon, de remélte, hogy összeszokik vele, [...]. Szerfelett csalódott! Alperes, érezve saját testi hiányait, felperest folytonos féltékenységgel gyötörte, s testi képes vágyain annyira nem tudott uralkodni, hogy azt még fényes nappal is ki akarta elégíttetni, s ha felperes, szemérem érzetből kívánságát nem akarta teljesíteni, baromi durvasággal, annyira kínozza, verte, hogy kegyetlenkedési miatt már élete sem volt, alperessel együtt élve bátorságban.*”⁸⁸⁹ A tanúvallomások alátámasztották a feleség vádjait: „*Jánosba a kutyakívánság felébredt, s feleségét le akarta nyomni. Az asszony szavát jól hallottuk midőn mondá: „menjen el a fenébe, ne telhetetlenkedjék, nem volt elég az éjjel kétszer? Nézzen szerte, itt mindenki látja!” De János a jószóra nem hallgatott, s az asszonyt le akarta nyomni; erre az urát eltaszította, s mellőle felugorva, [...] felénk akart futni, de János is felkapta a kaszát, s úgy dobta utána, hogy ha az éle találja vala, rögtön szörnyet hal. A kaszának csak a nyakvasa érte ugyan, de az gerincét érve úgy meg sebezte, hogy az inge egészen véres lett. Az asszony nagyot rikoltva lebukott: elájult.*”⁸⁹⁰

Bárdos Kata azért kérte Balázs Istvánnal kötött házasságának felbontását, mert már nem tudta férjének a durvaságait elviselni, és meg akart szabadulni a további szenvedésektől.⁸⁹¹ Ennek érdekében még a vallását is megváltoztatta. Balázs Andrásné 34 éves négygyermekes katolikus asszony mesélte el vallomásában, hogy a peres felek összesen két hónapot sem töltöttek együtt. Ennek oka pedig a férj volt: „*[...] folyton ütötte verte, és nem is úgy, mint fejrénépet, hanem mint a bivalyat [bivalyt], fával, kötéllel és vasvillával. Egyszer a többek közt megint verte, és Kati kiszabadult és futni kezdett az utcán. S hogy nem érhetne utol, akkora kövekkel hajigálta, mint a két öklöm, és az egyik kő éppen a vékonyát érte Katinak, úgyhogy mindjárt lerogyott, a szuszogása is elállott volt. Mi odafutottunk sokan, és igazán azt hittük, hogy meghalt és annak utána évtűnk egy közeli házba, s hideg vízzel locsoltuk, és addig mostuk, hogy feltámbáskodott, de olyan volt min egy részeg tyúk [...].*”⁸⁹² Hasonló eseteket mesélt el a többi tanú is, így kétség nélkül megbizonyosodhatott a kolozs-kalotai házassági törvényszék az ítéletben felhozott élet ellen való törésről.

888 H. t. r. 203. §.

889 EREL, B1. A1/115. Levata.

890 EREL, B1. A1/115. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. május 9.

891 EREL, B1. A1/123. Levata, 1. o.

892 EREL, B1. A1/123. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 2–3. o.

6.3. Változások a 19. századi erdélyi református egyházjogban

A házassági tartozás megtagadása (denegatio debiti conjugalis) a hűtlen elhagyáshoz hasonló megítélés alá esett, mivel az ugyanúgy megtörte a házassági hűséget, mint az elhagyásnál a helyváltoztatás.⁸⁹³ Megvalósulásához az kellett, hogy a házasság elhálásra kerüljön, tehát együttlétnek meg kellett történnie, és ezt követően kellett megszakadnia, illetve az szükségeltetett, hogy a házassági tartozást megtagadó félnek ne legyen igazi oka a tartózkodó magatartásra, csupán a „*megátalkodottság*”. Az ilyen ügyekben eljáró bírók figyelmét felhívja arra, hogy lépcsőnként kell kikérdezni a makacs felet, hogy a lappangó okot meg tudják állapítani. Előfordult, hogy így olyan információ jutott a bíróság tudomására, amely alapján alperesítették az addigi felperest. Ha nem volt ok, akkor az ártatlan félnek vissza kellett adni a szabadságát, meg kellett adni az újránházasság lehetőségét, a bűnös felet pedig „*örökös kötéllal, olykor számkivetéssel*” kellett büntetni, noha utóbbi szankció a 19. század második felében aligha lehetett a gyakorlat része.⁸⁹⁴

Válási okot képez, ha a nő magát mesterségesen, vagy szerek bevitelével a conceptiora és így a gyermekszülésre képtelenné tette. A *Házassági törvény rajz* szerint nemcsak abban az esetben számított a házassági hűség elleni vétségnek, ha a feleség nem akart gyermeket vállalni, hanem akkor is, ha korábban a gyermekszüléstől való félelmében orvosi szereket használt, és ebből kifolyólag több alkalommal is szellemileg sérült gyermeket hozott a világra, és ennek elkerülése érdekében idézte elő a gyermekvállalásra alkalmatlan állapotát.

Három feltételnek kellett tehát érvényesülnie. A magtalanság nem lehetett természetes, azt szándékosan kellett előidézni. A szándékosságnak egyértelműnek kellett lennie, és a gyermekvállalásra képtelen állapotot „*lassú lépésekkel*” kellett előidézni. Bod az egyházi törvényekre hivatkozva azt javasolta, hogy vegyék el a mérlegelés körét az ítélkező bírótól: „*Nincs is annak többé helye, hogy bírói tekinteten kívül, jóindulatú kedvezésből válás essék.*”⁸⁹⁵

6.3. Változások a 19. századi erdélyi református egyházjogban

A II. József által 1783-ban kiadott és Erdélyben 1786-ban bevezetett Ehepatent – és ezzel a házassági ügyek világi bíróságok általi ellátása – öt évig volt hatályban, ezt követően újra a felekezeti anyagi és eljárási jog érvényesült. A rövid ideig való alkalmazása azonban jelentős hatást gyakorolt a református házassági jogra is.

Dósa Elek egyházjogi munkájában tizenkét okot sorolt fel a semmisség kimondására, több helyütt azonban már nem csak a *Házassági törvény rajz* volt a hivatkozott forrás, hanem a Házassági pátens hatása is megfigyelhető.

Az első semmisségi ok az atyai, gondnoki vagy katonai hatalom alatt álló személyt érintette, ha a felettük hatalmat gyakorló személy beleegyezése nélkül kötött házassága

893 H. t. r. 104. §.

894 H. t. r. 205. §.

895 H. t. r. 208. §.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

volt.⁸⁹⁶ Semmis volt a keresztény és nemkeresztény közötti házasság, vagy a fennálló házasság megszűnése előtt kötött más házasság is.⁸⁹⁷

A rokonságra és a sógorságra vonatkozó szabályokat II. József Házassági pátense jelentősen befolyásolta, mivel a dispesatio feletti harc az erdélyi protestáns egyházak és a Habsburg kormányzat közötti hatalmi harcok egyik legfontosabb területe volt.

A vér szerint rokonok között, egyenes ágon továbbra is tilos volt a házasság, oldalágiak között pedig másodízig nem házasodhattak.⁸⁹⁸ Ez a szabály a féltestvérekre is kiterjedt, függetlenül attól, hogy házasságból, vagy azon kívül születtek.⁸⁹⁹

Az Ehepatent fontos, az erdélyi református házassági jog szigorúságán enyhítő szabálya szerint a sógorság *„csak a törvényes házasságból származik, nem pedig a törvénytelen összefeküvésből, és így, az ilyen összefekvés nem csinál olyan sógorságot, mely az említett atyafiakat az összeházasodásban megakadályoztathatná”*.⁹⁰⁰

A házassági felmentésekről szóló 1791. évi LIX. erdélyi törvénycikk pedig lényegesen lazított a korábbi szabályokon: *„Ő szent felsége ebben a nagy fejedelemségben a református, az ágostai és az unitárius valláson levőket az ő hitelveik szerint megengedett rokonsági ízekre, úgymint a harmadik és negyedik ízre nézve a felmentés kérésének a szükségessége alól egyszer és mindenkorra feloldja, a római katolikusok önmagukra nézve az eddigi gyakorlatban maradván meg.”*⁹⁰¹

Semmis volt a rabló és rablott közti házasság, ha az elrablott az egybekötés előtt, szabadon nem nyilvánította ki házasságkötési szándékát.⁹⁰² Ugyancsak semmis volt a nősparáznák közt kötött frigy,⁹⁰³ és az a házasság is, amelyre a meggyilkolt fél életben lévő társa a gyilkossal vagy a „gyilkolatóval” lépett.⁹⁰⁴ A bolond és a részeg öntudatlan állapotban kötött házassága sem jöhetett létre érvényesen, ahogyan az a házasság sem, amelyet az egyik fél testi tehetetlensége miatt nem tudtak elhálni. Azok a házasságok is semmisek voltak, amelyekben a felek megegyezése hiányzik, mint például a tévedésből kötött, csalárdság vagy ellenállhatatlan félelem által kötött házasságok. A házasság megsemmisítését követelheti a férj, ha bebizonyítja, hogy a nő más által, egybekelésük előtt, szüzességét már elvesztette, vagy teherbe is esett, és a férj a tudomásszerzést követően azonnal feljelentette feleségét.

Azokat a házasságokat is meg lehetett semmisíteni, amelyek az egyik fél *„dühössé-*

896 A szülői beleegyezést a H. t. r. rögzítette, a katonai felettes beleegyezéséhez: II. Józsefnek házassági rendeletei melyek 1786-dik Eszt. Mártius 6-kán tétettek, és Magyarországon Az 1791-beli Diaetának 26-dik Czikkelye által megerössítetttek. In.: H. t. r. 207–235. o. (a továbbiakban: J. R.) 20. §.

897 J. R. 11. §.

898 J. R. 13. §.

899 J. R. 14. §.

900 J. R. 15. §.

901 1791. évi erdélyi LIX. törvénycikk a házassági felmentésekről.

902 J. R. 17. §.

903 J. R. 18. §.

904 J. R. 19. §.

gének”, eszelősségének, vagy fertőző betegségének eltitkolásával kötöttek. Az eltitkolt státuszkülönbség miatti semmisségi okra – amelyet Bod Péter rögzített – az 1791. évi XXVI. erdélyi törvénycikket⁹⁰⁵ követően nem lehetett hivatkozni, csupán annyiban, amennyiben az egyik fél a valóságosnál magasabb rangúnak hazudta magát, és így csalárd módon kötött házasságot.⁹⁰⁶

Házasság felbontására szolgáló ok volt Dósánál a nősparáznaság, a hűtlen elhagyás, a házastárs élete elleni törés, a házassági tartozás megtagadása, és ha az asszony magát mesterségesen és készakarva a gyermekszülésre alkalmatlanná teszi.⁹⁰⁷ Bontó ok volt továbbá az engesztelhetetlen gyűlölet is, amelyről a későbbiekben bővebben írok.

Kolosváry Sándor szinte teljes egészében átvette Dósa házasság megsemmisítésére és felbontására vonatkozó klasszifikációját, azzal a különbséggel, hogy megkülönböztette a házastárs élete ellen való törést, amely alatt azokat a gonosz szándékú merényleteket értette, amelyeket az élet ellen akár titokban – „*lest-hányás*”, méreg stb. útján –, akár nyíltan, tehát személyesen a házastárs, vagy felbérelt személy által követtek el; és a durva kegyetlenkedés (nimia saevities) tényállását, amely alatt olyan vétkes cselekményeket értett, amelyek a test épségét, egészségét vagy a házastár életét veszélyeztették.⁹⁰⁸

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék 1882. június 4-én kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó utasítása a tudományos álláspontot csak részben elfogadva, elsőként – általános meghatározások cím alatt – tárgyalta az elválás fogalmát. Eszerint a fennálló törvényes forma alapján megkötött házasság „*közbejött és a házasság célját megakadályozó okból*” egyházi bíróság által felbontható volt.⁹⁰⁹ A házasság felbontható volt megsemmisítés (annulatio) és végleges elválás (divortium) által.⁹¹⁰ Nem esik szó ehelyütt az ágytól és asztaltóli elválasztásról, amely ekkor még jelen van az erdélyi református egyházjogban, véglegesen azonban nem mondták ki, leginkább a békülést elősegítő jogintézményként használták.⁹¹¹ Fontos azonban kiemelni, hogy mivel a házasság felbontásán belül helyezték el – a végleges elválás mellett – a házasság megsemmisítésének lehetőségét is, a kettő közti komoly dogmatikai különbség elmosódott, az pedig, hogy Bod munkáját rendelték elsődleges jogforrásnak, tovább mélyítette ezt az ellentmondást.

Az Utasítás szerint semmis volt a keresztyének és nemkeresztyének közötti házasság, a kánonok által a rokonság tiltott és egyáltalán fel nem menthető ízben (az egyenesági rokonok között és oldalágon másodikízig), és az öntudatlanul kötött házasság, amely

905 1791. évi erdélyi XXVI. törvénycikk a jobbágyok örök időkre való személyes leköötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek alatt megengedett szabad költözésről.

906 DÓSA (1863) i. m. 134–136. o.

907 DÓSA (1863) i. m. 138–140. o.

908 KOLOSVÁRY (1877a) i. m. 466. o.

909 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 1. §.

910 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 2. §.

911 DÓSA (1863) i. m. 142–143. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

lehetett „*eszélősség*” vagy részegség általi. Azok a házasságok, amelyeket orvosilag, illetőleg bába által bebizonyított akár abszolút, akár relatív tehetetlenség miatt nem tudtak elhálni, és a személy iránti tévedésből, csalárdságból kötött házasságok is semmisnek számítottak. A félelemből kötött házasság, amelyet akár erkölcsi akár anyagi erőszak hozott létre, ugyancsak nem jöhetett létre érvényesen. Megsemmisítendő volt az olyan házasság, amelynek megkötésekor szívfogást, örültségi rohamokat vagy fertőző betegségeket titkoltak el, illetve az, amelynek megkötésekor a nő már szüzességét elveszítette, vagy már mástól terhes volt. Erre az okra csak akkor lehetett hivatkozni, ha a férj erről korábban nem tudott, a tudomásszerzést követően pedig „azonnal élt is a jogorvoslattal”, különben elmulasztott, hallgatólagos elengedésnek tekintették, és a megbocsájtással egyenlőnek vették.⁹¹²

A bontó okok között szerepelt a házasságtörés, amely lehetett nyilvános (manifestum) vagy terhes gyanún alapuló (graviter praesumptum), az elhagyás, amely lehetett rosszakaratú (desertio malitiosa) vagy hűtlen (desertio infidelis), az élet ellen való törés (insidiae vitae structae) és a házassági tartozás megtagadása (denegatio debiti conjugalis). A házasság felbontására okot képezett továbbá, ha a nő magát mesterségesen vagy szerek bevitelével gyermekszülésre képtelenné tette.⁹¹³

Noha kialakulásában utolsó, azonban az egyik legjelentősebb bontó ok volt az engesztelhetetlen gyűlölség (capitale vel: invisible odium, aut insuperabilis aversio)⁹¹⁴ a hivatkozott rész a kérdést érintve, azonban a korábbi, egyértelmű szabályozást mellőzve ekként fogalmazott: „*Vagyon-é az egy mással rosszul egyezők között mindenkor helye az elválásnak? Nincsen. Néha ugyan is oly okok adatnak fel, melyek az igazi elválás végbevitelére nem elégségesek: mindazáltal a megtörténtekhez képest, néha a bírák intézetén kívül is igaz válást hajtanak végre. Mivel igen ritkán esik az meg, hogy az egyszer ily módon külön vettek, többé az együtt lakást megújítsák.*”⁹¹⁵ Az idézett rendelkezés csupán a separatio a thoro et mensa-t engedélyezi ebben az esetben. Bod ezt az alábbi esetekben tartotta elfogadhatónak: „*A férjnek szerfeletti kegyetlensége: a feleségnek szüntelen veszekedésre mocskolódásra való viszketege: a házasság közzé beférkezett terhes ellenkezések: eltűrhetetlen erkölcsök, részegség, s több ilyen, melyeket a bírák megítélésére kell bízni.*”⁹¹⁶

Budai Kovács István felperes Gergely Erzsébeth alperes elleni válóperében a férj azt hozta fel indokul, hogy őt a felesége mások hallatára bolond, marha szavakkal illette, és női kötelességét csak erőltetésre és nagyon ritkán teljesítette, amiért megutálta az asszonyt. Ebben a perben is leginkább a tanúvallomásokra támaszkodott a bíróság. Ebből kiderült, hogy már négy éve nem éltek együtt. Mindhárom tanú egybehangzóan a feleség hibájának róta fel a házasság ilyen fokú megromlását. Az első tanú egyik válaszában így fogalmazott: „*Erzsók az oka, hogy külön vannak, mert*

912 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 3. §.

913 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §.

914 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás, 4. §. d).

915 H. t. r. 216. §.

916 H. t. r. 217. §.

*egy kiállhatatlan természetű, csúfszájú és részeges. Pistát örökké csak szidta, szamarazta, fülem hallatára is sokszor, hogy miért nem iszik ő is s miért pirongatja a feleségét, aztán piszkos rossz gazdasszony, sokszor halottam Pistát panaszkodni, hogy heteken keresztül egy kanál főtt étel[t] sem adott a felesége enni, amellett olyan szennyesen járatta Pistát, mint egy bóhért, úgyhogy magam is leszidtam, miért olyan gyáva, hogy azt a rossz asszonyt nem szedi rendbe, de ő mindég azzal felelt, nem bír azzal az Isten sem. Pálinkáért mindent kész házából a fogadóba vinni, több ízben láttam, hogy tyúkot, tojást, búzát adott a zsidónénak csak hogy ihassék [...].*⁹¹⁷

A bíróság először összerendelte a feleket, azonban a felperes 1875. évi zsinat 81. pontjára hivatkozva kijelentette, hogy nem költözik össze a feleségével, ezért a házassági törvényszék – belátva, hogy itt az erkölcsi kényszerítés sem segíthet – kimondta a házasság felbontását.⁹¹⁸ Dézsi Kata ügyében⁹¹⁹ ideiglenes elválasztást mondott ki a bíróság, de ezt követően folytatniuk kellett volna a közös életet, azonban ezt felperes feleség megtagadta, és így felbontották a házasságot.⁹²⁰

A Dézsi egyházmegye gyakorlata is hasonlóképpen alakult. Például Németh Zsuzsanna azért akart elválni férjétől, mert az esküvőt követően az alperes elkezdett inni és akkor olyan durva lett, hogy feleségének több alkalommal is éjszaka az ablakon kellett kiszöknie és menedéket kérnie ismerőseinél.⁹²¹ A tanúk elbeszéléseikkel minden esetben megerősítették a rossz viszonyt, beszámoltak veszekedésekről, fizikai erőszakról, alkoholizmusról, de olyan súlyos esetet nem tudtak felidézni, ami alapján valamilyen súlyosabb bontó ok szerint lehetett volna kimondani a házasság felbontását.⁹²² Ezek alapján félévi separatio a thoro et mensára ítélték a feleket, de annak lejártaival kimondták a házasság felbontását.⁹²³

Ez alapján kérte Búzás Zsófi a férjétől, Böndi Jánostól való elválasztást: „*Felperes ezelőtt [a dátum hiányzik] lépett alperessel házassági szövetségre oly reménnyel, hogy alperesben egy hű becsületes szorgalmas férjre találhat, de fájdalom szép reményei csakhamar elenyésztek, mert alperes vele szemben szeretet helyett durvaságot, égre kiáltó káromkodást, sőt több ízben kegyetlen verekedő természetet tanúsított, mely magaviselete által annyira megutáltatta magát, hogy a remény szálait is elvesztette felperes, hogy boldog házassági életet folytathasson alperessel.*”⁹²⁴

További információt tartalmaznak, és ezzel árnyalják a képet, a tanúvallomások. Búzás Zsófi és Böndi János esetében három tanút hallgattak meg. Mindhárom vallo-másban az alperes férj magatartásának leírása mellett – miszerint goromba, erőszakos

917 EREL, B1. A/1. 124. Tanváltási jegyzőkönyv, 1885. április 15.

918 EREL, B1. A/1. 124. Levata.

919 EREL, B1. A/1. 109.

920 EREL, B1. A/1. 109. Levata.

921 EREL, B7. P/320. Levata.

922 EREL, B7. P/320. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. március 8.

923 EREL, B7. P/320. Levata.

924 EREL, B1. A/1. 108.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

ember – egy konkrét esetet is elmeséltek. Ebben az esetben mindhárom tanú ugyanazt a fizikai erőszakba torkolló veszekedést írták le. Böndi Ferenc (valószínűleg az alperes rokona) mesélte el a történetet a legrészletesebben. Karácsonykor nagy kiabálást hallott a házaspár házából, ezért odament. Zsófi a földön feküdt, János pedig rajta feküdt és úgy ütötte az öklével a feleségét, tépte a haját. A keszkenőjét letépte, ingét pedig megszaggatta. A tanú ekkor vette észre, hogy a feleség nyakát beteríti a vér, ekkor közbelépett és kiszabadította a lányt. Az eset azonban csak egy volt a házasságuk alatt történt számos bántalmazás közül.⁹²⁵ A bíróság ezek alapján felbontotta a házasságot, azonban nem az engesztelhetetlen gyűlöletre alapozta, hanem élet ellen való törésre.

Sándor Mária divortialis keresetét 1884. október 31-én vette fel a Kolozs-Kalotai házassági törvényszék. Beadványában konkrét cselekmény előadásának hiányában a *Házassági törvény rajz* 217. §-a, azaz engesztelhetetlen gyűlölet alapján kérte Zöld Jánossal kötött házasságának a felbontását.⁹²⁶

Az eljárás 1885. május 12-én folytatódott.⁹²⁷ A beadott tanúvallatási jegyzőkönyv szerint négy főt hallgattak meg. Az első tanú Káló Vonyicza, 56 éves, református aszszony már az élet elleni törést alátámasztó esetet adott elő: „*Tudom, hogy Zöldi János feleségét gyakran kínozta, kegyetlenül ütötte, verte, a legtöbbször éjszaka, közelebről is a nagy lármára és jajgatásra oda szaladtam, s alig tudtam a kegyetlen kezei közül az összetört asszonyt kiszabadítani, kit hajánál fogva hurcolt, s csizmájával mellét és oldalát úgy össze-viszsa rugdosta, hogy kenyér nagyságúra feldagadt, azután egy pár nappal letépett ruhával, kiszaggatott hajjal futott hozzám, úgy össze volt törve, hogy másnap még karját sem tudta mozdítani s mint magával jó tehetetlent napokig a faluból-ruhából tartogattam [...]*”⁹²⁸

A tanúvallomásokban hitelt érdemlően előadott történetek miatt már az élet ellen való törés miatt kérte a házassági kötelék felbontását, amelyet a bíróság meg is adott.⁹²⁹

Ugyanílyen ítélet született Szász Erzsébet Baróti Ferenc ellen folytatott perében is. A feleség engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozott, ezt pedig a naponta ismétlődő veszekedésekkel, verekedésekkel és káromkodással indokolta.⁹³⁰ A tanúvallatások több, a H. t. r. 203. §-át kimerítő esetet is elmeséltek. Kovács Györgyné az alábbi történetet adta elő: „[...] szememmel láttam, midőn a múlt nyáron szénagyűjtéskor, csak azért, mert nője egy legénnyel szót mert váltani, egy villával úgy vágta föbe, hogy az rögtön elájult. Ez nem volt elég: ajultan is rúgta, verte úgy, hogy ha mi Both Mártonnéval gyilkos kezei közül ki nem mentjük, szemünk láttára ott öli meg.”⁹³¹ Egy másik tanú, Both Mártonné a folyamatos terrort jól ábrázoló esetet mesélt el: „*Nem élhetnek együtt, mert Baróti Ferencz üldözi Szász Erzsébetet féltékenységből. Nem régiben puskával jött hozzánk le*

925 EREL, B1. A/1. 108. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1880. április 25.

926 EREL, B1. A1/112. Levata, 1–2. o.

927 EREL, B1. A1/112. Levata, 2. o.

928 EREL, B1. A1/112. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1885. április 12. 2. o.

929 EREL, B1. A1/112. Levata, 3. o.

930 EREL. B1. A1/116. Levata, 1. o.

931 EREL. B1. A1/116. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1884. május 20. 2. o.

a kerten, s kérdezte, hogy egyedül vagyok-é? Én azt mondtam egyedül, akkor elment, nemsokára ismét visszajött s kérdezte, hol van a felesége? Én azt mondtam, nincsen itt, s ha itt lenne is talán nem bántana ked Ferkó bá? Mire azt felelte: Majd meglátnám akkor, ha előmbé kaphatnám, tudom nem felejtene el soha. Késő éjszakáig mindig leste a kert alatt, de én megizentem Erzsóknak, hogy miben áll a dolog s reggelig rejtőzzön el.”⁹³²

A gyakorlatban tehát az alakult ki, hogy minden esetben, amikor olyan cselekmény is megvalósult, ami alapján egy súlyosabb okot is fel lehetett róni az alperesnek, akkor az alapján mondták ki a házasság felbontását. Ha kellett, akkor a bíróságok a felperesi beadványban feltüntetett jogcímet is megváltoztatták és a súlyosabb ok alapján hozták meg az elvásztó ítéletet. Engesztelhetetlen gyűlöletre pedig csak akkor alapították a házasság felbontását, ha – a hűtlen elhagyáshoz hasonlóan – semmilyen más okra nem lehetett azt alapozni. Ez rendszerint azokban az esetekben fordult elő, amikor eredetileg a bíróság nem találta kellően megalapozottnak a felperesi indítványt és összerendelést, vagy időleges separatiót ítélt, azonban a felek semmi szín alatt nem akartak újra életközösséget létesíteni. A hűtlen elhagyásnál a felek azt használták ki, hogy semmilyen valódi eszköze nem volt az egyháznak a házastársak összerendelésére, egybetartására. Az engesztelhetetlen gyűlöletre alapított ítélet esetén rendszerint az egyetlen megmaradt eszköz – akár önkényes – a szétválás volt, illetve az 1875-ös erkölcsi kényszerítésre hivatkozó válás kimondásának késleltetése ellen, az ideiglenes megoldás, a separatio volt. A református egyház azonban csak a határozott idejű, a 19. század utolsó évtizedeiben a bírói gyakorlat által hat hónapra csökkenő separatiót ismerte, így ez sem jelentett valódi eszközt a szétbomló házasságok egyben tartására.

Mind Dósa, mind Kolosváry,⁹³³ mind pedig Szehlo⁹³⁴ egyetértenek abban, hogy az engesztelhetetlen gyűlölség valódi forrása a II. József által kiadott Ehepatent.⁹³⁵ Szehlo hozzátette, hogy az Utasítás helytelenül hivatkozta a *Házassági törvény* rajzot. A valódi ok azonban inkább abban keresendő, hogy – a magánjog más területeihez hasonlóan – az egyházi törvényeket figyelmen kívül hagyó uralkodói rendelkezéseket ignorálni akarták, és az uralkodó gyakorlatot az egyház régi törvényeire kívánták visszavezetni. Ugyanakkor ez is azt bizonyítja, hogy a *Házassági törvény* rajzban meghatározott esetekben ítétek engesztelhetetlen gyűlöletet, ugyanakkor – jellemzően a fél éves separatiót követően – kimondták a házasság felbontását.

932 EREL. B1. A1/116. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1884. május 20. 3. o.

933 Dósa és Kolosváry álláspontját vette át Kovács Albert is. KOVÁCS i. m. 642. o.

934 Dósa (1863) i. m. 139. o.; Kolosváry (1877a) i. m. 166–177. o.; Szehlo (1890) i. m. 67. o.

935 J. R. 57. §. „A házassági kötelék felbontását azon esetben is megengedjük, ha a hitvestársak között halálos gyűlölség vagy leküzdhetetlen ellenszenv keletkezett, és mind a két fél kívánná az elvást. De az ily esetekben a bíróságok a kért felbontást soha se engedjék meg azonnal, hanem előzetesen valamely időre az asztal- és ágytöli elvástást fogják elrendelni, és azt a körülményekhez képest ismétljék is.”

6.4. Az 1893-as házassági bíraskodási összeírás

Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter 1893. június 8-án küldött átiratot Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszternek azzal a felkéréssel, hogy az egyházi bíróságok előtt folyó házassági perek utolsó öt évre vonatkozó kimutatásait a minisztérium készítse el. Csáky már két nappal később, június 10-én levelet küldött az erdélyi református egyház Igazgatótanácsának azzal a kéréssel, hogy készítsen statisztikát saját egyházukra nézve. Nagy valószínűséggel a többi magyarországi vallásfelekezetet is hasonló kérést kapott, az erre vonatkozó levéltári anyagok azonban az 1956-os levéltári tűzben, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyagát is érintette, elpusztultak.

Az Igazgatótanács egy mintát is kapott a kért információk jellegéről és mennyiségéről. A miniszteri felhívás külön hangsúlyozta, hogy azt is tüntessék fel, hogy a házassági kötelék érvénytelenségét, az ágytól és asztaltól való ideiglenes és örökös elváltást, illetve a házasság felbontását milyen indokra alapozva mondták ki. A statisztika összeállítására és megküldésére augusztus végéig kapott határidőt az Igazgatótanács.⁹³⁶ A levél hátlapjára feljegyzett levélfogalmazvány szerint a feladat elvégzésére az erdélyi református egyházkerület Házassági Főtörvényszékét kérték fel augusztus 15-i határidővel.⁹³⁷ Az összeállítás azonban – az Igazgatótanács által küldött sürgetőlevél tanúsága szerint – nem készült el időre. A munka pótlására tűzött nyolcnapos haladék is bizonyítéka, hogy az ügyet kiemelten fontosnak tartotta az egyházkerületi vezetés, különösen mivel a szokatlan minisztériumi kérés mellé nem érkezett semmilyen magyarázat.⁹³⁸

Végül az egyházkerületi jegyző 1893. augusztus 20-án reagált az Igazgatótanács türelmetlen figyelmeztetésére, amelyben beszámolt arról, hogy a Házassági Főtörvényszéknek július 10-én küldött levele alapján július 14-én felkérte az egyházmegyei espereseket, hogy a miniszter által megküldött minta alapján az azt megelőző öt évre vonatkozó statisztikai adatokat augusztus 10-ig küldjék meg, hogy 15-ig összesíthesse azokat, és még ugyanabban a hónapban a miniszter megkaphassa a kimutatást. Leveleiben úgy fogalmazott, hogy a kérés mögött valószínűleg a napirenden lévő házassági jogi rendezés áll, ehhez kellhet a kimutatás a minisztériumnak. Beszámolt arról, hogy tizennyolc egyházmegye elküldte a kért adatokat, csupán egy mulasztott.⁹³⁹

A levélből képet kaphatunk a magyarországi és erdélyi házassági jogi szemlélet közötti különbségekről is. Az egyházkerületi jegyző úgy fogalmazott, hogy *„[...] vagy az egyházmegyei levéltárak, jegyzőkönyvek nincsenek a kellő rendben; vagy egyáltalában csak igen kevesen értették meg a miniszter ur által leküldött kitöltendő mintát.*

936 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 1. 1. o.

937 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 1. 3–4. o.

938 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 2.

939 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 3. 1. o. A munka elvégzéséről: 1893. október 6. Levél a munka elvégzéséről és a főtörvényszéki adatok összegyűjtéséről. EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 6.

*Azt be kell vallanom, hogy a miniszter úr nem beszél határozottan a mi nyelvünken. A 2-ik rovatban azt kérdi: hány érvénytelenségi per indított? A 3-ikban, hogy e címen hány mondatott ki érvénytelennek? A 4-ikben azt kérdi: hány válóper indított, és a 6-ikban hány esetben bontott fel végérvényesen? Hogy erre a megkülönböztetésre mi szükség volt, azt valóban magam sem értem, holott a mi házassági jogunkban és törvénykezésünk szerint mindkét esetben végérvényesen ítélünk, tehát az eredmény ugyan az. Ez aztán zavarba hozza az egyházmegyei jegyzőket is. Némelyek a 3-ik rovatot önállónak vették, vonatkoztatva a 2-ikra; némelyek összeöntötték a 6-ik rovattal és zavart csináltak.*⁹⁴⁰ A levél további részéből az látszik, hogy az adatot szolgáltató egyházmegyék között a statisztikai adatok felvétele során meglehetősen különböző szemlélet uralkodott. A levél írója is bevallotta, hogy ezzel a káosszal csupán kompromittálni lehetne az egyházkerületet. Az általa elküldött mellékletben statisztikai adatsor pedig meglehetősen hiányos, mivel egyetlen válóokot sem tartalmazott.

Egy fogalmazvány szerint az Igazgatótanács végül felterjesztette az elkészült és erősen hiányos statisztikát.⁹⁴¹

Október 12-én rövid, de egyértelmű levelet kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól az Igazgatótanács, miszerint a felbontás okait és számait is fel kell tüntetni.⁹⁴² Az ügyet azonnal áttették az egyházkerületi jegyzőhöz, aki november 29-i levelében jelezte az Igazgatótanácsnak, hogy a Házassági Főtörvényszék nem tud a miniszteri utasításnak eleget tenni. Ennek az volt oka, hogy a pertestek és a részletes jegyzőkönyvek a másodfokon eljáró Házassági Főtörvényszék jogerős döntését követően visszakerültek az egyházmegyei ítélkezéző fórumok levéltárába.⁹⁴³

Az Igazgatótanács végül szűkszavú levélben hívta fel az egyházmegyéket a válási okok feltüntetésére. Az egyházmegyék végül december 5. és 8. között küldték meg a statisztikai adatokat.⁹⁴⁴

940 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 3. 2. o.

941 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 2224–1893. sz. 1893. augusztus 20. Kimutatás az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági Főtörvényszéken felülvizsgált és végérvényesen ellátott perekről. Itt azonban csak a feldolgozott éveket (1888–1892), a peres felek nemét, illetve az ítéletek számát tüntették fel. Ebből megtudható, hogy az öt év alatt összesen 1297 alkalommal mondott ki ítéletet a főtörvényszék, amelyből 546 alkalommal a férfi 751 alkalommal pedig nő volt a felperes.

942 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 4.

943 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 5. 1893.

944 EREL, A2 Ügyiratok, 41/93. 7. A Vajdahunyadi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 8. Gyulafehérvári egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 9. Kézdi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 10. Sepsi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 11. Nagyszebeni egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 12. Széki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 13. Görgényi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 14. Szilágy-Szolnoki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 15. Kolozsvári egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 16. Kolozs-Kalotai egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 17. Marosi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 18. Orbai egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 19. Udvarhelyi egyházmegye főjegyzőjének jelentése;

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

1893. december 9-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból újabb sürgető levél érkezett, amelynek hátlapjáról kiderül, hogy végül 1893. december 15-én teljesítették a kérést.⁹⁴⁵

6.5. Statisztika a házasság felbontásáról

Az egyházmegyei házassági törvényszékek által beküldött adatsorokon alapuló 1893-as összeírás szerint, amelynek az általam készített statisztikai táblázatát a *Früggelékben* közlöm, a házassági törvényszékeken 1888 és 1892 között összesen 1240 alkalommal hoztak ítéletet. Ez magában foglalta mind a házasságokat felbontó, mind pedig az azokat semmisnek nyilvánító ítéleteket. A legtöbb döntést a Marosi egyházmegyében hozták (194), ezt követte az Udvarhelyi (159), a Sepsí (118), illetve a Kolozsvári egyházmegye (111).⁹⁴⁶ A legkevesebb ítéletet a Gyulafehérvári egyházmegyében hozták meg (9), a Nagysajói (16), a Romániai, (19), a Szebeni (21) egyházmegyék pedig csak évi huszonöt alatti ügyszámmal rendelkeztek.⁹⁴⁷ A számarányok közötti különbségek tehát jelentősek. Az eredmények mögötti okokat keresve azonban fontos megjegyezni, hogy a felekezethez tartozók számával vagy az adott évben kötött házasságokkal való egybevetésből kapott nyers arányszámok egyedül aligha mutatnak pontos képet egy adott egyházmegye viszonyairól a korszakban. Ennek oka, társadalomtörténeti terminológiával élve, a *válási migrációnak* nevezett jelenség, amely nem más, mint a különböző házassági rezsimek kollíziójának eredménye. Jól érzékeltetik ezt Sztehló Kornél: „Amint az 1868. évi törvények ezt a dolgot így jól elrendezték, megeredt a válóperek zápora, boldog boldogtalan sietett kitérni, hitvestársától szabadulni és boldogabb házasságban menedéket keresni. Jöttek a külföldről, különösen lajthántuli részekből se-regesen és igénybe vették szabadelvű törvényeinket, melyek még a birói illetőséget is csak a lakhelytől teszik függővé és állampolgársággal nem törődve még a khinai ember házasságát is megengedik felbontani, ha nejével itt lakott utoljára együtt.”⁹⁴⁸

A vonatkozó társadalomtörténeti kutatások foglalkoztak mind az osztrák, mind pedig az anyaországi házaspárok erdélyi házasságfelbontásaival, különös tekintettel az unitárius fórumok előtti eljárásokra.⁹⁴⁹ A református törvénykezés esetén nehezebb az utolsó közös lakóhely meghatározása, mivel a pertesteket minden esetben visszaküldték az első fokon eljáró bírósághoz. Ennélfogva az így születő házassági

20. Nagyenyedi egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 21. Erdővidéki egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 22. Deési (Dézsi) egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 24. Küküllői egyházmegye főjegyzőjének jelentése; 25. Romániai egyházmegye esperesének jelentése; 26. Nagysajói egyházmegye főjegyzőjének jelentése.

945 EREL, A2 Ügyiratok, XXII. 41/93. 23.

946 10. melléklet, 12. melléklet, 3. melléklet, 8. melléklet.

947 1. melléklet, 18. melléklet, 17. melléklet, 4. melléklet.

948 SZTEHLO (1883) i. m. 349. o.

949 NAGY (2007) i. m. 359–428. o.; NAGY (2010) i. m. 165–213. o.; NAGY (2018a) i. m. 368–376. o.

felbontások aránya csak a különböző egyházmegyei törvényszékek anyagának átnézése után határozható meg.

A befejezett perek évenkénti összesítése alapján elmondható, hogy az 1888-as évet (235 ítélet) követő visszaesés után (1889: 219 ítélet) folyamatosan emelkedett a meghozott ítéletek száma: 1890-ben 245, 1891-ben 244, 1892-ben pedig 297 esetben mondtak ki a házassági törvényszékek elváltató ítéletet. Az ötéves időkeret azonban túl rövid ahhoz, hogy a társadalmi folyamatok e szegmensének alakulásáról következtetéseket tudjunk levonni. A hosszabb tendenciák meghatározásához szélesíteni kell az időbeli határokat, amennyiben a fennmaradt levéltári anyagok lehetővé teszik ezt.

Összevetve mindezt az erdélyi református egyházkerületben kötött házasságok számával, megállapítható, hogy 1888-ban 3916 esküvőre került sor, azaz minden 16,6-ik házasságkötésre jutott egy bontás is. A következő évekről szóló zsinaton elfogadott számadásokban nem tették közzé a házasságok számát, viszont a korábbi évek statisztikai adatai a rendelkezésünkre állnak, így az azt megelőző időszakra kiszámítható lenne az arány.⁹⁵⁰

Összesen 522 férfi indította meg az eljárást, ennél valamivel magasabb a női felperesek száma (718), eszerint felperesek arányait tekintve, 58%-ban nők kezdeményezték a válást az erdélyi református házassági törvényszékek előtt. A tárgyidőszakban összesen négy olyan egyházmegye volt, amelyben a férfi felperesek száma volt magasabb, ezek jellemzően a kisebb ügyteherrel rendelkező egyházmegyék voltak: Gyulafehérvári (77,8 %), Szebeni (66,7 %) és a Nagysajói egyházmegyében (56,3%). Kivételt képez ez alól a Kolozsvári egyházmegye, amely 111 ítéletével a legnagyobb ügyterhű ítélkező fórumok közé tartozott, itt a felperesek 51,4 %-a volt férfi. A korábban említett perek számát tekintve kiemelkedő egyházmegyékben a feleségek kezdeményezték a kötelék bontását nagyobb arányban.⁹⁵¹ A nők aránya a Széki (75 %) és az Orbai egyházmegyékben (73,8 %) volt kimagasló.

Kolumbán Zsuzsánna az Udvarhelyi egyházmegye 19. századi joggyakorlatának társadalomtörténeti módszerű elemzése során kimutatta, hogy az 1866 és 1890 közötti időszakban a házasságok 45,63 %-át az első két évben, míg 54,02 %-át 1891 és 1895 között bontották fel, ugyanakkor ez az arány a házasság időtartalmának növekedésével folyamatosan csökkent.⁹⁵²

950 Pl.: 1884-ben 3706 esketés volt, 1885-ben 3352, 1886-ban 3499, 1887-ben pedig 3354.

Egyházkerületi Közgyűlés jegyzőkönyvei 1884–1894

<http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/>
(Letöltés: 2019. 05. 10.).

951 Sepsi egyházmegye: 64,4 %; Udvarhelyi egyházmegye 57,9 %; Marosi egyházmegye: 56,7 %.

952 Az adatsornak csupán azt a részét közlöm, amely jelen tanulmány tárgyidőszakába tartozik. 1886–1890: (–2) 45,63 %; (3–4) 20,13 %; (5–7) 12,08 %; (8–10) 7,38 %; (11–15) 8,72 %; (16–20) 4,02 %; (26–) 2,01 %; 1891–1895: (–2) 45,02 %; (3–4) 16,88 %; (5–7) 12,55 % (8–10) 9,09 % (11–15) 6,92 % (16–20) 6,06 % (21–25) 2,59 % (26–) 0,86 % Kolumbán (2011) i. m. 269. o.

6. Az erdélyi református anyagi jog a 19. század második felében

Szöcsné Gazdag Enikő a Sepsí egyházmegye iratanyaga alapján arra a figyelemre méltó következtetésre jutott, hogy a férfiak a házasságok felbontását 38,8 %-ban az első öt évben kérték, a következő kiugró időszak a 11 és 15 éve tartó házasságok esetén figyelhető meg (33,3%).⁹⁵³ A nőknél a felperesi pozíció aránya a házasság első öt évében volt kimagasló (44,7 %), ezt követően pedig folyamatos csökkenést mutatott.⁹⁵⁴

A házasság semmisségének kimondására, valamint felbontására szolgáló okokra vonatkozó adatok elemzése előtt fontos rögzíteni, hogy a válni kívánó felek általában nem egyetlen okra alapozva kérték elváltásukat, hanem – Kolumbán Zsuzsánna meghatározása szerint – *bűnsorokat* alkottak, például alkoholizmus–agresszivitás–paráznaság, vagy alkoholizmus–gazdasági feladatok elvégzésének képtelensége, paráznaság–agresszivitás, erőltetés–szexuális kapcsolat hiánya–agresszivitás. Az ítélet azonban a leg súlyosabbnak ítélt okra hivatkozott.⁹⁵⁵

Az egész egyházkerületre vonatkozó felmérésekből képet kaphatunk arra is, hogy bizonyos okokra milyen arányban hivatkoztak az eljárások során. A leggyakrabban hivatkozott bontó ok a házasságtörés lett, erre hivatkozva 398 alkalommal hoztak ítéletet. A Marosi egyházmegye adatsorában 90 alkalommal szerepel, de igen magas számban (52) rögzítette az udvarhelyi statisztika is. Érdekes eredményt mutat a Dési egyházmegye lajstroma, ahol 32 alkalommal hivatkoztak a házasságtörésre, amely szám önmagában nem kiugró, viszont az egyházmegyében kimondott ítéletek (56) több mint 57 %-át teszi ki.⁹⁵⁶

Az elhagyás 299 alkalommal szerepel indokként a statisztikában, amely legtöbbször Szilágy-Szolnoki (40) és Udvarhelyi (63) egyházmegyékben fordult elő.⁹⁵⁷ Elhagyásként vagy hűtlen elhagyásként tüntették fel általában, azonban csupán három egyházmegyében fordult elő, hogy megkülönböztették a két tényállást.⁹⁵⁸ Végül a házasság felbontására szolgáló okok közül az engesztelhetetlen gyűlölség 172 alkalommal, míg az élet ellen való törés összesen 80 alkalommal fordult elő.

Unikális és az Utasításban nem szereplő kategória volt a Kolozsvári egyházmegyében a *separatio divortiummá* való változtatása, amelyre 61 alkalommal került sor.⁹⁵⁹ Mivel a Kolozsvári egyházmegye jegyzőkönyvei szűkszavúak, többnyire a felek nevét, illetve az ítélet rendelkező részét közlik egy mondatban, a peranyagok pedig nem maradtak fent, ezért nehéz pontosan megállapítani az ilyen jellegű ügyek terjes körét. Számos esetben megfigyelhető azonban, hogy nem csak az erdélyi református–katolikus vegyes

953 Férfiak felperesként Sepsí egyházmegyében: 0–5 év: 38,8 %; 5–10 év: 5,5 %; 11–15 év: 33,3 %; 16–20 év: 11 %; 21 év fölött: 11 %. Szöcsné i. m. 370. o.

954 Női felperesként Sepsí egyházmegyében: 0–5 év: 44,7 %; 5–10 év: 21 %; 11–15 év: 21 %; 16–20 év: 10 %; 21 év fölött: 2,5 %. Szöcsné i. m. 370. o.

955 KOLUMBÁN (2011) i. m. 266. o.

956 10. melléklet, 15. melléklet.

957 7. melléklet, 12. melléklet.

958 Kézdi egyházmegye, Sepsí egyházmegye, Nagysajói egyházmegye.

959 8. melléklet.

házasságok kerültek be ebbe a körbe, hanem található a jegyzőkönyvekben olyan per is, amelyben a budapesti, vagy az Osztrák–Magyar Monarchia más bíróságai által meghozott separatiót tartalmazó ítélete miatt fordultak a kolozsvári házassági törvényszékhez. Ehhez hasonló tényállás található még a Kézdi egyházmegye jelentésében is azzal a különbséggel, hogy az itt felhozott három ítélet pontosabban meg van határozva a katolikus separatio elnevezés alatt.

Csupán három alkalommal jegyeztek föl olyan ítéletet (Széki egyházmegyében kettő, míg a désiben egy), ahol a házasság felbontásának legsúlyosabb oka a házassági köteletség megtagadása volt.⁹⁶⁰ Ez a bontó ok sok jelentésben már nem is szerepel, csupán tíz egyházmegye volt, amely egyáltalán rögzítette mint kategória.

Egyedülálló az Udvarhelyi egyházmegye két ítéletének alapja is, ahol a Geleji-féle kánonok alapján hozott az eljáró házassági törvényszék ítéletet.⁹⁶¹

A házasság semmisségét megállapító ítéletek aránya jóval alacsonyabb a házasság felbontására vonatkozókéhoz képest, a teljes szám kevesebb mind 18 %-át adja. A vonatkozó okok közül csupán három fordult elő. Legmagasabb az erőltetések száma (166) volt, különösen Sepsi (36), Udvarhelyi (34) és az Orbai egyházmegyében (29).⁹⁶²

Betegségekre történő hivatkozást összesen hét egyházmegye statisztikájában tüntettek fel.⁹⁶³ Az elnevezések a kis szám ellenére is sokszínűséget mutatnak, például a Szebeni egyházmegyében „nőnek fertőzött állapota miatt” mondták ki a házasság semmisségét,⁹⁶⁴ a többi esetben eltitkolt betegségként, van ragályos betegségként került a tényállás megnevezésre.

A Marosi egyházmegye semmilyen differenciálást nem tett a semmisség okait illetően, összegezve 46 ítélet adatait rögzítette jelentésében erre hivatkozva.⁹⁶⁵

960 5. melléklet, 15. melléklet.

961 12. melléklet.

962 3. melléklet, 12. melléklet, 11. melléklet.

963 Szebeni egyházmegye: 1; Széki egyházmegye: 1; Szilágy-Szolnoki egyházmegye: 1; Kolos-Kalotai egyházmegye: 2; Orbai egyházmegye: 1; Udvarhelyi egyházmegye: 1; Küküllői egyházmegye 1.

964 4. melléklet.

965 10. melléklet.

7. ÖSSZEZÉS

A református házassági bíraskodás 19. századi történetében Magyarországon mindvégig két különálló rendszer működött. Az anyaországi területeken a világi bíróságok hatáskörébe került a protestánsok házassága feletti ítélkezés joga, azonban a református egyházban időről időre felmerült a törvény által adott felekezeti fórumok visszaállításának lehetősége. Ezzel szemben Erdélyben a 16. századtól – a II. József-i Házassági pápens okozta ötéves szünetelést leszámítva – a felekezetek bíraskodtak tagjaik házassága felett. A Habsburg-kormányzat a protestáns ítélkezési jog visszaszorítására tett kísérletet, illetve az erős kontroll gyakorlására való törekvés azt eredményezte, hogy a felekezeti autonómia védelméért folytatott küzdelemnek fontos elemévé vált – a felekezetek és a világi kormányzati szervek között – a házasságok elbírálásához kapcsolódó hatáskörök tisztázása és azok gyakorlása. Ez a joghelyzet egészen a polgári házasság századvégi bevezetéséig megmaradt. Számos kérdés vár azonban még megválaszolásra, különösen a többi magyar református egyházkerülethez való viszonyt, valamint a többi hazai felekezettel való bíraskodási együttműködést illetően. Ugyancsak fehér foltot jelent a világi perjog és a külföldi megoldások által gyakorolt hatás vizsgálata.

Az erdélyi Házassági Főtörvényszék története az erdélyi felekezeti bíraskodás történetének utolsó, a fénykoron már jócskán túl lévő szakasza, amelynek legfőbb központi eleme az állam és az egyház szétválasztása. A Közzsinat már a hetvenes évek elején is felvetette azt a kérdést, hogy szükség van-e a felekezeti bíraskodásra, mivel sokan támogatták a polgári házasság bevezetését. Utóbbi gondolatát végül ideiglenesen elvetették, de az egyház autonómiája szempontjából a felekezeti házassági bíraskodás továbbra is fontos szerepet játszott. Ebben az időszakban miniszteri rendeletek szintjén követhetjük végig, hogy hogyan lehetetlenül el teljesen a protestáns házassági bíraskodás. A világi hatóságokkal való együttműködés 1875-ös megszüntetésétől kezdve gyakorlatilag semmilyen valódi eszköz nem volt az egyház kezében, amelylyel jogkövető magatartásra tudta bírni a szétköltöző, vagy az összerendelő ítéletnek engedelmessé nem akaró, vagy a vadházasságban élő híveket. Egyedüli eszköz a pénzbüntetés lett, de ez kontraproduktív volt, mivel ezzel csak azt érték el, hogy a válás a gazdagok kiváltságává vált. A perköltségek emelkedtek, amikor az egyenlőségre hivatkozva a rendes eljárás díját nem emelték, ellenben a rendkívüli törvényszéki és főtörvényszéki ülések díját emelkedett, a szakajtó és a közvélemény jelentős része a protestáns felekezetek nyereszkesedéséről kezdett értekezni. Ezzel párhuzamosan a kormány az illetékbélyegek használatára szorította az erdélyi házassági fórumokat, ezzel gyengítve az önállóságukat. A polgári házasság bevezetése előtti években végül a vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólította a protestáns felekezeteket, hogy a egyes házasságok felbontására kötött felekezeti együttműködések haladéktalanul szüntessék meg.

Az erdélyi házassági jog legfontosabb forrása a 19. században a Bod Péter által írt *Házassági törvény rajz* volt, amely szokásjogi úton egészen a polgári házasság bevezetéséig irányadó volt. Bodra – idézett munkái alapján – a legnagyobb hatást Justus Henning Böhmer gyakorolta, ugyanakkor az általa felhasznált szakirodalom és rögzített jogi megoldások újabb kutatási lehetőségeket kínálnak, mivel a *Házassági törvény rajz* megoldásai kimutathatók a polgári házasságról szóló törvény intézményeiben is. Ugyancsak jelentős hatást gyakoroltak a joggyakorlatra az egyházjogtudomány különböző rendszerező munkái, különösen Dósa Elek és Kolosváry Sándor egyházjogi könyvei. Utóbbi opusoknál fontos megjegyezni, hogy Bod Péterrel ellentétben csak hazai forrásokat használtak fel, elhagyva ezzel a külföldi befolyás vizsgálatát.

A levéltári források elemzése alapján megállapítható, hogy maga a Házassági Főtörvényszék is fontos jogfejlesztő tevékenységet végzett, amely szem előtt tartotta a korabeli jogállamiság követelményeinek megfelelően a házassági bírászkodás kialakításának eszméjét. Legjelentősebb normatív produktuma az 1882-ben a házassági törvényszékek számára kiadott Utasítás volt, amely rögzítette Bod Péter *Házassági törvény rajz* című munkájának elsőbbségét, ugyanakkor – az addig formálódó gyakorlatnak megfelelően – mind az anyagi, mind pedig az eljárásjogot jelentős mértékben megújította.

Bod Péter az egyházi határozatok, a világi törvények és az európai szakirodalom széleskörű felhasználása mellett megalkotott munkája, a *Házassági törvény rajz* – a semmisségi okok széles körén túl – mind a végleges, mind pedig az ideiglenes (separatio a thoro et mensa) házasságfelbontást magas színvonalú dogmatikai kidolgozás segítségével részletesen szabályozta.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által megalkotott Utasítás lazított a házasság felbontása és semmisségének kimondása közötti dogmatikai különbségek következetes használatán, amely azonban leginkább a korabeli egyházmegyei szintű joggyakorlatot tükrözte. Ezt a házasság semmissége és felbonthatósága közötti eltérést következetlenül kezelő szemléletet a vonatkozó jelenkori szakirodalom is átvette.

Az 1893-ban készült kormányzati statisztika értékes forrása a korabeli ítélkezési gyakorlatnak. Az adatsorból határozottan megállapítható, hogy a joggyakorlatban a hangsúly a szigorú házasságkötési szabályokról – amelynek legjobb mérőszáma a semmisségi perek aránya – áthelyeződött a boldogtalan és kudarcba fulladt házasságok felbontására. A Bodnál megfigyelhető szemlélet – miszerint minden válási ok eredője a hűtlenség – a 19. századi gyakorlatban már háttérbe szorult, az egyes tényállások saját belső logikai rendszerrel bírtak. A legnépszerűbb válóokok közé emelkedett – a legitimációs okokból Bod művére visszavezetett, de ténylegesen csak II. József Házassági páténsével bevezetett – az engesztelhetetlen gyűlölet.

Az az erdélyi református házassági törvénykezés eljárásjoga nagy mértékben tükrözte a régi erdélyi perjog szellemiségét és intézményeit, amelyet alapvetően meghatározott a hosszú perekre, a rövid perekre és legrövidebb perekre való tagoltsága.

A házassági bíraskodás – a rövid perek jellegzetességeinek megfelelően – nagy hangsúlyt fektetett az írásbeliségre, és a felek peren kívüli, a tárgyalás menetét elősegítő tevékenységére. A perbeli cselekmények sorát erősen korlátozták, az ítéletet főként a tárgyalás előtt írásban benyújtott bizonyítékokra alapozták, amelynek köszönhetően az egyes ügyeket általában két ülést követően lezárták. A kötelező fellebbezésnek és a házasságvédő intézmény református perjogi történetét azonban mai napig csupán főbb vonalaiban ismerjük. A per során, sőt még az elsőfokú ítélet kimondását követően is megadták a lehetőséget arra, hogy a felperes megváltoztatva elhatározását, együtt maradjon házasságával.

A vegyes házasságok minden esetben az alperes hite és lakóhelye szerinti egyházi ítélkezéskör előtt zajlott Erdélyben. A levéltári kutatások alapján kijelenthető, hogy az egyházakat érintő 1868-as törvények hatására a vegyes házasságok ügyében az egyház jelentősen szigorította szabályait, hogy ezzel védje meg az évszázadok óta őrzött házasságok feletti bíraskodási jogát. Ez az anyaországi református egyházkerületekkel való viszonyban is mindvégig jelentős vitaforrást jelentett. Az erdélyi protestáns felekezetek szorosabb együttműködésre törekedtek, amely szerint egymás jogerősen hozott ítéletét nem vizsgálták felül, hanem automatikusan elfogadták. Ez a gyakorlat mindvégig megfigyelhető, az Utasítás is rögzíti, ugyanakkor mind az autonómiára törekvő egyházpolitikai okok, mind pedig az egyes kirívóan igazságtalannak vélt döntések feletti felháborodás miatt ezt időről időre korlátozták.

Az erdélyi református házassági eljárásjog máig legvitatottabb megoldását a „*per viam instantiae*” eljárások jelentették, amelyek keretében a más felekezetről áttért személy vagy házaspár kérhette házassága felbontását, amennyiben igazolni tudták az erdélyi lakóhelyüket. Mind a magyarországi, mind más osztrák tartományok hatóságai és az erdélyi református egyház között egyaránt feszültséget gerjesztett a téma, mert az olykor vitákat kiváltó jogi jelenség háttérben valójában a nemzetközi magánjogi viszonyokból eredő sajátos probléma állt. Az Osztrák–Magyar Monarchia számos magánjogi rezsimét magában foglaló közjogi keretei között felmerülő kérdés, amelyet végül a Magyar Királyság területén a házassági jogot egységesítő 1894. évi XXXI. törvény tudott csak feloldani. Arra törekedtem, hogy az erdélyi református egyház szabályozási kereteit bemutassam, és elsőként kövessem nyomon a tárgybeli belső egyházjogi diskurzust. Az erről a kérdéstről szóló eddig megjelent tudományos művek – néhány kivételtől eltekintve – főként az erdélyi viszonyokat felületesen ismerő, korabeli magyarországi és osztrák szakirodalomból merítettek, amelyek még a számszerű adatok kritikus vizsgálata mellett is megőrizték a szemléletbeli alapállást. Ez a társadalomtörténeti terminológiával válási migrációnak nevezett jelenség és a mögötte meghúzódó kollíziós magánjogi probléma jogtörténeti vizsgálata fontos jövőbeli kutatási témaként kínálkozik.

Az erdélyi református egyházban a házassági törvényszékeket – főszabály szerint – egyházmegyéenként állították fel. Ez alól kivételt jelentettek a lakosság vagy a távolság miatt kialakított rendhagyó bírói fórumok. A jelentős lakosságszám, illetve a régóta

meglévő sajátos helyzet miatt a kolozsvári református gyülekezet kivételes helyzetéből adódóan, saját házassági bírósággal is rendelkezett. A nagy földrajzi távolságok miatt állították fel a csík-gyergyói missziós körlelkészség, valamint a romániai missziós gyülekezet ítélkező fórumait. A cél mindegyik esetben az egyháztagok joghoz jutási esélyeinek növelése.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék felállításától kezdve az erdélyi kálvinista felekezet házassági bíraskodásának legfelsőbb szerve volt. Ítélező tevékenysége mellett, fontos jogfejlesztő szerepet is betöltött, ugyanakkor a törvényszékek felett felügyeleti szerepe is volt, amely áttörte – az egyházalkotmányban megfogalmazott – az egyházmegyei és az egyházkerületek közötti feladatmegosztást. Az egyházkerületi közgyűlés és a Házassági Főtörvényszék közötti hatásköri tisztázatlanság időről időre felmerülő feszültségeket okozott a két egyházi fórum között.

Az ítélkezőfórum működésében fontos szerepet játszottak a világi bírák, akik nem csupán a jogvégzett egyháztagok közül kerültek ki, hanem számos alkalommal az erdélyi református egyházkerület köztisztületben álló tagjai voltak. Sokszor jelentős tudományos, illetve politikai feladatot is elláttak.

A Küküllői egyházmegye házassági törvényszékének Dicsőszentmártonban 1895. szeptember 1-jén tartott ülésén a következő mondatokat jegyezték fel utoljára: *„Elnök nt. esperes aa előadja, hogy a jelen házassági törvényszéki ülésünk, mint ilyen utolsó lévén, az országos törvény értelmében ezután minden házassági ügyben a polgári törvényszéken fognak elintéztetni. Ez alkalommal t. Sámuel József n. kendi lelkész mint legidősebb törvényszéki bíró felolvassa a házassági törvényszék történetét, ennek egész a jelen időig terjedőleg.*

Főjegyző aa üdvözli az új idő újabb és szabadszellemű intézkedését és megnyugvását fejezi ki a polgári törvény intézkedése felett.

Végül elnök aa az egész törvényszéki ülés tagjaihoz szívélyes búcsúszókat intézve Házassági törvényszéki ülésünket véglegesen bezárja.”⁹⁶⁶

Bíró András, a Kolos-Kalotai egyházmegye jegyzője pedig a következő sorokkal zárta le az utolsó jegyzőkönyvet: *„Ezzel a jegyzőkönyv bezáratott. Adja a mindenható, hogy a házassági ügyek állami ellátás alá vétele hozza meg a hazának azokat az üdvös eredményeket, melyet hazánk intéző férfiai várnak, remélnek!”⁹⁶⁷*

Annak ellenére, hogy a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény bontójoga jelentős mértékben visszatükrözte a protestáns szemléletmódot, illetve épített annak jogintézményeire is,⁹⁶⁸ fontos megjegyezni, hogy a református egyház nem volt egy-

966 EREL, B12. A Küküllői Egyházmegye levéltára, 7.1. A Küküllői ev. ref. Egyházmegye Házassági Törvényszékének Jegyzőkönyve. 1883. oct. 9-én kezdve. 238. o.

967 EREL, B1. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott s főtörvényszéki megerősítést nyert Váloitéleteinek jegyzőkönyve 1889–1895. 155. o.

968 Vö: HERGER (2006) i. m. 146. o.; HERGER, Csabáné: Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung, In: STEPPAN, Marcus–Gebhardt, Helmut (szerk.): Zur

séges a kérdésben. Juhász István a következőképpen összegezte az új polgári rendszert az erdélyi református egyházkerület szemszögéből: *„Amikor az egyházi házassági bíráskodás megszűntét eredményező nagy kultúrharc bevégeződése után első alkalommal ült össze a magyar református egyház zsinata, tudomásul vette az állami törvényhozó akaratát, s annak szem előtt tartásával alkotta meg az új egyházi törvényeket, de az egyházi házassági bíráskodásról nem mondott le véglegesen.” A következő évtizedekben is a hivatalos álláspont az volt, hogy az egyházi bíráskodás csupán „megszakadt és szünetel.”⁹⁶⁹*

Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag, Graz, 2007, 171–173.; HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura, 2005. 11. évf., 1. sz. 79–94. o.

969 JUHÁSZ (1947) i. m. 120. o.

8. MELLÉKLETEK

Az 1893-as összeírás az erdélyi református házassági törvényszékek 1888-1892 közötti ügyforgalmáról

1. Melléklet: Gyulafehérvári egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Hűtlenség	Hűtlen elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Erőltetés
1888	1	1/0	1			
1889	2	2/0		2		
1890	1	1/0			1	
1891	1	0/1	1			
1892	4	3/1			3	1
Össz.:	9	7/2	2	2	4	1

2. Melléklet: Kézdi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Erőltetés	Manifestum adulterum	Praesumptum adulterum	Hűtlen elhagyás I.	Hűtlen elhagyás II.	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Kat. separatio
1888	7	4/3				2	1	3		1
1889	12	5/7	3	1	2	1	2	2	1	
1890	15	7/8	4		3		2	1	4	1
1891	12	9/3	2		3		2	1	3	1
1892	4	2/2		1				2	1	
Össz.:	50	27/23	9	2	8	3	7	9	9	3

3. Melléklet: Sepsi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Hűtlen elhagyás	Rosszkaratú elhagyás	Élet ellen való törés	Engesztelhetetlen gyűlölet	Házassági tartozás megtagadása	Házasságsemmisítés erőszak alapján
1888	22	12/10	5	7	2	1	1		5
1889	16	4/12	4	6	1		1		4
1890	20	5/15	4	4	2		3		7
1891	32	12/20	11	4		1	5		11
1892	28	9/19	7	5		2	5		9
Össz.:	117	42/75	31	260	5	4	15		36

4. Melléklet: Szebeni egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Engesztel- tetlen gyű- lölség	Hütlén elhagyás	Házasságtörés	Megsemmisítés	
						Kényszerítés	A nőnek fertőzött állapota miatt
1888	7	¾	5	2			
1889	3	3/0	2	1			
1890	5	4/1	4		1		
1891		/					
1892	6	4/2		2	2	1	1
Össz.:	21	14/7	11	5	3	1	1

5. Melléklet: Széki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasság- törés	Elhagyás	Élet ellen- törés	Engesztel- hetetlen gyűlölség	Házassági kö- telesség megta- gadása (tf)	Erőszak általi kény- szerítés	Ragadós betegség eltitkolása
1888	6	1/5	3			2		1	
1889	8	2/6	3		3			2	
1890	9	2/7	1	2	1	3		2	
1891	14	5/9	3	1	1	3	2	3	1
1892	11	2/9	1	2	2	3		3	
Össz.:	48	12/36	11	5	7	11	2	11	1

6. Melléklet: Görgényi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasság- törés	Elhagyás	Élet elleni törés	Engesztelhetet- len gyűlölség	Házassági tarto- zás megtagadása	Erőltetés
1888	14	4/10	5	1		6		2
1889	8	4/4	3	3+1		1		
1890	8	4/4	4	2	1			1
1891	8	3/5	3	4+1	1			
1892	16	4/12	3	8	3	1		1
Össz.:	54	19/35	18	19	5	8		4

7. Melléklet: Szilágy-Szolnoki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Az élet ellen- való törés	Engesztel- hetetlen gyűlölség	Házassági tartozás- nak meg- tagadása	Eről- tetés semm.	Titkos betegség eltagadása, semm.
			terhes gyanún alapuló ház.tör.	nyilv. ház.tör						
1888	15	7/8	5	2	4	2	2			
1889	22	11/11	7		12		1		2	
1890	22	6/16	10		8+1	1	2			
1891	17	8/9	3		10	1	2		1	
1892	22	9/13	11	1	5	1	2		1	1
Össz.:	98	41/57	36	3	40	5	9		4	1

8. Melléklet: Kolozsvári egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Separatio divortiumá változtatása kérelem alapján	Erőltetés	Módfelett való kegyetlenkedés	Szüzességnek a házasság előtt elvesztése
1888	22	12/10	10		1	10	1		
1889	26	8/18	3		1	20		2	
1890	29	17/12	8		4	17			
1891	18	11/7	7	3		7		1	
1892	16	9/7	2	2	3	7		1	1
Össz.:	111	57/54	30	5	9	61	1	4	1

9. Melléklet: Kolozs-Kalotai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Eltitkolt betegség	Erőltetés
1888	18	8/10	6	1	5	3		1	2
1889	12	5/7	3		2	4			3
1890	12	5/7	2	2	5	2		1	
1891	13	8/5	5	2	4	2			
1892	7	3/4	1	2	1	3			
Össz.:	62	29/33	17	7	17	14		2	5

10. Melléklet: Marosi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Élet ellen való törés	Házassági tartozás megtagadása	Megsemmisítés
1888	42	17/25	22	5	4	1		10
1889	28	16/12	17	4	2	2		2+1
1890	25	9/16	12	1	3	1		8
1891	38	19/19	15	10	4	2		7
1892	61	23/38	24	12	3	4		18
Össz.	194	84/110	90	32	16	10		46

11. Melléklet: Orbai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség	Élet ellen való törés	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés	Ragados betegség
1888	12	4/8	3	1	2	1		5	
1889	9	2/7	3	1				5	
1890	16	3/13	2	1	3			9	1
1891	10	5/5	5	3				2	
1892	14	2/12	2	2	2			8	
Össz.	61	16/45	15	8	7	1		29	1

12. Melléklet: Udvarhelyi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Erkölcsei és anyagi kényszer	Híres mátkaság 73. kánon	Eltitkolt betegség
1888	32	12/20	8	17		1	5	1	
1889	22	12/10	12	5		1	3		1
1890	33	11/22	16	9		1	7		
1891	32	16/16	9	14	1	1	7		
1892	40	16/24	7	18		2	12	1	
Össz.:	159	67/92	52	63	1	6	34	2	1

13. Melléklet: Nagyenyedi egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés	Előbb elveszített szüzesség eltitkolása
			praesumptum adulterum	manifestum adulterum						
1888	10	2/8	1		6	1	2			
01889	15	7/8	2		3	2	6		1	1
1890	20	8/12	3	2	9	1	4		1	
1891	16	8/8	6	1	6	1	1		1	
1892	17	6/11	4		4	2	6		1	
Össz.:	78	31/47	16	3	28	7	19		4	1

14. Melléklet: Erdővidéki egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés		Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági tartozás megtagadása	Erőltetés
			Gyanús parázsnaság	Nyílt parázsnaság					
1888	7	2/5	2		1		2		2
1889	6	3/3	1	1			4		
1890	6	1/5	2				1		3
1891	8	4/4		1			4		3
1892	12	6/6	1		5			1	5
Össz.	39	16/23	6	2	6		11	1	13

15. Melléklet: Dési egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasságtörés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetetlen gyűlölség	Házassági kötelesség megtagadása	Erőltetés
1888	6	4/2	2	1	1	1		1
1889	16	7/9	8	5	1	2		
1890	13	8/5	7	3	2			1
1891	6	0/6	4	1		1		
1892	15	4/11	11	3	1			
Össz.:	56	23/33	32	13	5	4		2

16. Melléklet: Küküllői egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasság- törés	Elhagyás	Élet ellen törés	Engesztelhetet- len gyűlölség	Házassági kötelék megsemmisítése (erőltetés)	Betegség eltitkolása
1888	8	4/4		1		6	1	
1889	9	3/6	1	2	2	3	1	
1890	7	4/3	1	4	1		1	
1891	10	5/5	2	2	1	3	2	
1892	14	4/10	2	2		3	6	1
Össz.:	48	20/28	6	11	4	15	11	1

17. Melléklet: Romániai egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Házasság- törés	Hűtlen elhagyás	Rosszakaratú elhagyás	Engesztelhetetlen gyűlölség
1888	5	2/3	2	2	1	
1889	0					
1890	4	3/1	4			
1891	6	1/5	3	3		
1892	4	2/2	2	1		1
Össz.:	19	8/11	11	6	1	1

18. Melléklet: Nagysajói egyházmegye

	Ügysz.	Felp. f/n	Hűtlen elhagyás 202. §.	Rosszindu- latú elha- gyás 184. §.	Élet ellen törés	Engesztelhe- tetlen gyű- lölség	Házassági kötelék meg- semmisítése (erőltetés)	Házasságtörés
1888	2	0/2	2					
1889	5	1/4	1	1	1		1	1
1890	0							
1891	3	2/1	1			1		1
1892	6	6/0	2			2		2
Össz.:	16	9/7	6	1	1	3	1	4

9. FELHASZNÁLT IRODALOM

9.1. Levéltári anyagok

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár

A részleg: Az országos református intézmények levéltárai

A1. Az Erdélyi Református Egyházkerület (Állandó) Igazgatótanácsának Ülésjegyzőkönyvei 1868-1895

A2. Ügyiratok

A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek: 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894.

A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei:

D. Jegyzőkönyvek:

Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei 1866–1895.:

Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek. 1866–1885.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvártt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Marosvásárhelytt 1873. November 3-án 4-én 5-én 6-án 7-én 8-án 11-én 12-én tartott Házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi reform. egyházkerület Kolozsvártt 1874. novemberhó 11-én tartott házassági főtörvényszéke rendkívüli üléseinek Jegyzőkönyve.; Az erdélyi ref. egyházkerület Kolozsvártt 1875 május hó 25. 26. 27. 28. 29. 31-én és június hó 1-én tartott házassági rendes törvényszékének Jegyzőkönyve.; Az erdélyi evang. ref. egyházkerület 1876-ik évben tartott rendes házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve. 1878. october 8.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszéki rendes ülésének jegyzőkönyve. 1878.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 1879. mart. 7 maj. 6. sept 29. dec 20.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879 november 4–7.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880.; A házassági főtörvényszék jegyzőkönyve. 1880. május 24–27.; A házassági

főtörvényszék jegyzőkönyve. 1881. június 16. 17. és 18.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerület házassági főtörvényszékének Jegyzőkönyve 1882. jun. 2, 6 ésén tartott üléseiről.; Házassági Rendes Főtörvényszék. 1883.; Házassági főtörvényszék 1884.; Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. D9.

B részleg: Egyházmegyei levéltárak

B 1 Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Egyházmegye Levéltára

I/10. Kolozs-Kalotai egyházmegye ítéletes jegyzőkönyve. 1864-1884.

I/9. Kolozs-Kalotai ev. Reform. Egyházi Kerület belső igazgatóságát illető tárgyainak Jegyzőkönyve 1861-től [1871-ig].

I/14. A Kolozs-Kalotai egyházmegye házassági törvényszéke által hozott és főtörvényszéki megerősítést nyert válóítéleteinek jegyzőkönyve. 1889–1895.

Házassági ügyek tárgyalási jegyzőkönyve. 1889–1895.

A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvény-széki levéltárában lévő periratok betűsoros mutatója. Készítette 1875. Mihálcz Elek valkói ref. pap.

A Kolos-Kalotai ev. ref. egyházmegye törvényszéki levéltárának jegyzőkönyve. 1875. Magyarvalkó Mihálcz Elek m.valkói ev.ref. pap, Tract: székbíró

Válóperekből és békebelezési díjakból bevett pénzek jegyzőkönyve. Házassági periratok: A/1. 64–137.

B 2 Széki Egyházmegye Levéltára

Házassági törvényszéki jegyzőkönyvek, 1884–1894.

B 7 A Dési Egyházmegye Levéltára 1681–1964

Házassági törvényszék jegyzőkönyvei: 1769–1773.

Válóperek jegyzőkönyve, 1814–1842.

Házassági törvényszék Jegyzőkönyve. 1869. 9-ik november – [1895-ig]

Házassági törvényszék iratai: R/1–381.

C részleg: Egyházközségek és helyi intézmények levéltárai

C1–2. Kolozsvári Egyházközség levéltára (1486–1945)

C1. Írott könyvek

I. B. 106. A Kolozsvári ev. ref. egyházmegyének partiális synodusai és Közgyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1854 októb. 11-én kezdve.

I. B. 107. A kolozsvári ev. ref. egyházmegye közgyűléseinek és házassági törvényszékeinek gyűléseiről vezetett Jegyzőkönyv. 1873-ik évtől kezdve.

9.2. Nyomtatásban megjelent források

Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke. 1649. *A függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései magyar nyelvre fordította Kiss Áron porcsalmi ref. lelkész s a Szatmári Ref. Egyházmegye esperese,* Kiadja a Szatmárnémeti Reform. Egyházmegye, Nyomatott Kecskeméten, Tóth Lászlónál, 1875.

Egyházkerületi Közgyűlés jegyzőkönyvei, 1872, 1874, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1894. <http://documente.bcucuj.ro/web/bibdgit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/> (Letöltés: 2019. 05. 10.).

BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638-1720.* Kolozsvár, 2008.

BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József– SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Miszótótfalusi Kis Miklós sajtóközpont nyomdája, 2001.

BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Miszótótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2007.

BUZOGÁNY DEZSŐ – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ŐSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai. I. 1591–1714.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016.

A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1887. évi október hó 5-ik és 6-ik napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1887_10_05/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1888. évi október hó 10-dik, 11-dik és 12-dik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1888_10_10/?pg=2&layout=s (letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1889. évi október hó 16-ik 17-ik és 18-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1889_10_16/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.)

A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok négy egyházkerülete 1890. évi október hó 8-ik és 9-ik napjain, Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyulJkv_1890_10_08/?pg=0&layout=s (letöltés: 2019. július 20.)

- Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai.*
II. kötet. Pest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1869.
- Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.*
VI. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868.
- Az egyházkerületi közgyűlés. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872. 2. évf. 86–34. sz.
- Az erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve.* Kolosváronn, Nyomtattatott a Réformátus Kollegium Betüivel Török István által, 1811.
- GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója.* Pest, Athenaeum Nyomda, 1869.
- GREGUSS Ágost (szerk.): *Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* X–XI. kötet. Pest, Athenaeum Nyomda, 1868.
- KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest, Magyarországi Protestánssegylet, 1881.
- SZÁSZ Domokos: *Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe.* Kolozsvár, Stein János. Ny. Az ev. ref. főtanoda könyomdája, 1877.
- SZILÁGYI István: *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínataninak végzései kivonatban.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 3. évf. 1–2. sz.
- SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* 10. kötet, 1637–1648. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvkiadó-hivatala, 1884.
- TEUTSCH, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* Hermannstadt, Druck und Verlag von Steinhausen, 1862.
- TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1889. évi márczius hó 21–28. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1889. 26. o.
- TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve.* Budapest, 1890. évi április hó 15–23. napjain. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1890.
- TÓTH Sámuel: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve,* Kolozsvár, 1883. szeptember 12-17-ig. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1883.
- TÓTH Sámuel: *Egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás.* Debrecen, Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1881.
- TÓTH Sámuel: *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban.* Debrecen, Város könyvny., 1882.
- Zs. Y.: 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi Kánonok. Sárospataki Füzetek, 1860. 4. sz

9.3. Törvények

1458. évi IX. törvénycikk hogy milyen ügyekben bíraskodhatnak az egyháziak. MÁRKUS Dezső (szerk.) Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin-társulat, 1899.
1462. évi III. törvénycikk az egyházi bíróság elé tartozó ügyek
1464. évi XVII. törvénycikk az egyházi bíróság elébe tartozó ügyekről
1492. évi XLVI. törvénycikk az egyházi törvényszékre tartozó ügyek. A szentszéki helyettesek az ügyeket a rendes bíró parancsára, javadalmaik elvesztésének terhe alatt a királyi curiára küldjék fel
1608. évi k. e. I. törvénycikk a vallásügyről
1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György urral kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják
- 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről
1791. évi erdélyi LIII. törvénycikk az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának egyenlőségéről
1791. évi erdélyi LIX. törvénycikk a házassági felmentésekről
1791. évi erdélyi LVII. törvénycikk a vegyes házasságokból született gyermekekről
1791. évi erdélyi XXVI. törvénycikk a jobbágyok örök időkre való személyes lekötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek alatt megengedett szabad költözésről
1791. évi erdélyi XXXII. törvénycikk a törvényszékekről általában
1791. évi erdélyi XXXIV. törvénycikk a világi bíróságok előtt tárgyalt házassági ügyekről és a világi bíróságok részéről ítéletileg kimondott elválás után kötött házasságból született gyermekek törvényes állapotáról
1827. évi XXX. törvénycikk bizottság küldetik ki törvényjavaslat készítésére a görög nem-egyesültek és a mindkét hitvallású evangélikusok között kötött vegyes házasságból eredő válóperek bírósága tárgyában
1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában
1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában
1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában
1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról
1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában
1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról
1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről
1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról
1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról
- Approbata Contitutio. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.

- Compilata Contitutio. In: MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.
- Novellaris Articulusok. In. MÁRKUS Dezső – KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, Franklin-társulat, 1900.
- Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv. In: HALLER Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes minden a legujabb időig megjelent és még hatályban levő utólagos rendeletekkel, felvilágosító és utasító jegyzetekkel ellátva*. Kolozsvár, Stein János Kiad., 1865.
- Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve. In: MÁRKUS Dezső (szerk.) *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-társulat, 1899.

9.4. További jogforrások

- Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-társulat, 1896.
- II. Józsefnek házassági rendelkezései melyek 1786-dik Eszt. Mártius 6-kán tétettek, és Magyarországon Az 1791-beli Dietának 26-dik Czikkelye által megerősítettek. In.: BOD Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különbféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betüivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836.
- Instructio pro tabula regia judiciaria Transylvanica. De natura et activitate Tabulae Regiae Judicariae in generali*, Cibini, Typis Joannis Barth, 1777.
- Werböczy István Hármaskönyve. MÁRKUS Dezső (szerk.) *Magyar Törvénytár 1000–1895*. Budapest, Franklin-társulat, 1897.
- 1852-diki november 29-kén kelt császári nyiltparancs, kiható Magyar-, Horvát-, Tótországra, a Szerbvajdaság és temesi bánságra, melly által ezen koronaországokban az 1811-diki június 1-jén kelt általános polgári törvénykönyv több korlátozásokkal s közelebbi határozatokkal behozatik, s 1853-diki május 1-től kezdve hatályba léptetik*. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, 1852. 24. sz.
- 1.–1882. H. F. Sz. *Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben*
- A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 39. sz., 40. sz., 41. sz.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek Tára*. I. kötet, az Erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888.
- Az erdélyi törvényes királyi tábla számára (1777-ik esztendőben adott) rend szabás*, mely magyarrá fordítottatott Marus-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben. Kolozsvárt, a Királyi Lyceum betüivel, 1828.

Császári nyíltparancs. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 38. sz.
Törvényjavaslat a házassági jogról. Képviselőházi irományok, 1892. XV. kötet, 513. sz.

9.5. Felhasznált szakirodalom

- ÁMÁN Ildikó: *Kolosváry Sándor: (1840-1922)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz. 385–398.
- Az Erdélyi Ev. Ref. Egyház új szervezete*. Kolozsvártt, Gámán J. örökösei Ny., 1871.
- BAILEY, Joanne: *Unquiet lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660-1800*. New York, Cambridge University Press, 2003.
- BAJUSZ Ferenc: *Egyháztan. I. Történeti rész*. Budapest, 1989.
- BALLAGI Aladár: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Irta Kováts Gyula jogtudor, hitesügyvéd stb. Budapest, 1883. *Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. 328 lap, ára 3 frt*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1883. 26. évf. 45. sz.
- BALLAGI Géza: *A protestáns pátenis és a sajtó*. Budapest, Hornyánszky Ny., 1892.
- BALOGH Elemér: Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez. In: GÖRÖG Márta–HEGEDŰS Andrea (szerk.): *Lege duce, comite familia: Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábrián Eszter tiszteletére, jogász pályafutásának 60. évfordulójára*. Szeged, Iurisperitus Bt., 2017.
- BALOGH Elemér: *Egyházi bíráskodás a középkori Erdélyben*. Iustum Aequum Salutare, 2010. 6. évf. 1. sz.
- BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bíráskodás*. Budapest, Szent István Társulat, 2000.
- BALOGH Judit: *A magánjog átalakításának 1848-as kísérlete és az osztrák jog uralma*. In: MEZEY, Barna–VÖRÖS Imre (szerk.) *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest, Logod Bt., 2001.
- BARCZA Kálmán: *Házassági jogeset*. Jogtudományi Közlöny, 1879. 41. sz.
- BÁRDI Nándor György: *Románia magyar történetírás 1920–1940 bibliográfiái gyűjtés*. https://www.academia.edu/8464205/Rom%C3%A1nia_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%ADr%C3%A1s_1920_1940_bibliogr%C3%A1fiai_gy%C5%B1jt%C3%A9s_%C3%96ssze%C3%A1ll%C3%ADtott_B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor (Letöltés: 2019. május 5.)
- BÁRDI Nándor – BÁNDI Melissa – HUNYADI Attila: *Magyar szakirodalom Románia – Erdély – romániai magyarság történetéről 1990–2000*. https://www.academia.edu/9069198/B%C3%A1rdi_N%C3%A1ndor_-_B%C3%A1ndi_Melissa_-_Hunyadi_Attila_Magyar_szakirodalom_Rom%C3%A1nia_Erd%C3%A9ly_rom%C3%A1niai_magyars%C3%A1g_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9r%C5%91l_1990_2000 (Letöltés: 2019. május 5.)
- BÉLAY Vilmos: *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár (1867) 1916–1945 (1949): Repertórium*. Budapest, 1963. (kézirat) 4. o.

- BEÖTHY Zsigmond: *A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények: történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel.* Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1876.
- BEÖTHY Zsigmond: *Az ev. házasságügyi új törvények gyakorlati magyarázata.* Pest, 1853.
- BERTÉNYI Iván, Ifj.: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005.
- Biblia.* Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1990.
- BLASIUS, Dirk: *Ehescheidung in Deutschland 1794-1945: Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive.* Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 74. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1987.
- BOD Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod.* Cibinii, Excudebat Samuel Sárdi, 1757.
- BOD Péter: *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a' mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak, és a' tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folytáikból és végzéseikből meghatározatnak* (ford., bőv., kiad.: Benkő László). Kolozsvár, Kolo'svárt az evang. ref. Kollégium betűivel és költségével nyomtatta Barra Gábor. 1836.
- BOD Péter: *Megújított egyházi törvénykeztető vagy törvénykezés módját tanító könyv melyet néhai Bod Péter nyomán megbővítve anyanyelven irt 's közhasznu célből kiadott kis bacsoni Benkő László benedeki evangelico református pap,* Kolozsvár, Az Evang. Reform. Kollégium betűivel nyomtatta Barra Gábor, 1833.
- BOD Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur ex doctorum sententiis, patriae legibus, synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur.* Cibinii, in Typ: Publica Impressit Sámuel Sárdi, 1763.
- BÓNIS György: *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. ID. Szász Károly perjogi előadásai 1836.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1942.
- BOZÓKY Alajos: *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga. Irta Dr. Kolosvári Sándor, m. k. egyetemi jogtanár, erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, a kolosvári egyházmegye házassági törvényszékének bírója.* Kolozsvár 1875-1877. Jogtudományi közlöny, 1877. 12. évf. 1. sz.
- BÖHMER, Just Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans.* Halae Magdeburgicae, 1756.
- BÖHMER, Justus Henning: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum modernum juris canonici juxta seriem decretalium ostendens et ipsis rerum argumentis illustrans.* 1756.
- BÖHMER, Justus Henning: *Institutiones juris canonici.* Halea—Magdeburgicae, 1741.
- BRAUNEDER, Wilhelm—KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában.* (Frey Dóra—Horváth Edit ford.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.

- BRUNNEMANNI, Johannis: *De jure ecclesiastico, tractatus posthumus, in usum ecclesiarum evangel. et consistoriorum concinnatus, accesserunt praelectiones ad regulas juris canonici ejusdem auctoris et index rerum locupletissimus.* Francofurti ad Viadrum, Schrey et Meyer, 1681.
- BULLINGER Henrik: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior.* Buzogány Dezső (ford.). Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.
- CSECSETKA Sámuel: *Magyarországi evangélikus egyházjogtan.* 3. kötet. Pozsony, Wigand F. K. nyomdája, 1892.
- DAEMPF Sándor: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. - Gyakorlati használatra, az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben, különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára, írta Sztehlo Kornél köz- és váltóügyvéd stb. - Budapest, Franklin-Társulat 1885. I-XV és 1-248. l.* Jogtudományi közlöny, 1885. 20. évf. 15. sz., 16. sz.
- EGYED Emese – JANCSÓ Elemér (szerk.): *Bod Péter önéletrajza.* Erdélyi ritkaságok sorozat 2. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007.
- DÁNÉ Veronka–SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.
- DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig.* In: Notter Antal emlékkönyv dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest Szt. István-Társulat. 1941.
- DEGRÉ Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig.* Budapest Stephaneum Ny. 1941.
- DEGRÉ Alajos: *A polgári házasság kialakulása Magyarországon.* Jogtudományi Közöly, 1983. 1. sz.
- DEGRÉ Alajos: *Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül.* Regnum – Egyháztörténeti évkönyv (1942-1943), 5. kötet. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943.
- DEGRÉ Alajos–ANGYAL Pál: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat.* Budapest, Attila-nyomda Részvénytársaság, 1943. 110. o.
- DÓSA Elek: *Erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana.* Pest, Osterlamm Károly, 1863.
- DÓSA Elek: *Erdélyhoni jogtudomány, melyet az alkotmányos Erdélyhomban az 1000-dik év olta törvényszerűen költ, s az 1849-dik évig érvényességgel bírt törvények és szokások szerint.* 1–3. kötet. Kolozsvár, Stein, 1861.
- Egyházkerületi közgyűlés.* Erdélyi Protestáns Közöly, 1872. 2. évf. 35. sz.
- EÖTVÖS Károly Lajos–BEÖTHY Zsigmond: *Az egyházi közigazgatás kézikönyve I.* Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1889.
- FAZEKAS Csaba: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület állásfoglalásai a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitákban, 1839-1844.* Sárospataki Füzetek, 2001. Ú. F. 5. évf. 1. sz.

- FEGYVERESI Zsolt: *Házassági ügyek a XVIII. század végén a Kükküllői egyházmegyében a parciális zsinati jegyzőkönyvek tükrében*. Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, 2007, 52. évf. 1–2. sz.
- FEJÉR György: *Válasz Könyves Tóth Mihály vádolásaihoz a vegyes házasságok ügyében*. Religio és Nevelés, 1842.
- Ferenc József kézírata. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1860. 20. sz.
- F-N A-R: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben, gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó váloperekben különös tekintettel a magyar kir. Curia gyakorlatára*. Irta: Sztehlo Kornél. Budapest. Franklin-társulat. Ügyvédek lapja, 1885. 2. évf. 55. sz.
- FOGARASI János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei*. Pest, Eggenberger József és Fia, 1845.
- FRASSEK, Ralf: *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit – Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums*. Jus Ecclesiasticum 78. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005.
- FUCHS, Wilhelm: *Die sogenannten siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken*. Wien, Manz, 1889.
- GERGELY Károly: *Félszázados emlékiratok a vegyes házasságról*. Szatmár, 1892.
- GESTRICH, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. Enzyklopädie deutsche Geschichte, 50. Band. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.
- GESZTELYI NAGY László: *Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés*. Protestáns Szemle, 1941.
- GILLIS, John R.: *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to the Present*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1985.
- GÓZONY György: *Egyházi törvénykezés Magyar-országban papok, ügyvédek, s perlekedők használatára*. Pest, Beimel Esztergami k. Beimel J., 1841.
- GROTIUS, Hugo: *De Jure Belli ac Pacis*. Amsterdam, 1720.
- GRÜNENFELDER, Lukas: *Das Zürcher Ehegericht, Eheschliessung, Ehescheidung und Ehetrennung nach der erneuerten Satzung von 1698*. Schultheiss, 2007.
- GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712-1769), a történetíró*. Erdélyi Egyháztörténeti Könyvel 3. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2018.
- HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886*. Képviselőház. Budapest, Athenaeum, 1886.
- HERCZEGH Mihály: *Magyar házassági jog*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896.
- HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig: A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.
- HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010.

- HERGER Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. Jura, 2005. 11. évf., 1. sz.
- HERGER, Csabáné: *Das Protestantenpatent – aus Wiener Sicht*. In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok X. Pécs, Publikon Kiadó, 2010.
- HERGER, Csabáné: Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtentwicklung, In: STEPPAN, Marcus–Gebhardt, Helmut (szerk.): Zur Geschichte des Rechts: Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag, Graz, 2007.
- HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar magánjog fejlődését befolyásoló jogforrások a neo-abszolutizmus idején*. In: HOMOKI-NAGY Mária – KARSAI Krisztina – FANTOLY Zsannett – JUHÁSZ Zsuzsanna – SZOMORA Zsolt – GÁL Andor (szerk.): Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018.
- HOMOKI-NAGY Mária: *Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák-Magyar Monarchiában: Magánjog*. In: VERESS Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018. 337–357. o.
- HOMOKI-NAGY Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegészítés*. Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz.
- HOMOKI-NAGY Mária: *Haller Károly: (1836-1911)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz.
- HORSTMANN, Allen: *Victorian divorce*. Palgrave Macmillan, 1985.
- HORVÁTH Attila: *Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga*. In: VERESS Emőd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár, Forum Iuris, 2018.
- HUSZTI, Andreas: *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica*. Cibinii, 1747.
- ILLYÉS Géza: *Az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat válasza az székely urak felterjesztésére*. Református Szemle, 1936. 29. évf. 261. o.
- INCZE József: *Az erdélyi házasságokról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 14. sz.
- IRINYI József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békekötések alapján*. Pest, Kilián, 1857.
- JAKOB, Bettina: *Liebe und Ehe am Scheideweg ins neue Jahrtausend, Ein sozialhistorischer Blick auf Liebe, Ehe, Trennung und Scheidung vom Hochmittelalter bis heute*. Berlin, WDL, 2001.
- JUHÁSZ István: *Székelgyöföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 201. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, 1947.
- Jurisprudentia Ecclesiastica seu Consistorialis Rerum & Quaestionum In Serenissimi ac Potentissimi Principis Electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum, [et] accurato judicio decisarum Definitiones Succintas, Jure Divino, Canonico, Civili, Constitutionibus & Ordinationibus ecclesiasticis probatas, Rescriptis, Decretis & Responsis Electoralibus corroboratas exhibens*. Lipsiae, 1665.

- KÁROLYI Árpád: *Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog. Budapest. Franklin-társulat. 1887. – 492. lap, nagy 8-0. Századok, 1887. 21. évf. 840–845. o.*
- KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon. 1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.*
- KÉRÉSZY Zoltán: *A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról. Protestáns Szemle, 1935.*
- KILCHENMANN, Küngolt: *Die Organisation des züricherischen Ehegerichts zur Zeit Zwinglis. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des schweizerischen Protestantismus. Band 1. Zürich, Zwingli Verlag, 1946.*
- KINGDON, Robert: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva. Harvard Historical Studies 118. Harvard University Press, 1995.*
- KISS Réka: „Házastárs nélkül szükkölködven”. *Adatok a házasság megkötésének és felbontásának 17. századi gyakorlatához a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében.* In: VARGYAS Gábor – HOPPÁL Mihály – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.*
- KISS Réka: *Egyház és társdalom a koraiújkorban a Küküllői Református Egyházmegye-iratainak tükrében (17-18. sz.). ELTE BTK, Néprajztudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2009.*
- KISS Réka: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy 17. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére.* In: BORSOS Balázs–SZARVAS Zsuzsanna–VARGYAS Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén I-II.: Varsánytól Rititiig: tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004.*
- KISS Réka: *Matrimonialis causák a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében.* In: KÓSA László–KISS Réka (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999.*
- KISTELEKI Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény.* In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete, Kolozsvár, Forum Iuris, 2018.*
- KITONICH János: *Directio Methodica Processus Iudiciarii Iuris Consuetudinarii Incltyi Regni Hungriae. Tyrnaviae, 1619.*
- KOCSIS Gyula – NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere (18-19. század). Ceglédi Füzetek, 1993. 28. évf. 77–91. o.*
- KOCSIS Gyula–NAGY VARGA Vera: *A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján.* In: NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. Veszprém, MTA VEAB, 1989.*
- KOLOSVÁRY Bálint: *Husztai András erdélyi jogtanár és munkássága (1734–1742).* In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi szakosztályának kiadványai, 1910–1912. évi előadások. Kolozsvár, 1912.*

- KOLOSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
- KOLOSVÁRY Sándor: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga. Kolozsvár, Stein, 1877. (1877a)
- KOLOSVÁRY Sándor: *Egyházkerületi törvénykezési jogunk kodifikációja*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 7. évf. (1877b)
- KOLOSVÁRY Sándor: Jogos védelem. Protestáns Közlöny, 1886. 16. évf. 5. sz.
- KOLOSVÁRY Sándor: *Történelmi apróságok a multból*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 7. sz. 52–54. o., 8. sz. 61–62. o., 9. sz. 71–72. o., 30. sz. 238–239. o.
- KOLOSVÁRY Sándor: *Visszapillantás*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1874. 4. évf. 2. sz., 12. sz., 13. sz.
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019.
- KOLUMBÁN Vilmos József: Törvényhozó egyház az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.
- KOLUMBÁN Zsuzsánna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2009.
- KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre*. In: HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsánna – RÓTH András Lajos (szerk.): Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V. Hargita, Csíkszerda, 2006.
- KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Divorce in Odorhei County, during the 19th Century*. In: SAVANELI, Bidzina – NOSIKE, Austin O. – ALCOTT, Chriss – PACUKAJ, Sokol (ed.): Book of Proceedings. 3rd International Conference on Human and Social Sciences. Rome, MCSER Publishing, 2013.
- KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Házasságra erőltetés és családbomlás az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a 19. század folyamán*. In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve VII. Csíki Székely Múzeum – Pro Print, Csíkszereda, 2011.
- KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): Középpontban a család II. Túrkeve – Szolnok, 2012.
- KONCZ Ibolya Katalin: *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a Képviselőház előtt*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Series Juridica et Politica, 2013. 14. sz.
- KONEK Sándor: *A házasságjog birói gyakorlatához. A házasságjog birói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelek felbontására az egyik házafél részéről fenforgó gyűlölet?* Jogtudományi Közlöny, 1877. 12. évf. 51. sz.
- KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az „Erdélyi országgyűlési emlékek” alapján*. Kalocsa, Werner Ferencz, 1902.

- KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestnas egyház jogi viszonyaira*. Budapest, Magyarországi Protestánszegylet, 1878.
- KOVÁCS Beatrix: *A kötelékvédő szerepe az egyházi házassági eljárású ügyekben*, Doktori (PhD) dolgozat, Budapest, PPKE HDI, 2013.
- KOVÁCS Eduard (berencei): *A vegyesházasság kérdése a negyvenes években*. Magyar Salon, 4. kötet.
- KOVÁCS János: *Az atyafiság és sógorság tilos fokozatai a házasságban*. Sárospatak, 1855.
- KOVÁTS Gyula: *A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, Franklin-társulat, 1885. Magyar igazságügy, 1885. 23. évf. 6. sz.
- KOVÁTS Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, Eggenberger-Féle Könyvker, 1883.
- KOVÁTS Gyula: *A párbér jogi természete*. Budapest, Pallas, 1886.
- KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Budapest, Franklin, 1888.
- KOVÁTS Gyula: *Báró Roszner Ervin válaszára*. Jogtudományi Közöny, 1888. 23. évf. 3. sz. 4. sz. 5. sz. 6. sz. 7. sz.
- KOVÁTS Gyula: *Felelet báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára*. Jogtudományi Közöny, 1887. 22. évf. 49. sz.
- KOVÁTS Gyula: *Felelet br. Roszner Ervin: „Régi magyar házassági jog” c. munkájára*. Budapest, Pallas, 1887.
- KOVÁTS Gyula: *Felelet Sztehló Kornél úrnak*. Magyar igazságügy, 1885. 24. évf. 2. sz.
- KOVÁTS Gyula: *Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. Közönséges egyházi és hazai kutfők nyomán*. Jogtudományi Közöny, 1882. 17. évf. 18. sz., 19. sz., 20. sz., 21. sz., 23. sz., 24. sz., 25. sz., 27. sz., 28. sz., 29. sz., 31. sz., 32. sz.
- KOVÁTS Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 1885. 7. köt. 10. sz.
- KUZMÁNY Károly: *Canones Synodi Budensis Evangelicorum H. C. anni. 1791*. In: Urkundenbuch zum österreichisch – evangelischen Kirchenrecht. Wien, Wilhelm Braumüller, 1855.
- KUZMÁNY Károly: *Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének a protestánsoknak egymásközt és a római katolikusokkal kötött házasságait illetőleg*. Sárospataki Füzetek, 1859.
- KUZMÁNY Károly: *Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálathoz*. Sárospataki Füzetek, 1859.
- KUZMÁNY Károly: *Handbuch des allgemeinen und österreichischen-protestantischen Eherechtes*. Wien, 1860.
- LECTOR: *Kováts Gyula: Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, 1883. Magyar igazságügy, 1883. 20. évf. 3. sz.
- LUKÁCS Olga: *A vegyes házasságok jogi feltételei a XVII-XIX. században*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvania, 2007. 52. évf. 1. sz.

- LUKÁCS Olga: *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében*. In: PÁLFI József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015.
- LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht Konflikte und Lebenswelten in der frühen Neuzeit*. Campus Verlag, 2006.
- MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925.
- MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1925.
- MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés (2. kötet)*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907.
- Martini Sylvani in illustri schola debrecina rectoris et professoris, triga divortialis, seu dissertationum theologicarum trias, De Causis Divortii, Catechetica Methodo per quaestiones et responsiones, pro captu faciliiori digesta. Accessit appendix De Sponsalibus, eorumque Diremptionis causis*. Debrecini, Impreffa Per Paulum Cassai, anno. 1690.
- MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válókok a Széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében*. In: EGYED Emese–PATKÓ László–WEISZ Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2013.
- MÁRTON Tünde Mária: *Divorce in the Szék district during the mid-seventeenth century*. Colloquia. Journal of Central European History, 2009. Vol. 14.
- MÁTAY Mónika: *Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái*. In: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000.
- MÁTAY Mónika: *Törvéyszéki játszmák: válás Debrecenben 1793-1848*. Debrecen, 2006.
- MEILI, Friedrich: *Geschichte und System des internationalen Privatrechts im Grundriss*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1892.
- MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái*. Pest, Emich Gusztáv, 1862.
- MIKSZÁTH Kálmán: *Páris almája*. In: Mikszáth Kálmán összes művei 75. Cikkek és karcolatok 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- MITROVICS Gyula: *A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal*. Steinfeld J., 1895.
- MÓRA Mihály: *Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint jogtörténeti és jogdogmatikai adalék a C. I. C. 1971. kánonjához*. Budapest, Szt. István Társ., 1941.
- MÖHLE, Sylvia: *Ebekonflikte und Sozialer Wandel, Göttingen 1740–1840*. Reihe Geschichte und Geschlechter, Band, 18. New York–Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1997.
- MUND, Wiebke: *Das preußische Ehescheidungsrecht in der Judicatur des Berliner Obertribunals von 1835 bis 1879*. Schriften zur Preußischen Rechtsgeschichte, Band, 5. Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008.

- NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1940. 155. sz.
- NAGY Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*. Történeti tanulmányok, 2013. 21. évf.
- NAGY Lajos: *Egy száz éves császári rendelet*. Debreceni Protestáns Lap, 1886. 4. évf. 12. sz.
- NAGY Lajos: *Eskető lelkész. A magyarországi protestánsok házassági ügyeire vonatkozó egyház-jogtani ismeretek s az eskető lelkész teendőit meghatározó országos törvények, kormányrendeletek s egyházi rendszabályok rövid kivonata*. Debrecen, 1883.
- NAGY Péter: *A házassági bíráskodás szervezeti kereteinek változásai a 19. századi erdélyi református egyházban*. Glossa Iuridica, 2019. 6. évf. 1–2. sz.
- NAGY Péter: *Az erdélyi református házassági anyagi jog rendszere*. In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XV. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2020. 101–110. o.
- NAGY Péter: *A református házassági jog történeti szakirodalma, különös tekintettel Erdélyre*. KRE-DIT, 2018. 1. évf. 1. sz. (2018b)
- NAGY Péter: *A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – Corpus statutorum Hungariae municipalium*. In: BALOGH Judit – KONCZ Ibolya Katalin – SZABÓ István, TÓTH J. Zoltán: 65 Studia in honorem István Stipta. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2017. (2017a)
- NAGY Péter: *Az erdélyi református házassági jog forrásai a házassági törvényszékek fennállása idején (1868-1895)*. In: FURKÓ Bálint Péter (szerk.) *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019.
- NAGY Péter: *Erdélyi református egyházjog és a realizisztikus történeti-jogi iskola*. Jogtörténeti Szemle, 2017. 4. sz. (2017b)
- Nagy Péter: *Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék működése*. Jogtörténeti Szemle, 2019. 2. sz.
- NAGY Sándor: *„Engesztelhetetlen gyűlölet” Válás Budapesten (1850–1914)*. Budapest, Budapest Fővárosi Levéltára, 2018. (2018a)
- NAGY Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012.
- NAGY Sándor: *Egy birodalom, két állam, sokféle törvény. Házassági jog és válás az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Fons, 2014. 21. évf. 4. sz.
- NAGY Sándor: *A válás mint történelmi tapasztalat. Roderick Phillips: Amit Isten összekötött. A válás rövid története*. Aetas, 2006. 1. sz.
- NAGY Sándor: *Adalék az unitárius egyházi bíráskodás történetéhez, 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emília házassági bontóper tanulságai*. Jogtörténeti Szemle, 2005. 4. sz.

- NAGY Sándor: *Budapesti válások – Kolozsváron, 1869–1895. A budapesti és a fővárosi migráns valóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata*. Fons, 2010. 2. sz.
- NAGY Sándor: *Elváltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a XIX. század második felében. Budapest (Pest-Buda) példája*. Korall, 2007. december. (2007a)
- NAGY Sándor: *Osztrák válások Erdélyben, 1868–1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”*. Fons, 2007. 3. sz. (2007b)
- NAGY Sándor: *Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében, 1882–1893*. Korall, 2008. június.
- NAGY Sándor: *Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében*. In: HORVÁTH J. András (szerk.): *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008.
- NAGY, Sándor: *Österreichische Scheidungen in Klausenburg (1868–1895) Otto Wagners „Siebenbürger Ehe”*. In.: FISCHER, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Band 69/71. Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2018.
- NAGY VARGA Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810)*. Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, 1987. 18. évf. 99–122. o.
- NAGY Varga Vera: *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810)*. In: KOC SIS Gyula (szerk.): *Emlékeztető könyv régi ceglédiekről: Válogatás Kocsis Gyula-Nagy Varga Vera történeti és néprajzi írásaiból*. Cegléd, Magánkiadás, 2012.
- NEMES István: *A vallási kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban*. Studia Theologica Transsylvaniensia, 2013. 16. évf., 2. sz.
- NEMES István: *A vegyes házasságok jogi szabályzásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt*. Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 3. sz.
- NEMES István: *Az 1841. évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai*. Egyháztörténeti Szemle, 2014. 1. sz.
- NEMES István: *Documents of the 1841 Intermarriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties*. Egyháztörténeti Szemle, 2014. 15. évf., 1. sz.
- NEMES István: *Kovács Miklós erdélyi püspök 1841. évi körlevele a reverzálisokról*. Egyháztörténeti Szemle, 2011. 12. évf., 4. sz.
- NEMES István: *Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841–42. évi erdélyi diétán*. Studia Theologica Transsylvaniensia, 2011. 14. évf., 2. sz.
- NESCHWARA, Christian: *Eherecht und „Scheinmigration” im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen*. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs. 2012. Band 2.
- NYERGES Judit: *Bod Péter 1712–1769, Bibliográfia*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2002.
- OBORNI Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018.
- OLSEN, Viggo Norskov: *The New Testament Logia on Divorce. A Study of their Interpretation from Erasmus to Milton*. Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 10. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1971.

- ÖRSI Julianna: *A túrkevei református házasságkötések társadalomnéprajzi vonatkozásai*. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe III. kötet 8. Túrkeve*, 2000.
- ÖRSI Julianna: *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői*. Ethnographia, 2015. 126. évf. 3. sz.
- ÖRSI Julianna: *A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése*. Confessio, 2017, 41. évf. 3. sz.
- PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867-1872)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2010.
- PÉTERY Aladár: *A vegyesházasság és a vallásközi béke*. Protestáns Szemle, 1932.
- PÉTERVÁRI Máté: *Óvári Kelemen: (1844-1925)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz.
- PHILLIPS, Roderick: *Amit az Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- PHILLIPS, Roderick: *Family Breakdown in Late-Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792-1803*. Oxford, Clarendon Press, 1980.
- PHILLIPS, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in Western Society*. Cambridge University Press; 1988.
- PHILLIPS, Roderick: *Untying the knot: a short history of divorce*. Cambridge University Press, 1991.
- POKOLY József: *A magyar protestáns házassági jog rövid története, 1786-ig*. Protestáns Szemle, 1894. 17–29. o.; 100–122. o.; 162–177 o.; 235–251 o.; 305–323. o.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, Franklin-társulat, 1904–1905.
- POLNER Ödön: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Budapest, Magyar Protestáns Irod. Társ. 1933.
- PUFENDORF, Samuel: *De habitu religionis christianae*. Bréma, 1687.
- PULSZKY Ágost: *Régi magyar házassági jog*. Irta: Bárány Roszner Ervin. Kiadja a Franklin-társulat. Buda-Pest, 1887. Budapesti Szemle, 1887. 52. évf., 130. sz.
- RABAA, Annika Lillemor Lara: *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2011.
- RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972.
- RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*. Magyar Könyvszemle, 1884, 9. évf., 58–86. o.
- REIFFENSTUEL, Analekt: *Jus Canonicum Universum Clara Methodo Juxta Titulos Quinque Librorum Decretalium In Quaestiones distributum, solidisque Responsionibus, et Objectionum Solutionibus dilucidatum*. 1746.
- REINER János: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra írta Sztéhló Kornél. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-társulat 1890. (304 lap.)*. Jogtudományi Közlöny, 1890. 19. sz.

- RÉVÉSZ Imre, id.: *A tiszántúli generalis zsinat felelete Benkovicz Ágoston váradi püspöknek, amidőn az a ref. egyházi zsinatok házassági működését betiltani kezdette. 1700. jún. 27.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1876.7. évf. 4. sz.
- RÉVÉSZ Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete.* Bibliográfiai gyűjtemény. (silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf)
- RÉVÉSZ Kálmán: *A gyermekek vallásáról.* Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1894. 37. évf. 26. sz.
- RÉVÉSZ Kálmán: *Az 1791. évi budai zsinat naplója.* Protestáns Szemle, 1896. 8. sz., 9. sz., 10. sz.
- RÉVÉSZ Kálmán: *Felelet Báró Roszner Ervin Régi magyar házassági jog című munkájára.* Irta Kováts Gyula, jogi tudor.... kir. Ítéltáblai bíró. Budapest. 1887. Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1888. 31. évf. 5. sz.
- RÉVÉSZ Kálmán: *XVII-ik századi házassági perek az abauji ref. egyházmegye jegyzőkönyvében.* Történelmi Tár, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1900.
- RIGÓ Balázs: *Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszmeáramlatok tükrében.* Jogtudományi Közlöny, 2017. 72. évf. 2. sz.
- RILEY, Glenda: *Divorce. An American Tradition.* London–Lincoln, University of Nebraska Press, 1997.
- ROES, Frank: *Die fristfreie Konventionalscheidung in historischer und rechtspolitischer Perspektive rechtsfortbildende Analyse ihrer Grundlagen unter dem Aspekt der Zeitgemäßheit.* Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005.
- ROSSDEUTSCHER, Gabi: *Privateautonomie im Scheidungsrecht.* Rechtshistorische Reihe, 133. Frankfurt am Main, Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995.
- ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” czimű munkám védelméül.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 49. sz., 52. sz., 1888. 23. évf. 1. sz., 2. sz., 3. sz.
- ROSZNER Ervin: *Néhány szó „Régi magyar házassági jog” című munkám védelméül.* Budapest, Franklin, 1888.
- ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog.* Budapest, Franklin Társulat, 1887.
- RUGONFALVI KISS István: *Radvánszky György eljegyzése b. Petröczy Erzsébettel.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1903. 68 o.;
- RUGONFALVI KISS István: *Radvánszky György házassági pöre /1724-25.* Budapest, Hornyánszky V. 1903.
- RUSZOLY József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem.* Szeged, Iurisperitus Kiadó, 2018.
- SAFLEY, Thomas Max: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest: A comparative study.* Sixteenth Century Essays and Studies, Volume 2. Kirksville, Missouri, Missouri State University, 1984.
- SEGESSER, Daniel Marc: *„Integrale Rechtsgeschichte”: ein interdisziplinärer Einblick in die Forschung in der Schweiz.* Traverse: Zeitschrift für Geschichte, 2013. Jg., 20., H. 1.

- SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Aetas, 1993. 3. sz.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000.
- SIPOS Gábor: *Bod Péter, az egyháztörténész – kutató*. Aetas, 2015, 30. évf., 3. sz.
- SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.) *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas, 2002.
- SIPÖCZ László: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint*. Irta Dr. Kováts Gyula. *1883 A házassági törvényjavaslat a törvényhozás előtt*. Irta Dr. Kováts Gyula. 1884. Magyar igazságügy, 1884. 21. évf. 4. sz.
- STALDER, Brigit: *„Der Ehehimmel begann schon früh sich zu trüben...“ Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911*. Geschichtswissenschaft, Band 12. Berlin, Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007.
- STIPTA István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015.
- STOLZ, Joachim: *Zur Geschichte der Trennung von Ehegatten. Rechtsinstitut, Versöhnungsmittel, Scheidungsvoraussetzung*. Inaugural–Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Rechte der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1983.
- STONE, Lawrence: *Road to divorce England 1530-1987*. Oxford, Oxford University Press, 1990.
- STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1892–1897*. Budapest, 1892.
- STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897.
- STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Budapest, 1901.
- STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, Nagel, 1888.
- SZABÓ Béla: *A jogtudós Honterus – az európai „ius commune” közvetítője*. In: W. SALGÓ Ágnes – STEMLER Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Budapest, Osiris–Országos Széchényi Könyvtár, 2001.
- SZABÓ Béla: *Johannes Honterus (1498-1549)*. In: HAMZA, Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999.
- SZABÓ Géza: *Egyházjogtan. IV. rész*. Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1978.
- SZABÓ Károly: *A kolozsvári egyház törvényszéke Apafi Mihály parancsával szemben kijelenti, hogy Sárosi Zsuzsannát Bojtos Mihály törvényes özvegyének, „miglen Istenével és a szent gyülekezettel annak útja s módja szerint meg nem békéllik” nem hajlandó elismerni 1674*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 9. évf. 476. o.

- SZÁDECZKY Béla: *A vallásügyi sérelmek történetéből. A reverzális-ügy története Magyarországon*. Kolozsvár, Ajtai Ny., 1899.
- SZALAI Anikó – SZIEBIG Orsolya Johanna: *Jenei Viktor: (1840–1887)*. FORVM, Acta Juridica et Popitica, 2020. 10. évf. 1. sz.
- SZÁSZ Károly: Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871. 21. sz.
- SZÁSZ Károly: *Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseihöz. II.* Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 2. sz.
- SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bírászkodásra*. Sárospatak, Doktori disszertáció, 2004.
- SZATHMÁRY Béla: *Református egyházjog*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2020.
- SZEGEDI, Johannes: *Tripartitum juris ungarici tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti*. Tyrnaviae Berger, 1735.
- SZENTPÉTERI KUN Béla: *Elhanyagoljuk a protestáns egyházjogot?* Református Élet, 1942. 9. évf. 23. sz.
- SZEREMLEI Samu: *Két okmány 1848-ból a református vallásra áttérések és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánási örvidéken*. Sárospataki Füzetek, 1866. 7–8. sz.
- SZILÁGYI Sándor: *A válóperek történetéhez*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1884. 6. évf. 11–12. sz. 541–544. o.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1891-1914.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Sepsí Református Egyházmegye válási jegyzőkönyvei*. In: BÁRTH Dániel – LACKÓ János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Báorth János tiszteletére*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2004.
- SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, Franklin, 1890.
- SZTEHLO Kornél: *A házasságjog birói gyakorlatához. Válasz Dr. Konek Sándor egyetemi jogtanár urnak ezen cím alatt a „Jogtud Közlöny” 1877. évi 51. számában közölt cikkére*. Jogtudományi Közlöny, 1878. 13. évf. 1. sz.
- SZTEHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek*. Jogtudományi Közlöny, 1883. 44. sz.
- SZTEHLO Kornél: *Az ágy és asztaltóli elválasztás jogi hatálya protestáns egyházjogi szempontból*. Jogtudományi Közlöny, 1872. 7. évf. 52. sz.
- SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Ügyvédek Lapja, 1886. 3. évf. 4. sz.
- SZTEHLO Kornél: *Az erdélyi házasságról*. Pesti Napló, 1886. 37. évf. 16. sz. reggeli kiadás.
- Sztehlo Kornél: *Egyházi bírászkodás*. Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 47. sz., 49. sz.
- SZTEHLO Kornél: *Válasz Dr. Kovács Gyula kir. táblai pótbió urnak A házassági elválás joga című munkám felett a Magyar Igazságügy f. évi júniusi füzetében közölt bírálata*. Jogtudományi Közlöny. 1885. 27. sz., 28. sz.

- SZTEHLO Kornél: *Válasz dr. Reiner János cikkére a házassági elválás jogáról irt munkám tárgyában.* Jogtudományi közlöny, 1890. 25. évf. 25. sz.
- SZTEHLO Zoltán: *A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon.* In: Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdájában, 1930.
- SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó törvények és legfelsőbb rendeletek. Közlebről a tiszántúli egyházkerületben lévő helv. hitvallású evangelicus lelkipásztorok részére kiadva.* Debrecen, 1853.
- SZÜCS István: *Házassági viszonyokat szabályozó újabb törvények s legfelsőbb rendeletek, a tiszántúli helv. hitv. ev. lelkipásztorok részére összeszedve.* Debrecen, 1854.
- TAKÁTS Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai.* In: Hangok a múltból. Budapest, Athenaeum, 1930.
- TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850-1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2017.
- TIMON Ákos: *A párbér /lecticale/ a katolikus egyházjogban jogtörténeti tanulmány.* Budapest, Pesti Könyv Ny. 1882.
- TÓTH Levente: *Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2002–2013 között.* In: Péntek János–Salat Levente–Sziszaki Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között.* I. kötet, Kolozsvár, Ábel Kiadó, 2015.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez.* Budapest, ELTE Bölcsésztudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978.
- VARGA Norbert: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) létrejötte.* Debreceni Jogi Műhely, 2007. 4. évf. 4. sz.
- VARGA Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.
- VÉCSEY Tamás: *Régi magyar házassági jog. Irta báró Roszner Ervin. Franklin-társulat. Budapest. 1887.* Jogtudományi Közlöny, 1887. 22. évf. 40. sz.
- VERESS Emőd: *Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben.* Ad salutem civium inventas esse leges. Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára. 2019. 157–171. o.
- WENZEL Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere.* Buda, Kir. M Egytemi Nyomda, 1863–1864.
- Wenzel Gusztáv: *Magyar- és Erdély törvényhozásának s jogrendszerének párhuzama. Werbőczy óta.* Magyar Akadémiai Értesítő, 1852. 12. évf. 2. sz.
- WIENFORT, Monika: *Verliebt, Verlobt, Verheiratet eine Geschichte der Ehe seit der Romantik.* C. H. Beck, 2014.
- ZAMFIR Korinna: *A katolikus-református vegyes házasság kérdése Erdélyben a 20. században.* In: MARTON József–BODÓ Márta (szerk.): *Ezeréves múltunk.* Tanul-

mányok az erdélyi egyházmegye történelméről. Budapest; Kolozsvár, Szent István Társulat, 2009.

ZELLER Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894 a vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban.* 1. kötet, 1847-1872. Budapest, Boruth Ny., 1894.

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* LADÁNYI Sándor (szerk.) Budapest, Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

10. HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

A

Á. Varga László 25, 222

Ágoston Mózes 100

Alcott, Chriss 27, 218

Almási Sámuel 49

Alsó-Fehér vármegye 93, 94

Ámán Ildikó 17, 212

Amsterdam 47, 215

Angyal Pál 52, 214

Antal János 29

Antal Tamás 10

Apafi Mihály 16, 225

Apel, Angela 146

Asztalos Gyula 162

B

Bácskai Vera 26, 220

Bailey, Joanne 11, 212

Bajusz Ferenc 62, 212

Baktsi Gáspár 89

Balázs Erzsébet 174

Balázs István 180

Balázs János 101

Balázs Márton 176

Balika Veronika 138

Bálint Ferencz 176

Bálint Júlia 172

Ballagi Aladár 20, 212

Ballagi Géza 64, 212

Baló Sándor 100

Balogh Elemér 9, 212

Balogh György 56

Balogh Judit 17, 63, 212, 221

Balogh Károly 94

Bándi Melissa 16, 212

Bánffy Dezső 92, 213

Bánffy László 172

Bánffyhunyad 127

Bányai Anna 174

Bányai Elek 178

Barabás Árpád 121, 123

Barács György 177

Barátosi Ferenc 174

Barazsuj István 175

Barcza Kálmán 148, 212

Bárdi Nándor György 15, 16, 212

Bárdos Kata 180

Baróti Ferenc 186, 187

Barra Gábor 45, 48, 211, 213

Bársapataki János 174

Barta Erzsébet 108

Barta Gergely 26, 220

Bárth Dániel 28, 226

Bárth János 28, 226

Barth János 40, 211

Bartha Erzsébeth 110

Bartha Ferencz 112, 113, 120, 122

Bartha Lajos 96

Barthy Lajos 96

Bata Mihály 49

Báthory Kristóf 57

Batthyány József 96

Batthyány Ludovika 96

Bauer Róza 162

Bázel 11

Bázsa-patai János 115

Bechthold Johanna 139

Bécs *13, 18, 61, 62, 145, 146, 151, 215, 219, 222, 224*
 Bélay Vilmos *30, 212*
 Béli Gábor *64, 216*
 Benedek Áron *133*
 Benedek pápa, XIV. *128*
 Beniczky Emilia *25, 221*
 Benkovics Ágoston *16, 224*
 Benkó János *49, 70, 141, 142*
 Benkó László *32, 40, 45, 48, 68, 104, 211, 213*
 Beöthy Ödön *24, 227*
 Beöthy Zsigmond *16, 41, 50, 69, 75, 76, 213, 214*
 Bereczki Sándor *81, 93*
 Berei Zsuzsanna *175*
 Berkesti Kádár István *108*
 Berlin *13, 14, 216, 224, 225*
 Bern *13, 14, 224*
 Berta Péter *26, 217*
 Bertényi Iván, ifj. *93, 213*
 Bethlen Gábor *51, 56*
 Bethlen Géza *94, 95*
 Bethlen István *56*
 Bethlen János ifj. *93*
 Bethlen Kata *43*
 Bihari Sándor *94, 95*
 Bilgeri Georgina *154*
 Biró András *127, 198*
 Bitai Kata *163*
 Blasius, Dirk *12, 25, 213*
 Bocszánczy Ferenc *144*
 Bod Péter *32, 33, 36, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 66, 71, 104, 114, 127, 157, 158, 159, 160, 162, 167, 168, 169, 172, 178, 179, 181, 183, 184, 196, 211, 213, 214, 220, 222, 224*
 Bodó Márta *28, 227*
 Bodoni Zsuzsanna *28, 221*
 Bódy Zsombor *26, 220*
 Boga Imre *144*
 Bojtos Mihály *16, 225*
 Bokor János *173*
 Bónis György *40, 213*
 Borbát Pál *89*
 Boros Juli *126*
 Borsos Balázs *26, 217*
 Both János *180*
 Both Mártonné *186*
 Bozóky Alajos *18, 213*
 Böhmer, Just Henning *20, 44, 46, 47, 213*
 Böndi Erzsébet *170*
 Böndi Ferenc *186*
 Böndi János *185, 186*
 Brassó megyei esperesség *76*
 Braumüller, Wilhelm *62*
 Brauneder, Wilhelm *12, 213*
 Bréma *44, 223*
 Brunnemanni, Johannis *44, 214*
 Buczor Anna *161*
 Buda *18, 61, 62, 209, 227*
 Budai János *174*
 Budai Kovács István *184*
 Budapest *9, 12, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 38, 39, 40, 41, 43, 52, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 75, 76, 93, 94, 148, 149, 160, 168, 169, 193, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228*
 Budi Bálint *59*
 Budi Számfila *59*
 Buka Laczkó János *126*
 Bullinger Henrik *38, 214*
 Burjai Sándor *118*
 Búzás Zsófi *185, 186*
 Buzogány Dezső *27, 38, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 67, 68, 176, 208, 214*

C, CS

Cambridge *11, 12, 212, 223*

Carp Ottilia 142

Carpzov, Benedict 20, 46, 47

Cegléd *25, 26, 222*

Cziráky János *73*

Csáky Albin 188

Csató János *94, 95*

Csecsetka Sámuel *23, 214*

Cseteki Lilla *108, 164*

Csík-Gyergyói misszió *85, 88, 102*

Csiki József *139, 141,*

Csíkszereda *27, 68, 218*

Csiszér Miklós 8

Csorna 156

D

Daempff Sándor *20, 21, 214*

Dálnoki Sándor 171

Dáné Veronka *29, 54, 55, 56, 67, 176, 208, 214,*

Dávid Ferencz *57*

Deák Ferenc *24, 72, 223*

Debrecen *16, 25, 61, 75, 76, 77, 94, 209, 220, 221, 227*

Deési Gyula *96, 111, 112*

Deéry László 109

Degré Alajos *24, 51, 55, 62, 168, 214*

Demeter Domokos 89

Demeter Sámuel 105

Dés *93, 143, 165, 171*

Dési egyházmegye *29, 30, 68, 131, 171, 178, 185, 190, 192, 204, 207*

Desseffy Riza 172

Dézi Ilona *111, 112, 120, 122*

Dézi Kata 185

Dezső Béla 101

Doleschall Sándor 75

Dósa Elek *7, 17, 18, 23, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 67, 68, 69, 93, 94, 107, 114, 117, 129, 159, 169, 181, 183, 187, 196, 214*

Dózsa Gábor *94, 95*

Dunamelléki Református Egyházkerület 109

E

Eggenberger József *18, 215*

Egyed Emese *27, 43, 214, 220*

Enyed 29

Eötvös József *93*

Eötvös Károly Lajos *50, 214*

Erasmus *11, 160, 222*

Erdőd *55, 57*

Erdővidéki egyházmegye *190, 204*

F

Fantoly Zsanett *63, 216*

Farkas 108

Farkas József 109

Farkas Kornál 167

Fazekas Csaba *26, 214*

Federmann, Rebecca 10

Fegyveresi Zsolt *27, 215*

Fehér György 108

Fejér György *24, 215*

Felső-Döbling 154

Ferenc Habsburg-Lotharingiai, I. 65

Ferenc József *63, 76, 84, 215*

Ferenci Vilma 113

Ferencz József *137, 138*

Filmer, Robert *11, 224*

Filó Lajos 75

Fischer, Karl *146*

Fogarasi János *18, 215,*

Fogarasi Mihály 143

Frankfurt am Main *13, 14, 146, 220, 224*

Frassek, Ralf *14, 215*

Freiburg 11

Frey Dóra *12*, 213
Fuchs Mihály 172
Fuchs, Wilhelm 145, 215
Furkó Bálint Péter *39*, 221
Fülöpszállás *17*

G, GY

Gaál Emma 172
Gábora Estók 173
Gáimer Ilona 178
Gál Andor *63*, 216
Gál Dénes 124
Gál Gábor 106
Gáspár János *93*, *94*
Gebhardt, Helmut *198*, 216
Geduly Lajos 72
Geleji Katona István 36, 37, 56, *67*, 157, 158, 193, 208
Genf *11*, 217
Geréb Márton 95
Gergely Erzsébet 184
Gergely Ferenc 173
Gergely Károly *23*, 215
Gestrich, Andreas 13, 215
Gesztelyi Nagy László *23*, 215
Gillis, John R. 11, 215
Goldschmidt Antonia 100
Gondos Terézia 118, 119
Gózony György *63*, 215
Gödri Ferenc 133
Görcz 155
Görgényi egyházmegye 43, 105, 106, *189*, 202
Görög Márta *9*, 212
Göttingen *12*, 13, 213, 220
Grasselly Nándor 172
Graz *199*, 216
Greguss Ágost *71*, *72*, *130*, 209

Grotius, Hugo 43, 47, 215
Grünenfelder, Lukas 14, 215
Gudor Kund Botond *44*, *47*, 215
Gulafehérvár *56*
Gyalu 112, 118, 119, 121, 154, 155, 156
Gyárfás Domokos *93*, *94*
Gyarmathi Miklós *92*, *93*, *94*, *95*
Gyökös Kata 174
Győr 149
Györkös-mányi Kata *115*
Győry Elek 75
Gyulafehérvári egyházmegye *99*, *189*, 190, 191, 201

H

Hada István 170
Hajdu József 109
Halász Sándor *93*, *94*, 215
Halle *46*, 213
Haller Károly *67*, *151*, 211, 216
Hamza Gábor *58*, 225
Harasztosi Márton 173, 175
Hargita 68, 218
Harmat, Ulrike 146
Háromszék megye 155
Haynald Lajos *73*
Hegedűs Andrea *9*, 212
Hegedűs Lajos 96
Henter Pál 105
Herczegh Mihály 215
Herger Csabáné *9*, 24, 25, 40, 48, 54, 61, 62, 63, 64, 69, 71, 159, 198, 215, 216
Hermann Gusztáv Mihály 68, 218
Homoki-Nagy Mária 10, *63*, *67*, 216
Honterus, Johannes 58, 225
Hoppál Mihály 26, 217
Hornvánszky Viktor *23*, 56, *64*, 212, 214, 226

Horstmann, Allen 11, 216
Horvát János 118
Horváth Attila 10, 37, 216
Horváth Edit 12, 213
Horváth J. András 25, 222
Horváth Sándor 75
Hunyadi Attila 16, 212
Hunyad-Zarándi egyházmegye 27, 60, 68,
Husztai András 44, 46, 216, 217, 218

I

Illyés Géza 23, 216
Imre István 176
Incze József 22, 216
Incze Mihály 93
Inczédy Zsigmond 93
Irinyi József 61, 216
Ispán Róza 109
Ispán Sándor 162
Iustinianus 43
Izsáki Ilona 144

J

Jákob 160
Jakob, Bettina 13, 216
Jancsó Elemér 43, 214
Jánosi György 60
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 96
Jenei Viktor 84, 94, 226
József, Habsburg-Lotharingiai, II. 9, 36, 38,
40, 41, 54, 62, 63, 64, 76, 153, 181, 182,
187, 195, 196, 211
Juhász István 68, 69, 84, 85, 199, 216
Juhász Zsuzsanna 63, 216

K

Kádár Dániel 164
Kádár István 164

Kagerbauer Antal 142
Kálnoki Sándor 133
Káló Vonyicza 186
Kalocsa 52, 218
Kalotaszentkirály 122
Kálvin János 37
Karácson Mózes 70
Károly, Habsburg, III. 53
Károlyi Árpád 21, 217
Károlyi Zsuzsanna 56
Karsai Krisztina 63, 216
Kecskemét 28, 61, 208, 226
Kelemen Károlina 105
Kenyeres Ágnes 56, 94, 217
Kerekes Anna 174
Kerekes József 94, 95
Kérészy Zoltán 66, 217
Keszegh János 26, 217
Kézdi egyházmegye 89, 105, 133, 189, 192,
193, 201
Kiel 13, 225
Kilchenmann, Küngolt 14, 217
Kingdon, Robert 11, 217
Királyföld 65,
Kirksville 11, 224
Kis Gábor 89
Kis György 173
Kis István 165
Kiskeréki Dobolyi Anna 100
Kiss Áron 57, 67, 208, 209
Kiss Réka 26, 52, 55, 217
Kisteleki Károly 41, 217
Kitonich János 44, 217
Klausenburg
Knauz Elisabeth 171
Kocher, Gernot 199, 216
Kocsis Gyula 26, 217, 222
Kohl, Gerald 12, 213

Kolosváry Bálint *44*, 217
 Kolosváry Sándor 17–18, 23, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 52, 58, 84, 93, *94*, 95, 96, 101, 129, 150, 153, 155, 159, 183, 187, 196, 210, 211, 212, 213, 218
 Kolozs-Kalotai egyházmegye 29, *42*, 85, 104, 110, 112, 118, 126, 130, 132, 175, 177, 180, 186, *189*, *193*, 198, 203, 207
 Kolozsvár *15*, *16*, *17*, *18*, 25, 27, 28, 29, 30, 37, 40, 41, 42, 45, 48, 49, 50, 54, 55, 59, 65, 67, 77, 86, 94, 95, 99, *100*, *102*, *105*, *106*, 127, 132, 148, 149, 154, 193, 206, 208, 209, 211, 213, 214, 216, 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 227
 Kolozsvári egyházmegye 30, 83, 85, 86, 87, 88, 94, *189*, 190, 191, 192, 203, 207
 Kolumbán Vilmos József 28, *44*, *54*, 55, 56, 57, 58, 59, 60, *176*, 208, 218
 Kolumbán Zsuzsánna 26, 27, 32, 68, 77, 78, 79, 84, *132*, 161, *164*, *165*, 191, 192, 218
 Koncz Ibolya Katalin *17*, 48, 218, 221
 Koncz István 115, 119
 Koncz Istvánné Szalontai Juliánna 115, 124
 Konek Sándor 22, 218
 Konstanz 11
 Kontz Éva 56
 Kopp Tibor 52, 218
 Kósa László 26
 Kovács Albert 23, 75, *187*, 219
 Kovács Beatrix *40*, 219
 Kovács Eduard *24*, 219
 Kovács Györgyné 186
 Kovács János 16, 219
 Kovács Kata 177
 Kovács Miklós 66, 222
 Kovács Ödön 87, 88,
 Kovács Samu 109
 Kovács Gyula 19, 20, 21, 22, *46*, 47, 212, 219, 224, 225, 226
 Kozma Mária 143
 Könyves Tóth Mihály *24*, 215
 Kövy Sándor 18
 Kraszna és Közép-Szolnok vármegye 94
 Krucsin Mária 122
 Kudor István 108, 161
 Kudor János 161
 Kudor Katalin 161
 Kupa István 161
 Kusaly 163
 Kuzmány Károly 18, 62, 219
 Küküllő megye 93
 Küküllői egyházmegye 27, 52, 56, *190*, *193*, 198, 205, 208, 215, 217
L
 Lábán 160
 Lackó János 28, 226
 Ladányi Sándor 56, 228
 Lajcsák Ferenc *24*, 227
 Lakatos Mihály 89
 László király 169, 211
 Lázár Mária 138
 Lea 160
 Lector *19*, 219
 Lészai Ferenc 93
 Lincoln *10*
 Linz 61, 62
 Lipcse 47
 Lipcse *47*, *145*, 217, 220
 Lisznó 113
 London *10*
 Lovász Mihály 174
 Lőrincz Ibolya 180
 Lukács Olga 27, 65, 69, 76, 77, 79, 80, 219, 220
 Lukafalva 113
 Lutz, Alexandra 13, 220

M

Magdeburg 46, 213
Magyarigen 69
Magyar-Láposi kerület 94
Magyarosi Erzsébet 170
Makkai Sándor 15, 16, 220
Marczali Henrik 61, 220
Mária Terézia 40, 53, 65, 66
Marinás Anikó 167
Markházi Pál 57
Márkus Dezső 38, 51, 52, 64, 169, 210, 211
Márkus János 95
Marosi egyházmegye 105, 113, 189, 191, 192, 193, 203
Marosvásárhely 28, 29, 40, 44, 55, 94, 113, 124, 150, 206, 211, 214, 216
Marosvécs 44
Martók István 26
Márton Emma 163
Marton József 28, 227
Márton Tünde Mária 27,
Mátay Mónika 25, 26, 220
Mátis Teréz 174
Medgyes Gerő 142
Meili, Friedrich 145, 220
Mezei András 103
Mezei János 163
Mezey Barna 27, 63, 212, 218
Mihálcz Elek 29, 207
Mikla Anna 177
Miklós Ilona 101
Miklósi József 114
Mikó Imre 43, 46, 220
Mikszáth Kálmán 19, 220
Milton, John 11, 222
Miskolc 24, 61, 227
Miskolci Bodnár Péter 221
Missouri 11, 224

Misztótfalusi Kis Miklós 54, 208

Mitrovics Gyula 23, 220

Móra Mihály 24, 220

Morgenstern, Joachim 150

Moson vármegye 96

Mózes 160, 172

Möhle, Sylvia 13, 220

Mund, Wiebke 14, 220

Müller Gizella 124, 142

N, NY

Nagelschmid Augustza 139, 141

Nagy Dóra 28, 221

Nagy Ferenc 63, 216

Nagy Géza 56, 221

Nagy György 25, 221

Nagy Janka Teodóra 27, 218

Nagy János 174

Nagy Lajos 22, 109, 124, 221

Nagy László 96

Nagy Péter 7, 8, 15, 17, 28, 39, 42, 49, 69, 84, 86, 87, 88, 92, 93, 100, 102, 130, 148, 206, 221

Nagy Sámuel 94, 95

Nagy Sándor 12, 25, 40, 41, 69, 71, 73, 128, 146, 147, 152, 171, 190, 221, 222

Nagy Varga Vera 25, 26, 217, 222

Nagybákay Péter 26, 217

Nagyenyed 59, 93, 176

Nagyenyedi egyházmegye 103, 104, 105, 190, 204

Nagyilondai kerület 94

Nagysajói egyházmegye 100, 190, 191, 192, 205

Nagyszeben 44, 46, 49, 53, 58, 80, 138, 213, 216

Nagyvárad 77, 220

Néb József 163

Nebraska 10, 224

Nemes István 65, 66, 222
Németh Gábor 26, 217
Németh Zsuzsanna 185
Neschwara, Christian 146, 222
New York 10, 13, 212, 215, 220, 224
Nosike, Austin O. 27, 218
Notter Antal 24, 214
Nugent, Arthur 156
Nugent, Laval 154, 155, 156
Nyerges Judit 47, 222

O

Oborni Teréz 52, 222
Óbuda 118, 119
Olajos János 56
Olsen, Viggo Norskov 11, 222
Orbai egyházmegye 105, 189, 191, 193, 203
Osterlamm Károly 67, 69, 214
Óvár 55
Óvári Kelemen 17, 52, 58, 210, 211, 218, 223
Oxford 11, 215, 225
Őrsi Julianna 26, 27, 218, 223
Ősz Sándor Előd 10, 27, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 67, 68, 176, 208,

P

Pacukaj, Sokol 27, 218
Pál Judit 41, 223
Pálfi József 77, 220
Pallavicini Mária 155
Pap István 115
Pap Mária 143
Párizs 13, 224
Pataki Gyula 93
Patkó László 27, 220
Pécs 9, 64, 215, 216
Pelikan, Christra 146

Péntek János 16, 227
Péntek József 139
Peres Zsuzsanna 64, 216
Pest 16, 18, 43, 61, 67, 69, 71, 72, 130, 209, 213, 214, 215, 216, 220
Péter Károly 105
Péter Kata 173, 175
Péterfi József 70
Pétervári Máté 17, 223
Pétery Aladár 23, 223
Petrőczy Erzsébet 23, 224
Pfaff, Leopold 145
Phillips, Roderick 11, 12, 221, 223
Pokoly József 22, 23, 40, 45, 46, 48, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 65, 66, 75, 77, 127, 128, 223
Pólay Elemér 19, 225
Polner Ödön 23, 24, 223
Popa Dániel 60
Popa Mária 60
Porkoláb Anna 26, 217
Pozsony 154, 214
Prodán Károly 109, 162
Prónay Dezső 75
Prónay Gábor 73
Pufendorf, Samuel 44, 223
Pulszky Ágost 21, 223

R

Rabaa, Annika Lillemor Lara 15, 223
Rác Júlia 165, 166
Rác Lajos 24, 48, 223
Rác Mihály 166
Radvánszky Antal 72
Radvánszky Béla 47, 223
Radvánszky György 23, 224
Rákóczy György, I. 56, 61, 210, 218
Rákóczy György, II. 52, 56, 218

- Rákosi Lajos 113
 Ráth Anna 163
 Rau János 138
 Reiffenstuel, Analekt 44, 223
 Reiner János 20, 223, 226
 Réti Éva 56
 Révész Imre 15, 16, 224
 Révész Kálmán 21, 23, 62, 224
 Rigó Balázs 11, 224
 Riley, Glenda 10, 224
 Rititi 26
 Rixer Ádám 10
 Roes, Frank 13, 224
 Róma 27, 218
 Román János 143
 Romániai Missziói egyházmegye (Moldva-or-
 szági Missziói egyházmegye, Bukaresti Refor-
 mátság Egyházmegye) 85, 90, 136, 190, 205
 Roßdeutscher, Gabi 13, 224
 Roszner Ervin 19, 21, 145, 217, 219, 223,
 224, 227
 Róth András Lajos 68, 218
 Roth Pál 93, 94
 Rouen 11, 223
 Rucher János Konrád 43
 Rugonfalvi Kiss István 23, 224
 Ruszoly József 25, 224
- S, SZ**
- Safley, Thomas Max 11, 224
 Salamon József 86
 Salat Levente 16, 227
 Salgótarján 25, 222
 Sámuel József 198
 Sándor Mária 186
 Sárdi Samuel 44, 49, 213
 Sárkány Ferenc 92, 93,
 Sárkány Mihály 26, 217
 Sárosi Zsuzsanna 16, 225
 Sárospatak 16, 55, 56, 219, 226
 Savaneli, Bidzina 27, 218
 Scharid Ida 109
 Scheltinga, Gerlacus 43
 Schmidt Magdaléna 155
 Schwartz, Joachim 43
 Sebestyén Ferencz 115
 Segesser, Daniel Marc 14, 224
 Seps-i egyházmegye 28, 133, 189, 190, 191,
 192, 193, 201
 Sepsiszentgyörgy 77
 Séra Poli 133
 Simó Lajos 94, 95
 Sipos Gábor 27, 29, 44, 48, 54, 55, 56, 58,
 59, 67, 176, 208, 214, 224
 Sípos Pál 113
 Sipőcz László 20, 225
 Sófalvi Miklós 121, 122, 123
 Solymosi István 132
 Súlyomkó 172
 Somogyi István 23
 Sopron megye 156
 Stalder, Brigitt 14, 225
 Stein János 30, 67, 211
 Stemler Ágnes 58, 225
 Steppan, Marcus 198, 216
 Stipta István 8, 10, 17, 93, 225
 Stolz, Joachim 13, 225
 Stone, Lawrence 11, 225
 Sturm Albert 93, 94, 225
 Sylvanus, Martinus 46, 48, 179
 Szabó Béla 58, 225
 Szabó Géza 62, 225
 Szabó István 17, 221
 Szabó Károly 16, 49, 93, 94, 225
 Szádeczky Béla 23, 225
 Szakács János 175

Szalai Anikó 94, 226
Szalontay Juliánna 119
Szamosújvár 163
Szamosújvári Görögkatolikus Egyházmegye 143
Szapora Zsuzsa 115
Szarvas Zsuzsanna 26, 217
Szász Béla 84, 93
Szász Domokos 30, 87, 92, 93, 96, 102, 137, 145, 209,
Szász Erzsébet 186, 187
Szász Gerő 42, 49, 86, 95, 96, 100, 139, 140,
Szász Károly 40, 72, 79, 80, 213, 226
Szász Lajos 89
Szász Lóránt 115
Szathmáry Béla 55, 56, 63, 64, 226
Szatmár 23
Szatmári egyházmegye 67
Szatmárnémeti 36, 67, 208
Szeben 45, 54
Szebeni egyházmegye 189, 190, 191, 193, 202
Széchenyi István 23, 215
Szeged 9, 19, 23, 25, 63, 212, 216, 225, 227
Szegedi János 44, 226
Székely Gergely 88, 93
Székelyudvarhely 56
Szekeres Imre 105
Székesfehérvár 9
Széki egyházmegye 27, 30, 92, 93, 189, 191, 193, 202, 207
Szent László 169, 211
Szentlászló 115
Szentmártoni Szabó Géza 27, 225
Szentpéteri Kun Béla 24, 226
Szeremlei Samu 16, 226
Sziebig Orsolya Johanna 94, 226

Szikágyi István 163
Szikszai Lajos 70
Szilády Áron 75
Szilágy vármegye 94
Szilágyi Dezső 75, 188
Szilágyi István 55, 209
Szilágyi Márton 20, 46, 48, 219, 220
Szilágyi Sándor 22, 52, 56, 209, 226
Szilágyosmló 69, 77
Szilágy-Szolnoki egyházmegye 123, 189, 192, 193, 202
Szinnyei József 43, 56, 87, 92, 93, 94, 95, 226
Sizsaki Mária 16, 227
Solnok 27, 218
Szomora Zsolt 63, 216
Szócs Emil 94
Szócsné Gazda Enikő 28, 32, 108, 112, 120, 121, 192, 226
Sztehlo Aladár 152
Sztehlo Kornél 9, 20, 21, 22, 32, 50, 61, 63, 64, 65, 111, 117, 118, 121, 125, 128, 136, 141, 150, 151, 152, 153, 155, 187, 190, 215, 219, 223, 226
Sztehlo Zoltán 24, 227
Szűcs Erzsébet 173
Szűcs István 16, 227

T

Takáts Sándor 23, 24, 227
Tamás Karolína 162
Tamási Anna Éva 9, 71, 227
Tasnádi Ruber Mihály 55
Telegián Zsófia 98
Tetty Nándor 16
Teutsch, Georg Daniel 58, 209
Thun, Leo 64
Timon Ákos 19, 21, 22, 227
Tinta János 99

Tisza Kálmán 71
Tisza Lajos 24, 73, 93, 227
Tisza László 93
Tiszai Evangélikus Egyházkerület 76
Tiszáninneni Református Egyházkerület 26
Tókos Sándor 142
Tordai Jakab Gergely 103
Tóth Árpád 26, 220
Tóth J. Zoltán 17, 221
Tóth László 67, 208
Tóth Levente 10, 15, 16, 27, 52, 56, 57, 60, 208, 227
Tóth Sámuel 16, 75, 76, 209
Tóthné Fábrián Eszter 9, 212
Török István 65, 209
Török János 95
Török Pál 109, 148
Tréfás Dávid 10
Trewani, Anton 150
Trócsányi Zsolt 64, 227
Túrkeve 26, 27, 218, 223
Turóczy Pál 94
Tübingen 14, 215, 222
Türei László Márton 170, 220

U

Udvarhelyi egyházmegye 26, 27, 68, 161, 189, 190, 191, 192, 193, 204, 218

V, W

Vadas József 86
Vajda Gyula 143, 144
Vajdahunyadi egyházegeye 189
Varga Norbert 149, 150, 227
Vargyas Gábor 26, 217
Varsány 26
Vas Tamás 142
Vay Lajos 73

Vécs 60
Vécsey Tamás 21, 227
Vékás Lajos 67, 227
Veres Ákos 94
Veres Mihály 138
Veress Emőd 37, 41, 67, 216, 217, 227
Veress Karolina 118, 119,
Veszprém 9, 26, 61, 217
Viski József 112, 113,
Viski Zsigmond 112, 113
Vitriarius J. Jakab 43
Vörös Imre 63,
W. Salgó Ágnes 58, 225
Wagner, Otto 25, 146, 222
Währing 155
Weisz Attila 27, 220
Wenzel Gusztáv 18, 227
Werbőczy István 18, 36, 38, 211, 227
Werner Ferencz 52, 218
Wienfort, Monika 13, 227

Z, ZS

Zamfir Korinna 27, 28, 227
Zefer Mária 26, 220
Zeller Árpád 63, 69, 228
Zentelke 112, 113
Zeyk Károly 88
Zoványi Jenő 56, 228
Zöld János 186
Zöld Polixéna 103, 104
Zürich 14, 217
Zwingli, Ulrich 14, 217
Zsilinszky Mihály 75

11. SUMMARY

The dissertation aims to analyse the dogmatic and historical development of the marital jurisdiction of the Reformed Church in Transylvania.

Until the introduction of civil marriages in 1895, the churches possessed the right of declaring the marriage cases of their members in Transylvania in the second half of nineteenth century. All this time, in the motherland belonged these cases under the authority of civil courts.

The relevant sources and the related practice of material law is studied in detail, furthermore the process of the judicial forums of the Calvinist Church and the system of the courts thereof is scrutinized as well.

The most important source of the Transylvanian marriage law was the *Description of marriage law* [*Házassági törvény rajz; Synopsis iuris connubialis*], written by Peter Bod in 1763. That opus prevailed as a lawbook through the customary law until the end of the nineteenth century, and the influence thereof is demonstrated in the Act XXXI of 1894 on civil marriage. The systematizing works of church law played also an important role, but the most relevant issue of the law-developing activity of Calvinist ecclesiastic courts is the establishment of the Directive of 1882 *on the Procedure of the jurisdiction in marital cases in the Transylvanian Reformed Church District* [*Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben*], codified by the High Court of Marital Procedure.

Because of the contractual approach of the protestant churches, the Transylvanian Calvinistic marriage law applied not just the annulment, but also the termination of the marriages.

The practice of the Calvinist judicial forums is analysed as well. Priority attention is drawn to the data of the census of the diocesan courts of marital procedures, which were made about the caseload of the period between 1888–1892.

The Transylvanian marital jurisdiction procedure reflected to a very large extent of the institutions and solutions of the old Transylvanian procedural law, which was basically defined the structuring to long-term, short-term and shortest-term lawsuits as well. According to the characteristics of short lawsuits, marital jurisdiction strongly preferred the literacy, and the amicable procedures had an important role to facilitate the parties' activities, because the decision had to be given by the court on the second session.

The first-instance forums were the partial synods until 1868, and the cases had to be appealed automatically to the general synod, that had the right to pass the final judgement, thus the second-instance court had the right to review and revise the judgements of the first instance.

The High Court of Marital Procedures was established after the comprehensive reform of the system of the Transylvanian Reformed Church, which was the highest forum of marital jurisdiction in the Transylvanian Reformed Church. In parallel, the first instance was replaced by the diocesan courts of marital procedures.

